

П. К. ВОЛИНСЬКИЙ
ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

*

П. К. ВОЛИНСЬКИЙ

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

(Третє, доповнене і перероблене видання)

**Видавництво художньої літератури
«ДНІПРО»   Київ — 1969**

В цьому році прогресивне людство відзначає 200-річчя від дня народження зачинателя нової української літератури Івана Петровича Котляревського.

У цій праці дослідник широко висвітлює роль і значення Котляревського в історії української літератури, дає докладний аналіз його творів, простежує традиції письменника в новій українській літературі.

Монографія призначена для науковців, студентів літературних факультетів, а також усіх, кого цікавлять проблеми розвитку історії української літератури.

ВСТУП

1

130 років тому, коли помер Іван Петрович Котляревський, молодий ще тоді поет Т. Г. Шевченко, віддаючи шану своєму визначному попередникові, провістив, що його

...слава
Сонцем засіяла;
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
(«На вічну пам'ять Котляревському»)

Котляревський посів почесне місце в історії культури нашого народу як автор невмирущої «Енеїди», що чарує і чаруватиме своїм гумором — часом добродушним, а часом і ущипливим, вічно молодій «Наталки Полтавки», що захоплює свіжістю і теплотою чуття, як великий письменник, який перший спрямував розвиток української літератури на нові шляхи.

Життя його творів вимірюється вже масштабами не років, не десятиліть, а століть (адже перше видання «Енеїди» вийшло 170 років тому, п'єси його побачили сцену півтора століття тому). Це — масштаби безсмертя.

В чому причина невмирущості творів Котляревського? Яке історичне значення мала його діяльність?

Письменник жив і творив у ту переходову епоху, коли почалась ломка устоїв феодального ладу, коли повсюдно розгорнулася боротьба проти них. І на честь Котляревського слід визнати, що він став у лави борців проти старого феодального світу. Його твори, зокрема «Енеїда» й «Наталка Полтавка», сповнені пафосом нового життя, нових ідеалів, запереченням старого, віджилих його форм. А боротьба проти старого, що гальмує рух уперед, за утвердження нових, більш прогресивних форм життя і людських взаємовідносин завжди хвилює своєю спрямованістю в майбутнє, завжди знаходить співзвучні тони в душах людей, котрі борються за світле майбутнє і будують його. Ось цим запереченням старого і пафосом нового, втіленими в хвилюючі художні образи, і чарують нас твори Котляревського.

Автор «Енеїди» й «Наталки Полтавки» — перший класик нової української літератури. Його діяльність припадає на той час, коли інтенсивно відбувалось формування української нації, посилено розвивались ті елементи, що визначають націю. Зокрема, активно йшло творення української національної культури. Котляревський спрямував українську літературу на ті шляхи, якими йшли літератури цивілізованих народів того часу, і на-самперед братнього російського народу. Він був найталановитішим із попередників геніального основоположника нової української літератури Т. Г. Шевченка. З письменників дошевченківського періоду його твори принесли найбільші здобутки в пошуках нових принципів художнього відображення дійсності, у виробленні нових літературних стилів.

Роки життя й діяльності Котляревського (1769—1838) охоплюють значний час. В останню чверть XVIII ст. провадиться на Лівобережній Україні ліквідація Гетьманщини і юридичне оформлення кріпацтва.

Царським указом від 1783 року скасовувалось для українських посполитих право переходу, юридично санкціонувались кріпосницькі права українських поміщиків. «Жалованная грамота російському дворянству», видана в 1785 році, зрівняла в правах з російським дворянством і українське шляхетство, в тому числі і військову козацьку старшину, і потомків старшини. Новонароджене дворянство кинулось захоплювати козацькі та військові землі. Цей процес продовжувався ще й на початку XIX ст. Мало того, що селяни, які жили на землях козацької старшини, стали кріпаками, в «ревізькі сказки»¹ було записано багато козаків. Боротьба козаків проти закріпачення виливалась часом у повстання, як це було в селі Турбаях на Полтавщині (1789—1793). В 1796 році юридично оформлено кріпацтво на півдні України введенням подушної податі.

Царизм і поміщики все більше посилювали гноблення народних мас. У першій чверті XIX ст. становище селянства ще погіршилось.

В Росії, а отже й на Україні, панували феодально-кріпосницькі відносини. Проте вже почали розвиватися елементи капіталістичного укладу, феодальні виробничі відносини заходили в конфлікт з характером продуктивних сил.

Розвиток товарно-грошових відносин штовхав поміщиків на збільшення продукції товарного хліба, на

¹ Так звалися списки кріпаків, які періодично складались для оподаткування.

створення кріпосних мануфактур. Продовжується зростання ремесла, помітний і розвиток промисловості, розвивається всеросійський ринок. Переважало, щоправда, феодално-кріпосне господарство, розвиток нових капіталістичних елементів був ще недостатнім, але вже виникали нові економічні відносини.

Великі селянські війни — повстання 1773—1775 рр., очолене Пугачовим, в Росії і Коліївщина (1768—1769) на Україні — завдали серйозного удару кріпосницькому ладу.

Як відомо, з кінця XVIII ст. розпочалася нова історична епоха. Це була, як зазначає В. І. Ленін, «епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоха швидкої ломки феодално-абсолютистських установ, які пережили себе»¹.

Посилення кріпосницького гніту викликало численні вибухи протесту з боку селян, селянські рухи — великі виступи селян на Катеринославщині в 1799 і 1824 роках, заколоти в маєтках Кочубея на Полтавщині й Херсонщині в 1815 році та ін. Особливо великий розмах мало повстання на Дону й на півдні України в 1818—1820 рр., що охопило десятки тисяч селян.

Понад два десятиліття (1812—1835) боровся з своїм загоном проти панів Поділля та Волині уславлений в піснях і переказах народний месник Устим Кармалюк.

З цими вибухами протесту зв'язані і виступи селян у війську. Так, у 1807 році виник заколот серед київських селян-ополченців, що брали участь у Молдавському поході проти Туреччини. Заколот охопив 3-ю бригаду Київської міліції. Ополченці сподівались, що після війни їх звільнять від кріпосної залежності і зроблять козаками. Коли ж виявилось, що ці надії марні, серед них почались

---

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

заворушення. В 1817 році повстало Бузьке козацьке військо на Херсонщині, не підкоряючись царському наказові про переведення його на становище військових поселенців. У 1819 році відбулись заколоти серед військових поселенців Чугуївського уланського полку на Харківщині.

Характерними рисами цих виступів було, по-перше, те, що селяни боролися проти свавілля поміщиків і царських чиновників, але в самому цареві вбачали свого захисника і, по-друге, прагнення здобути козацькі «вольності».

Сергій Тучков, який від імені уряду вів переговори з київськими ополченцями, так характеризував основну причину їх виступу: «Ці стали мріяти, що нагорода їх буде в тому, що вони назавжди звільняться від залежності своїх панів, а після війни підуть додому... Я збагнув у цьому бажанні і мету їх бути так, як предки їх, козаками»¹. Це прагнення підносилося і в інших селянських виступах. Козацького ладу домагалися селянські маси, піднімаючи відомі гайдамацькі повстання.

Адже і Пугачов у маніфесті від 31 липня 1774 року «жалував» кріпаків «вольністю і свободою вічно козаками».

Виступи селян проти поміщиків були стихійні, неорганізовані і не могли мати успіху. Проте вони збуджували думки передових людей дворянського класу.

М. І. Калінін так характеризував вплив селянських повстань на російських просвітителів XVIII ст.: «На противагу вузькоегоїстичній моралі дворянсько-монархічної верхівки зароджувались основи нової моралі: ненависть до експлуататорів, любов до народу, любов до батьківщини. Кращі люди Росії віддавали всі свої сили, саме життя, щоб допомогти селянам визволитися від кріпосної

---

¹ «Русская старина», 1895, № 7, стор. 190.

залежності. Повстання Степана Разіна, Омеляна Пугачова змушували замислюватись найбільш освічених людей дворянського класу, спонукали їх до критичної оцінки становища селянства і сваволі поміщиків»¹.

Для діяльності російських просвітителів XVIII ст. характерні були, як відомо, такі основні риси: заперечення кріпосницького гноблення, співчуття до народних мас, ідея природної рівності станів, визнання освіти як засобу розв'язання суспільних питань. Звичайно, поміж окремими діячами просвітительства XVIII ст. були наявні певні розходження.

В той час як Радіщев і його однодумці виступали з вимогою революційного повалення самодержавства і кріпосництва, більшість дворянських просвітителів того часу (Фонвізін, Капніст і навіть Новиков) домагалися розв'язання суспільних протиріч шляхом поширення освіти і доброю волею «освіченого монарха», тобто монарха — прихильника просвітительських ідей.

В кінці XVIII ст. помічається піднесення волелюбних настроїв передових людей. Герцен писав про ці настрої: «Ніколи людські груди не були повніші надіями, як у велику весну дев'яностих років: усі чекали із схвилюваними серцями чогось незвичайного; святе нетерпіння тривожило уми і змушувало найстрогіших мислителів бути мрійниками»².

Ідеї російських просвітителів XVIII — початку XIX ст. поширені були на Україні не в меншій мірі, ніж в інших частинах Російської держави. Передова частина українського суспільства ними живилась. Демократизм, гуманізм, елементи матеріалізму в світогляді Г. Сковороди

---

¹ М. І. Калінін. Про комуністичне виховання. Вибрані промови та статті. К., Укрполітвидав, 1948, стор. 211.

² А. І. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. IX, 1919, стор. 270.

слід аналізувати в тісному зв'язку з ідеями російських просвітителів його часу.

Розглядаючи розвиток і поширення просвітительських ідей, не слід ігнорувати, зокрема, і ту обставину, що на Україні прожили значну частину свого життя і такі носії цих ідей, як Я. Козельський (зокрема після служби в Петербурзі, з 1793 року), певною мірою В. Капніст та ін.

В кінці XVIII і на початку XIX ст. передові визвольні думки піднесені були послідовниками Радіщева з кола дворянських радикалів і різночинців, якими були поети-радіщевці — Пнін, Попугаєв, Борн. Коло цих «вільнодумців», за тодішньою термінологією, було вузьке. Але важливо підкреслити, що вони успадкували від Радіщева демократичні погляди і проводили їх у своїх творах, не підносячись, правда, до революційності свого великого вчителя¹.

Вторгнення Наполеона в Росію в 1812 році підняло народні маси всієї країни проти окупантів. На Україні було сформовано ряд полків, які взяли активну участь у народній війні. Український народ, охоплений загальною хвилею гніву проти іноземних загарбників, ішов спільно з братнім російським народом. «Дубина народної війни,— писав Лев Толстой,— піднялася з усією своєю грізною й величною силою... здіймалася, спускалася й гатила французів доти, доки не загинула вся навала».

Після перемоги над Наполеоном виникає ряд політичних організацій, скерованих проти самодержавства і кріпосництва. Найвизначнішими з них були організації декабристів («Союз порятунку», потім «Союз благоденства», нарешті, «Південне товариство» і «Північне

---

¹ Про них див. книгу В. Орлова «Русские просветители 1790—1800-х годов», 1950, вид. 2-е, 1953.

товариство») і «Товариство з'єднаних слов'ян», яке, зрештою, теж приєдналось до декабристів.

Діяльність декабристів у великій мірі, а «Товариства з'єднаних слов'ян» цілком протікала на території України. І хоч ці дворянські революціонери не орієнтувались на народні маси і через те царизм легко розправився з ними, проте їхня діяльність знайшла деякий відгук у масах. Так, повстання Чернігівського полку викликало співчуття серед українського селянства.

Визвольні ідеї проникли і в деякі масонські ложі. Це можна сказати, зокрема, про полтавську ложу «Любові до істини»¹ (1818—1819), членом якої був Котляревський. На чолі цієї ложі стояв М. М. Новиков — правитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора, активний діяч раннього декабризму.

Більша частина українського поміщицтва підтримала політику царського уряду і виявила велику симпатію «до чинів, а особливо до платні», як писав Румянцев, але в колах дворянства розвивалась і опозиція, яка прагнула до відновлення гетьманського ладу і повернення собі колишніх привілеїв козацької старшини.

В основі цих сепаратистських прагнень лежало обстоювання класових інтересів дворянства, бажання повернути собі давні привілеї, держати в своїх руках безроздільно владу над українським народом і вирішувати його долю.

Ці націоналістичні настрої українського дворянства знайшли вияв у відомій «Історії русів», у складанні й по-

---

¹ В літературі про Котляревського назву ложі здебільшого подають так: «Любов до істини» («Любовь к истине»). Це невиправдане нововведення. Самі масони та історики масонства назви лож пишуть інакше: ложа «Обраного Михайла», ложа «З'єднаних слов'ян», ложа «Трьох добродійностей» (див.: А. Пыпин. Русское масонство. П., 1916).

данні різних «записок», які нібито історично обґрунтовували дворянські права українського шляхетства і зокрема козацької старшини¹, в різних «прошеннях» на ім'я царя про збереження особливих привілеїв за дворянством України², а також у різних виступах, часом навіть сепаратистських (як спроба заснування «Малоросійського товариства» В. Лукашевичем)³ і т. ін.

Але для мас українського народу вони були ворожі, чужі, передова інтелігенція поставилась до цих прагнень неприхильно.

В цей час у культурному і літературному русі на Україні помітне місце зайняли і окремі представники, чи, вірніше, вихідці з «третього стану», як висловлювались тоді в Росії.

Але ця група ще не виробила на той час своєї ідеології і або покійно служила самодержавству та правлячій дворянській верхівці, або примикала до противників дворянської культури, відбиваючи погляди мас.

3

Дитинство і юність Котляревського припадають на той час, коли стара українська школа і стара література вже відживали. Своїм змістом вони вже не задовольняли нових вимог. Не випадково українське шляхетство, подаючи в 1764 році Катерині II прохання про відновлення давніх прав, клопочеться про організацію в Києві універ-

---

¹ Такі «історичні записки» складали, наприклад, Г. Полетика, а далі його син В. Полетика та ін.

² Зокрема «прошення» такого змісту було подано Олександрові I при вступі його на престол.

³ Як свідчать матеріали слідства над декабристами, В. Лукашевич, роблячи спробу заснувати «Малоросійське товариство», висував завдання приєднати Україну до Польщі.

ситету. Не випадково чимало молодих людей з України їдуть здобувати науку до Москви та Петербурга.

В містах на початку XIX ст. відкриваються повітові школи і гімназії для підготовки чиновників. Заснуються і вищі школи: Харківський університет (1805), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820), Київський університет (1834).

Разом із старою освітою відживає і стара літературна мова та стара українська література. Шкільна драма, яка в першій половині XVIII ст. була представлена такими зразками, як «Владимир» Ф. Прокоповича, «Милость божія», п'єсами М. Довгалевського, «Воскресеніє мертвых» Г. Кониського, в другій половині століття занепадає цілком і зникає, нарешті, з шкільного побуту. В галузі віршової літератури на місце панегіриків висуваються оди за класицистичними зразками (напр., оди М. Козачинського, І. Малицького, видані Київською академією 1796 року в брошурі «Радостныя чувствованія муз») і набуває значного поширення поезія любовна, побутова, бурлескна і сатирична (напр., «Сатира 1764 року», «Плач киевских монахов», «Суплика, або Замысл на попа», «Плач дворянина», «Вірша про попа Негребецького», «Вірша про Кирика», твори І. Некрашевича і т. ін.).

Г. С. Сковорода в значнішій мірі, ніж його попередники, відходить від старої книжної мови. Головна цитадель старої мови й освіти, Київська академія, з вісімдесятих років перебудовувалась на зразок російських вищих шкіл. В академії стали глибоко вивчати російську мову й літературу, зокрема твори М. В. Ломоносова. Нові вимоги висунуто й до літературних вправ студентів академії: їм рекомендувалось додержуватись «гостроти в епіграмах, ніжності в мадригалах, простоти в байках, приемності в піснях, страждання в елегіях, щирості в са-

тирі, захоплення в оді, жаху та жалю в трагедії, сміху та обманів у комедії»¹. Г. С. Сковорода, наприклад, уже в 50-х роках XVIII ст. в Переяславській семінарії, а пізніше в Харківському колегіумі викладав поезику не за старими схоластичними підручниками, а за зразками Ломоносова.

Отже, виступ Котляревського в літературі належить до того часу, коли традиції старої української літератури вже відмирили.

Ріст української культури зв'язаний з розкладом кріпосницьких відносин і процесом зародження та розвитку капіталізму. Цей процес позначався загалом, як указує В. І. Ленін, пробудженням національного життя і національних рухів².

З початком формування українського народу в націю зв'язана і творчість Котляревського. Вона органічно поєднується з такими явищами розвитку національної культури, як наукове вивчення української мови, історії України, етнографії, збирання усної народної творчості. Важливо і показово, що творчість Котляревського була явищем передової національної культури.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. на Україні починає розвиватися нова література на основі народної мови й народної творчості, в тісному зв'язку з культурою братнього російського народу. Українські письменники і діячі культури (Котляревський, Гулак-Артемівський та ін.) знаходять у своїх починаннях щиру підтримку з боку передових представників російської культури, їх твори друкуються в російських журналах і альманахах, в своїй творчій роботі вони орієнтуються на зразки російської літератури.

---

¹ М. Сухомлинов. История Российской академии. СПб, 1875, стор. 186.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 11.

Незважаючи на намагання царського уряду використати російську мову й культуру лише як засіб русифікації, історичний і культурний процес пішов іншими шляхами: російська мова стала могутнім засобом єднання передових верств української і російської інтелігенції, засобом єднання їх у спільній боротьбі проти реакції. Зв'язок між культурами двох братніх народів усе міцнішав і міцнішав. Передові діячі української культури росли й розвивались під благодіючим впливом російської культури. Цим шляхом пішов і Іван Петрович Котляревський.

БІОГРАФІЯ

1

Сто тридцять років минуло з дня смерті Котляревського, чимало праць вийшло за цей час про його життя і творчість. Проте біографія письменника розроблена ще не повно: про деякі періоди його життя є дуже мало відомостей. Утруднює справу й те, що деякі літератори ХІХ ст., наприклад, Н. Сементовський, В. Савінов, спираючись нібито на друзів і очевидців, пустили в ужиток ряд сумнівних анекдотів про Котляревського, які неодноразово після них повторювались.

З ранніх біографій Котляревського, безумовно, найціннішою є складена С. Стебліним-Камінським. Степан Павлович Стеблін-Камінський (1814—1886) був сином близьких друзів Котляревського — члена Полтавського приказу громадського піклування Павла Степановича Стебліна-Камінського і його дружини Олександри Григорівни¹. Біограф досить близько знав письменника.

---

¹ Батьки С. П. Стебліна-Камінського належали до тих приятелів Котляревського, яким письменник перед смертю залишив на пам'ять частину свого майна: батькові — Павлові Степановичу — дісталася частина бібліотеки, а матері — Олександрі Григорівні — була відписана велика левада, недалеко від письменникової садиби. У відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР (№ 52/8) зберігається лист Котляревського до Олександри Григорівни від 18 березня 1838 року, де сказано: «...В подарок именинной посылаю вам духовное от себя завещание для вступления во владение по смерти моей луками, в городе Полтаве состоящими, при чем и документы препровождаю...»

Некролог Котляревському, надрукований ним у газеті «Северная пчела» (1839, № 146), складено як на підставі особистого знайомства, так і на підставі документів покійного письменника, листів до нього різних літераторів і спеціально підготовленої «записки» батька біографа¹. Пізніші спогади С. П. Стебліна-Камінського про Котляревського («Воспоминания об И. П. Котляревском. Из записок старожила». Полтава, 1869 і 1883; «Полтавские губернские ведомости», 1866, № 45—47) подають деякі нові, засновані на документах і вірогідних джерелах, матеріали. Проте і в роботах Стебліна-Камінського знайшли місце деякі непевні відомості про письменника. Крім того, при публікації спогадів Стебліна-Камінського в них було зроблено деякі пропуски, які заховали від читачів дещо дуже важливе з життя письменника»².

На фактичних даних написав біографію письменника «Иван Петрович Котляревский» («Основа», 1861, № 2) відомий російський етнограф того часу О. В. Терещенко. Слід згадати ще нарис І. Ф. Павловського «И. П. Котляревский», надрукований в його книзі «Полтава» (1910), в збірнику «Пошана» (Харків, 1909) і окремою брошурою в українському перекладі (Полтава, 1918). Використавши місцеві архівні матеріали, автор подав багато нових фактів з життя письменника.

---

¹ Див. уривки із щоденника С. П. Стебліна-Камінського.— «Киевская старина», 1897, № 4, стор. 69—71.

² Написаний у 1860 році Стебліним-Камінським «Биографический очерк жизни Ивана Петровича Котляревского» був надрукований у «Полтавских губернских ведомостях» (1866, № 45—47) і окремо, з досить значними відмінами від рукопису, який зберігається в Державній публічній бібліотеці УРСР (відділ рукописів, № 666/5152). Деякі пропущені з цього нарису місця були подані в журналі «Киевская старина» (1888, № 11), але не всі.

Чимало цікавих і цінних відомостей про життя Котляревського, розкиданих по різних періодичних виданнях, заповнюють ряд сторінок з його біографії¹.

Автор цієї книжки ставить завдання на підставі біографічних матеріалів і даних історичного життя показати життєвий і творчий шлях Котляревського повніше, ніж це було зроблено до цього часу.

2

1769 року, 29 серпня (за ст. ст.) в сім'ї канцеляриста Полтавського магістрату Петра Котляревського народився син Іван. Обстановка, в якій зростав майбутній письменник, була близька до сільської. Скромне місто Полтава мало чим відрізнялося тоді від села.

Тут в одному з невеличких дерев'яних будиночків провів більшу частину свого життя український письменник Котляревський. Будиночок цей був збудований в 1705 році. Він стоїть на горі, звідки відкривається перед очима красива панорама: зелені ліси й луки, серед яких повилася невелика річка Ворскла.

В той час Полтава ще була «полковим» містом, потім стала повітовим містом Новоросійської губернії, а з 1802 року — губернським і резиденцією малоросійського генерал-губернатора. З цього часу Полтава починає рости і набувати обличчя культурного міста.

Родина батьків Котляревського була дуже незначних достатків, хоч батько займав посаду, яка вважалась серед чиновників прибутковою. В біографії, складеній О. В. Терещенком, так характеризуються умови раннього

---

¹ З часу заснування Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського (1952) більшість архівних матеріалів, що стосуються життя й творчості письменника, зосереджено в цьому музеї.

дитинства майбутнього письменника: «Нерідко доводилось йому (малому Іванові Котляревському.— П. В.) вдовольнитися одним шматком хліба й ходити босим; але жива й весела вдача допомагала йому переносити домашні нестатки. З дитячих років виявилась у нього охота до читання і старанність у заняттях»¹.

Де здобув Котляревський початкову освіту, невідомо. Перший біограф його С. Стеблін-Камінський висловлює здогад, що, мабуть, за тодішнім звичаєм, письменник ходив у школу до дядка. Це цілком можливо, бо приходська школа існувала в Полтаві ще з XVII ст. З численних історичних і літературних матеріалів добре відомо, якими були ці школи. Церковнослов'янська «граматка» (буквар), часослов і псалтир були підручними книгами для поступового опанування нескладною наукою, яка, проте, була досить важкою і гіркою: подавали її у формі зубрячки, приправляючи дошкульними способами примушування до навчання, зокрема відомою «субіткою».

3

1779 року в Полтаві було відкрито семінарію, яка, за назвою єпархії, звалася Катеринославською (з 1786 р.).

В цій семінарії Котляревський вчився з лютого 1780 року до літніх канікул 1789 року, але, як показують архівні дані, не закінчив її².

Про перебування письменника в семінарії С. Стеблін-Камінський писав: «...ще в юному віці мав особливу пристрасть до віршів і вмів до всякого слова мистецьки до-

---

¹ «Основа», 1861, № 2, стор. 164.

² В. П-ко. И. П. Котляревский — ученик Екатеринославской семинарии.— «Киевская старина», 1905, № 7—8, стор. 46.

бирати дотепні рими, за що товариші звали його рифмачем».

Якою ж була та школа, де виховувався майбутній письменник і де, очевидно, у нього пробудились перші пориви до літературної творчості?

Заснована в останній чверті XVIII ст., Полтавська семінарія не була вже подібною до тих шкіл, в яких учились такі попередники Котляревського в українській літературі, як Г. Сковорода, І. Некрашевич, не кажучи вже про М. Довгалевського, В. Лашевського та інших. В освіті, яку вона давала, було вже чимало нового, порівнюючи до науки в Київській академії та інших духовних школах на Україні в середині XVIII ст.

Хоч навчання в духовних семінаріях кінця XVIII ст. в Росії і не було регламентоване єдиним уставом, а кожна з них була підпорядкована місцевому єпархіальному начальству, яке і визначало програму та організацію навчання, проте ці школи становили більш-менш єдиний тип. Реорганізація в 1780-х роках українських єпархій за загальноросійським зразком поширила цей тип школи і на Україну.

Навчання в семінарії тривало тоді звичайно від 10 до 12—13 років і включало такі класи: нижчий російський або заправний (ще звався інформаторія), граматичний нижчий (фора), граматичний вищий (інфіма), піїтика, риторика, філософія і богослов'я (навчання в деяких класах риторики, богослов'я, тривало не менше двох років). Названі класи мала і семінарія в Полтаві в часи перебування там Котляревського¹.

Наука в семінарії була схоластичною. Проте в неї вже почали проникати деякі нові віяння. Дуже багато

---

¹ В. П-ко. Дополнения к статье «К истории образования в Украине». — «Киевская старина», 1905, № 10, стор. 131—132.

часу приділялося вивченню латинської мови (в обох гра-
матичних класах, а також у класах піітики, риторики),
учнів примушували розмовляти між собою латинською
мовою. Чи не відгуком семінарських вражень в «Енеїді»
є сцени вивчення троянцями латинської мови і їх спроби
розмовляти латинсько-українським жаргоном.

Разом з тим чимало уваги приділялося вивченню ро-
сійської мови. Вже в нижчому російському класі семіна-
рії при навчанні початкової грамоти й письма з 1780 ро-
ку введено було замість церковнослов'янського граждан-
ський шрифт. Навчання граматики, піітики й риторики
провадилось не тільки на зразках латинських (серед яких
дуже значне місце посідав Вергілій), а й російських.
У наказі по семінарії на 1787 рік учителям піітики про-
понувалось вивчати з учнями оди Ломоносова, Сумаро-
кова, а також робити переклади російськими віршами
творів Вергілія, Овідія, Горация. Прийнятий у семінаріях
підручник піітики «Правила пиитические» Аполлоса Бай-
бакова подавав насамперед приклади з російських авто-
рів, приділяючи, правда, спеціально увагу і Вергілієві.
В «Правилах пиитических» учні знайомилися з уривками
і з невеличкими творами Кантеміра, Ломоносова, Тредіа-
ковського, Сумарокова, Петрова та інших російських
поетів XVIII ст. Хай подані уривки та твори і не давали
багато матеріалу для читання учнями, проте вони збу-
джували безсумнівний інтерес до творів російської літе-
ратури, тим більше, що підручник у багатьох місцях
рекомендував учням звертатись до тих чи інших творів
«славних російських віршописців»¹.

Нові віяння в духовних семінаріях у другій половині
XVIII ст. виявлялися також у введенні деяких світських

---

¹ Правила пиитические о стихотворении российском и латинском,
изд. 4-е. М., 1790, стор. 49—50.

наук і зокрема у вивченні іноземних мов — французької та німецької. Керівники семінарії в Полтаві намагалися не відставати від інших.

В 1780 році, як свідчать документи, відкрито в семінарії і додаткові класи грецької, французької та німецької мов¹. Товариш Котляревського по семінарії І. І. Мартинов, пізніше видавець журналів «Северный вестник» (1804—1805) та «Лицей» (1806), згадує про своє навчання в Полтавській семінарії (1780—1788): «Проходячи ординарні класи від форми до богослов'я звичайним тоді для семінарії порядком, крім головних предметів навчання, якими вважаються латинська й російська граматики, поезія, риторика, філософія й богослов'я, я навчився тут грецької, трохи німецької мови й арифметики; інших наук і мов у цій семінарії тоді не навчали». Окремі з цих курсів охоплювали різні галузі, як свідчить той же Мартинов: «...я закінчив курс філософії, тобто логіки, метафізики, фізики і моралі»².

Котляревський був одним з кращих учнів свого класу, і восени 1788 року його намітили разом з чотирма іншими учнями відрядити в Петербурзьку Олександрівську семінарію, але «не могли відшукати, тому що його не було в місті»³. Можна гадати, що Котляревський був десь «на кондиціях» у поміщиків, тобто навчав дітей, що було тоді для семінаристів звичайним явищем у зв'язку з досить убогим забезпеченням.

Численні мемуарні і літературні матеріали свідчать, що семінаристам, або бурсакам, того часу доводилось бути не тільки вчителями у поміщиків по кілька місяців,

---

¹ Записки Одесского общества истории и древностей, т. III, 1853, стор. 120.

² «Русская мысль», 1903, № 10, стор. 127—128.

³ Там же, стор. 129.

а також півчими в церквах і монастирях, городниками, сторожами, гуртом збирати подаяння, співаючи канти, та ін.

Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час. Ось що, наприклад, розповідає один з сучасників про побут учнів Чернігівської семінарії початку ХІХ ст.: «Разом з заходом сонця в ці дні (в суботу.— П. В.) ходять, бувало, по дворах чоловік 15 семінаристів від 18 до 8 і 7-літнього віку. Їх називали бурсаками. Ставши в кружок посеред двору, співають вони дружним хором:

Боже, зри мое смиренье,
Зри мои плачевны дни!

По закінченні жалібного канта з середини цього гурту виривається різкий тремтячий голос: «Борщику!» Щедро наділені господарями, співці йшли собі з низькими поклонами»¹.

Показово, що Котляревський, описуючи ігрища в Сіцилії, поряд з танцями циганок, музикою сліпців-кобзарів згадує і школярів: «У вікон школярі співали». Відгуком давньої школи звучить і та «рація» (згадаймо давні вірші — орації), яку старший з троянських послів сказав Латинові:

Енеус ностер магнус панус...

Добре відомі були тоді бурсаки як спритні в наскоках на сади, городи, лотки базарних перекупок тощо. Не випадково Котляревський, описуючи спритність Низа і Евріала в рутуальському стані, порівнює їх з школярами:

Як, добре врем'я угодивши
І сіркою хлів накуривши,—

---

¹ П. Знаменский. Духовные школы в России до реформы 1808 года. Казань, 1881, стор. 654.

Без крику крадуть слимаки
Гусей, качок, курей, індиків
У Гевалів і Амаліків...

Так у семінарській науці і побуті часів Котляревського поєднувались своєрідно елементи нового й старого, схоластичні традиції й деякі нові віяння.

В 1789 році він залишив семінарію. Як це сталось? Чому вийшов він з семінарії? Правдоподібно, що Котляревський хотів ухилитися від духовної кар'єри.

4

Після виходу з семінарії юнак пішов дорогою, якою йшли сотні людей його стану,— працювати канцеляристом. Після «Установлення про губернії» в 1775 році і введення намісництва у 1780-х роках багато семінаристів було взято для праці в канцеляріях. Котляревський опинився в штаті новоросійської канцелярії, яка містилася тоді в Полтаві. На жаль, відомостей про життя письменника в цей час майже нема. Архівні матеріали показують, що в січні 1793 року він був протоколістом полтавської дворянської опіки і клопотався про затвердження своїх дворянських прав.

Невідомо, коли і з яких причин покинув Котляревський чиновницьку службу. Потім був домашнім учителем у поміщицьких родинах, за свідченням Стебліна-Камінського, переважно в Золотоніському повіті на Полтавщині, зокрема в селі Ковраї, де пізніше з'явилися фольклорні перекази про письменника. Не легкою була ця робота, як свідчать спогади сучасників.

Запрошеного на «кондиції» вчителя поміщики використовували також для виконання різних інших обов'язків, наприклад, для догляду за садом, праці в конторі, господарських доручень тощо. Траплялися випадки, що

поміщики після кількох років праці записували цих домашніх учителів своїми кріпаками.

В паперах Котляревського збереглося свідоцтво повітового маршалка від 1793 року про те, що він (Котляревський) є дворянином Полтавського повіту. Можливо, це свідоцтво було охоронною грамотою, яку здобув молодий домашній учитель, щоб захистити себе від можливих зазіхань на його свободу з боку запопадливих наймачів.

Деяке уявлення про умови, в яких працював Котляревський домашнім учителем, можна скласти і з статті В. Савінова «Первая любовь Котляревского». Золотоніський поміщик С-ський, привізши Котляревського вчителем до себе, влаштує сніданок, під час якого просить учителя заспівати.

«Ну, пан Іван, валяй, тільки чувствительную, про яку-небудь билиночку, сиротиночку... абощо!

Іван Петрович підстроїв скрипку, приловчився, піччикатою без смичка торкнув струну і заспівав... повік не забуду... От наче все серденько розмгло, плаче сльозою, плаче і співає:

Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, од вітру хилюся; і т. д.

Не видержав і дядюшка, глянув разів два на ключницю, кліпнув очима та й зарідав, як мала дитина.

— Важно,— каже,— дуже важно, пан Іван! Цілуй мене, каторжний! Важно, що хочеш, роби, що знаєш, проси од мене, а я уже не пушу тебе од себе. Учи моїх сиріт-хлопчаків, утішай мене, і от тобі панське слово: життям не поскучаєш! З цього часу пан Герасим С-кий дає вам, пане Котляревський, стіл з нами і тридцять мідних гривен у місяць!.. Абощо, цілуй мене»¹.

¹ «Северная пчела», 1863, № 80.

Названа стаття В. Савінова взагалі є не зовсім певним джере-

Надзвичайно мало відомостей збереглося про те, як пройшли роки вчителювання Котляревського, проте один факт, дуже важливий для формування його як письменника, відзначають усі біографи. С. Стеблін-Камінський пише: «В цю епоху свого життя (в часи вчителювання у поміщиків.— П. В.), вивчаючи малоруську мову, за словами сучасників його, він спостерігав звичаї, повір'я і перекази українців, бував на зборищах і забавах простолюдиців і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно слухав і записував слова малоросійського наріччя. Час показав, що це було наслідком поетичної діяльності, для задоволення якої Котляревський обрав поему Вергілія»¹.

В цей період Котляревський почав писати свою «Енеїду». Початок творчої праці над поемою можна визначити на підставі листа письменника до Гнедича від 27 грудня 1821 року, в якому він називає «Енеїду» плодом «двадцятишестирічного... терпіння і посильних трудів»².

Коли взяти до уваги, що в одному з найдавніших списків «Енеїди», який звать болховітіновським, на титульній сторінці стоїть дата «1794 года, октября 11 дня», можна гадати, що писати «Енеїду» почав Котляревський у 1794 році.

В. Савінов теж свідчить, що в 1795 році молодий письменник вечорами працював над «Енеїдою». Варта уваги і згадка цього автора про те, що Котляревський говорив про листки своїх віршів того часу, ймовірно, саме про «Енеїду»: «Там душа моя».

лом до біографії Котляревського. Проте вона правильно подає деякі риси поведінки поміщиків з домашніми вчителями.

¹ «Северная пчела», 1839, № 146.

² І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. II. К., Вид-во АН УРСР, 1953, стор. 85. Далі посилання на це видання.

Дуже показово, що перші кроки серйозної літературної діяльності Котляревського проходили в умовах певних етнографічних занять, вивчення народної мови і зближення з народом (адже ходіння його на зборища селян не можна зводити до одного етнографічного інтересу). Наскільки глибокими були етнографічні заняття письменника в цей час — невідомо, проте картини життя, змальовані вже в перших частинах «Енеїди», свідчать, що народне життя було йому добре знайоме. Поема також показує, як добре володів письменник багатствами народної лексики і фразеології.

Звичайно, ці скупі відомості надто недостатні для характеристики духовного життя Котляревського в ті роки, коли він формувався як письменник. Ясно, що наука, яку він здобув у семінарії, не могла бути достатньою школою для визрівання тих суспільних поглядів і естетичних засад, які виявилися в написаних у цей час перших трьох частинах «Енеїди». Ясно також, що етнографічні заняття молодого поета були лише одним з чинників його формування. Про інші чинники можемо судити лише на підставі самої поеми.

5

1796—1808 роки письменник перебуває на військовій службі. Служив Котляревський у Сіверському карабінерному (потім драгунському) полку, пройшовши тут службові ранги від кадета до штабс-капітана. Сіверський карабінерний полк належав до тих, які в 1783 році організував Румянцев на базі українських козацьких полків, стояв він деякий час на Полтавщині. Отже, перебуваючи на військовій службі, Котляревський не був відірваний від місцевого життя. Живим відгуком його на

місцеві події була «Пісня на новий 1805 год князю Куракіну», написана в 1804 році.

З 1798 до 1806 року Котляревський був прикомандирований як інспекторський ад'ютант до генерала Дотішампа, інспектора Дністровської і Кримської інспекції. Атестат, виданий Котляревському цим генералом, відзначає його «відмінну ретельність і старанність» і рекомендує як хорошого офіцера, вартого «уваги начальства до його здібностей».

У 1806 році розпочалася війна з Туреччиною, в якій взяв участь і Сіверський полк. Котляревський був у цей час ад'ютантом командира корпусу генерала Мейєндорфа і за його дорученням вів «Журнал военных действий 2-го корпуса»¹. На війні виявив себе як сміливий офіцер і вмільний виконавець складних доручень: відзначився при здобутті Бендер та при облозі фортеці Ізмаїл, успішно діяв у переговорах з буджацькими татарами, схиливши їх мирно приєднатися до Росії, за що одержав різні нагороди, зокрема орден Анни 3-го ступеня. Це дані службового списку.

Поза ним теж слід дещо згадати. Є переказ про те, що запорожці, які жили на Дунаї, запрошували Котляревського до себе за «старшого», коли довідались, що він „той, що скомпонував «Енеїду»“².

Що в цьому переказі вигадано, а що має під собою певну фактичну основу, трудно сказати. Розповідає про цей випадок Стеблін-Камінський і посилається на самого Котляревського. Отже, ніби джерело певне. А разом з тим в цьому оповіданні є і явні недоречності. Біограф

---

¹ Рукопис цього «Журналу» зберігся. Надрукований у другому томі повного зібрання творів І. П. Котляревського, виданого АН УРСР. К., 1953.

² Стеблін-Камінський пише, що він чув про це від самого письменника.

називає гребців, які перевозили Котляревського через Дунай, некрасовцями. Але ж некрасовці, які жили в Добруджі, не запорожці, не українці, а великороси і старообрядці. Котляревський під час Молдавського походу близько зустрічався і з тими, і з другими і сплутати одних з одними ніяк не міг. Не зовсім переконливим, звичайно, здається і мотив, чому запорожці запрошують Котляревського за «старшого» (мовляв, автор «Енеїди»).

Проте факт зустрічі Котляревського з запорожцями під час Молдавського походу можна вважати безсумнівним. За яких же обставин могла відбутись ця зустріч?

Серед тієї частини запорожців, яка після ліквідації Запорозької Січі оселилася на Дунаї, в Туреччині, не згасав потяг до повернення в Росію, зокрема з 1790-х років до переселення на Кубань. Коли в 1806 році розпочалася війна Росії з Туреччиною, запорожці з Задунайської Січі масами стали переходити на бік росіян, у Бессарабію.

Командуючий російською армією в Молдавії генерал Міхельсон прийняв козаків і утворив з них Усть-Дунайське Буджацьке військо. Після цього вийшло з Задунайської Січі понад 1000 чоловік. Як свідчить генерал Ланжерон (командир однієї з дивізій російської армії), загони запорожців брали участь у воєнних діях¹. Усть-Дунайське Буджацьке військо існувало недовго (менше року). Олександр I наказав припинити організацію Січі і скасувати все, що було зроблено, оскільки через це в Новоросії «виникли між селянами різні занепокоєння, непокірність і втечі в Молдавію»². Цілі села, як зазначає царський рескрипт, знімалися з своїх місць, щоб приєднатися до запорожців і здобути таким чином козацькі «вольності»².

¹ Записки генерала Ланжерона.— «Русская старина», 1907, № 6, стор. 614—615; № 7, стор. 79—80.

² «Русская старина», 1900, № 3, стор. 768.

Звичайно, Котляревський, як ад'ютант генерала Мейєндорфа, не міг не бачити цих запорожців, тим більше, що влітку 1807 року командуючий армією генерал Міхельсон захворів і його обов'язки виконував генерал Мейєндорф. Мало того, восени 1807 року Котляревський, за дорученням генерала Мейєндорфа, розшукував у Буджаку підходящі місця, щоб оселити козаків Усть-Дунайського війська. Отже, письменникові довелося бути в числі тих, хто безпосередньо клопотався долею запорожців, які вийшли з Туреччини в Росію в 1806—1807 рр. В таких умовах не виключена можливість запрошення з боку запорожців, щоб російський офіцер-українець став у них за «старшого».

В цей час письменникові також довелося бути близьким свідком іншої важливої події, що сталася в Молдавії,— повстання київських селян-ополченців, яке відбулося під знаком домагання козацьких прав.

Наприкінці 1807 року Котляревського звільнили з посади ад'ютанта командира корпусу і призначили до Псковського полку, що стояв у Литві. Прибувши на місце нового призначення, письменник 22 січня 1808 року пішов у відставку.

На жаль, нам невідомі причини переводу Котляревського у Псковський полк і його відставки. Проте ясно, що тут мало місце якесь ускладнення у стосунках з начальством, можливо, навіть (оскільки саме перед тим померли генерал Міхельсон, а потім генерал Мейєндорф) з новим командуючим російською армією в Молдавії генералом Прозоровським.

Перебуваючи на військовій службі, Котляревський хоч і мало, але все-таки займався літературною роботою. Очевидно, продовжував писати «Енеїду». Адже перше видання її вийшло в 1798 році, друге — в 1808-му (в обох було тільки по 3 перших частини), а в 1809 році

вийшло в світ третє, підготовлене самим автором, в якому вже була вміщена і четверта частина.

Першим видавцем поеми був Максим Парпура — поміщик з Конотопа на Чернігівщині, що служив у Петербурзі в медичній колегії. Його видання вийшло в Петербурзі з посвятою: «Любителям малоросійського слова». Друге видання вийшло в Петербурзі в друкарні І. Глазунова і є передруком першого. Обидва ці видання вийшли без згоди автора. Письменник був незадоволений ними, що відзначив і в передмові до свого видання, і у відомій строфі третьої частини «Енеїди»:

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили на шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

Проте дослідники правильно зауважували, що Парпура виходив не з комерційних мотивів, і ініціатива видання «Енеїди» становить заслугу Парпури.

До речі, перше видання «Енеїди» було справою не одного лише Парпури. Матеріали бібліотеки Академії наук СРСР свідчать, що працю видання з ним, без сумніву, поділяв земляк і товариш по службі Й. Каменецький.

6

Капітан у відставці, з орденом і відзнаками, вирядився Котляревський до Петербурга шукати посади на цивільній службі. Але нагороди й відзнаки без протекції

і зв'язків мало допомагали, а до того ж, очевидно, мала значення й відставка, справжніх причин якої ми не знаємо. Даремно тинявся письменник по приймальнях високопоставлених осіб. Йому доводилось сидіти напівголодним, жити у вогкій і холодній кімнаті; фризова шинеля була йому і одежею, і постіллю. Займався в цей час письменник також виданням «Енеїди», яка саме тоді друкувалася в Петербурзі.

Не діставши посади у Петербурзі, з нездійсненими мріями повернувся письменник у рідну Полтаву. Тут в 1810 році він одержав скромну посаду наглядача «дому для виховання бідних дворян».

«Дім» цей був заснований у Полтаві за проектом відомого письменника В. Капніста. В організації його відбився вплив просвітительських ідей. Так, сюди допускались не тільки діти дворян, а й різночинців, у навчанні вихованців головне місце посідали загальноосвітні предмети — математика, література, географія та ін. Служба в «домі виховання...» захопила Котляревського. Він відзначився тут любовним ставленням до дітей і піклуванням про них: повсякденно дбав, щоб діти були добре одягнені, вчилися у сприятливих умовах, збудував лікарню. Генерал-губернатор Лобанов-Ростовський помітив це незвичайне піклування і в листі до Котляревського (в 1815 році) відзначив «дбайливість... про доручену... справу», обіцяв домагатися, щоб добре піклування моє (Лобанова.— П. В.) залагодило нестатки і... дало б задоволення особам, які подібно до вас (Котляревського.— П. В.) службові обов'язки свої виконують»¹.

Гаряче підтримав Котляревський як просвітитель напрям виховання в «домі», вироблений під впливом Кап-

---

¹ І. Ф. Павловський. І. П. Котляревський. Полтава, 1918, стор. 5.

ніста. Не випадково один з консервативно настроєних полтавців скаржився батькові майбутнього знаменитого математика М. В. Остроградського (який з 1810 року вчився у «домі виховання...») на напрям виховання в цьому закладі: «Про закон божий ніхто навіть поняття не має, або краще сказати, чого вчать їх (дітей.— П. В.), і самі не відають»¹.

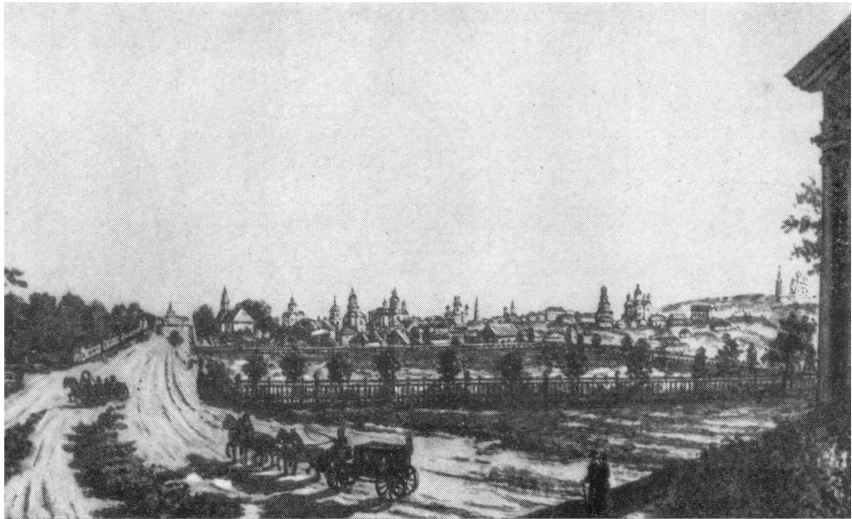
В серпні 1812 року, за дорученням Лобанова, Котляревський сформував 5-й козачий полк у м. Горошині (Хорольського повіту). Це доручення письменник успішно виконав за 17 днів, замість призначеного місяця. Успіхові справи, безумовно, сприяло патріотичне піднесення мас. Народ, як свідчив сам Котляревський, вступав «в казаки с удовольствием, охотностию и без малейшего уныния»². До того ж генерал-губернатор Лобанов-Ростовський, згадуючи традиції давнього козацтва, клопотався про увільнення козаків від рекрутської повинності і про встановлення для них служби в місцевому козацькому війську.

Цей факт пізніше послужив приводом до створення сенсаційної вигадки, ніби під час війни 1812 року письменник, як пише один з його біографів Н. Сементовський, «залишає штатську службу і знову вступає на військове поприще. В найкоротший час за дорученням він відмінно сформував 5-й козачий полк, командуючи яким весь час протягом війни з Наполеоном, став відомим як непереможний козак і великий патріот. Я чув від багатьох тодішніх товаришів по службі Івана Петровича, що він силою простого малоросійського слова,

---

¹ П. Трипольський. Михаил Васильевич Остроградский. Празднование столетия его рождения. Полтава, 1902, стор. 49.

² І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 79.

Полтава 1804 року.

Хата І. П. Котляревського. Малюнок Т. Г. Шевченка.

зверненого до козаків, робив зразкові подвиги хоробрості»¹.

Насправді ж участь Котляревського у війні полягала лише в формуванні 5-го козачого полку і у виконанні інших військових доручень (весною 1813 року він їздив з депешами Лобанова-Ростовського в головну квартиру російської армії в Дрезден, наприкінці 1813 року і літом 1814-го двічі їздив у Петербург).

Перебуваючи в Горошині, Котляревський турбується про своїх вихованців. «Бедные дети, до сего пользовавшиеся отеческими нашими попечениями, теперь оставленные без должного призрения, потерпеть могут»²,— писав він Лобанову. Його хвилює думка, що вихованці залишаться без зимової одежі.

Таким же дбайливим і люблячим вихователем змальований Котляревський і в листі М. Новикова (декабриста) до Никітіна (1818). М. Новиков писав: «Чиновник цей в колі вихованців є поважливим і строгим батьком, нагорода трудів його відбита завжди на обличчі його, задоволення внутрішнє і схвалення совісті видно у всіх рисах його. І він оскільки строгий в управлінні вихованцями, остільки дбайливий про доставлення їм приємності»³.

Цей відзив не був випадковим. Котляревський як педагог-просвітитель обстоював гуманність у поводженні з дітьми, виховання в них високих моральних начал. В листі письменникового зятя С. Скоробогача читаємо: «З Володею (син Скоробогача і сестри Котляревського — Анни.— П. В.) хотів було повестися жорстоко, зовсім

---

¹ Н. Сементовский. И. П. Котляревский.— «Северная пчела», 1846, № 82.

² І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 82.

³ Там же, стор. 165.

всупереч до умов поважного листа вашого. Але ви мене напоумили, і я дійсно згоден, що совість, якщо вона панує в людині, скоріше може виправити незастарілі пороки, ніж страх нерозважливої влади»¹.

В біографії Є. П. Стебліна-Камінського (другого сина П. С. Стебліна-Камінського) зазначається, що великий вплив на нього мав Котляревський, який «майже щоденно говорив про любов до людства, про обов'язок неухильної справедливості»². Письменник прищепив, пише біограф Є. П. Стебліна-Камінського, цій молодій людині також глибоку любов до літератури.

Із спогадів М. С. Щепкіна відомо, що після переїзду його сім'ї до Полтави в 1818 році його молодшого брата Абрама влаштовано було в гімназію з допомогою Котляревського.

Про дбайливість його як керівника пансіону при гімназії повідомляє і редактор «Отечественных записок» П. Свиный, який відвідав Полтаву в 1830 році: «При гімназії є благодійний заклад, або пансіон... На казенних (вихованців.— П. В.) відпускається тільки по 100 карбованців, і при всьому тому діти утримуються дуже добре, одягнені чепурно в губернські мундири, постелі у них чисті, всіх речей є запасний цейхгауз! Секрет цей полягає в порядку і невсипущому піклуванні директора цього закладу Івана Петровича Котляревського»³. Тут якраз говориться про той заклад, який фігурує пізніше в повісті Шевченка «Близнецы» як місце виховання Ваті Сокири.

Не випадково в цій повісті Шевченко виводить Котляревського саме як діяча на ниві освіти, гуманного на-

---

¹ Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, вип. 1-й. Полтава, 1958, стор. 92.

² Лицей князя Безбородко. СПб, 1859, стор. 88.

³ «Отечественные записки», 1830, № 42, стор. 26—27.

ставника вихованців, чутливого до всього благородного, готового щиро допомогти тим, хто прагнув освіти, знання. Видно, слава про Котляревського як прекрасного вихователя довго жила на Полтавщині, і Шевченко змалював його образ на цьому поприщі не внаслідок довільної гри фантазії, а на підставі певних відомих йому матеріалів.

Незабаром після війни розгорнулась театральна діяльність Котляревського. Стеблін-Камінський свідчить, що письменник брав участь у домашніх виставах у Лобанова-Ростовського і «прегарно виконував комічні ролі», особливо в п'єсах Княжніна — «Сбитенщик» і «Кутерьма». На Новий 1816 рік Котляревський організував спектакль із своїми вихованцями.

На початку 1818 року Репнін запросив у Полтаву з Харкова трупу Штейна, в складі якої був молодий актор М. С. Щепкін. Трупа перебувала в Полтаві до весни 1821 року, час від часу виїжджаючи до Харкова, Кременчука, Ромнів.

Директором Полтавського театру був Котляревський, а Штейн залишився в Харкові з частиною трупи.

Щепкін швидко став улюбленцем полтавської публіки. З перших же днів перебування майбутнього знаменитого артиста в Полтаві починаються турботи щодо викупу його з кріпацтва. 26 липня 1818 року була влаштована вистава «в нагороду таланту актора Щепкіна для заснування його долі» із спеціальною підпискою на крісла¹.

У цій справі, як видно із спогадів самого М. С. Щепкіна, брали участь Новиков, як правитель канцелярії Репніна, і Котляревський, як директор театру.

---

¹ Цей підписний лист надруковано в журналі «Русская старина», 1875. № 5, стор. 153—154.

Проте, оскільки значну частину викупної суми вніс сам Репнін, купча була складена на нього, і М. С. Щепкін з осені 1818 року формально вважався кріпаком Репніна. Цілковите звільнення Щепкіна від кріпосної залежності відбулося лише в 1821 році за допомогою історика Д. Бантиша-Каменського.

Ретельно віддався Котляревський турботам про театр і мусив займатися навіть грошовими справами. 15 жовтня 1818 року він писав до Репніна: «Сборы по театру здесь так малы, что жалованье за сентябрь не всем еще актерам выдано. В один вечер в театр пришли только четыре зрителя, взносу сделали 14 р., и я принужденным нашелся отказать в спектакле. Теперь у нас и погода прекрасная, хотя с холодным ветром; что же будет с нашим театром, когда сделается ненастье?»¹

Як директор театру Котляревський багато допомагав артистам. Молодший брат великого артиста А. С. Щепкін свідчить у своїх спогадах, що він піклувався про «домашнє влаштування акторів», про «зручні казенні квартири» тощо. Особливо ж цінною для театру була неослабна увага директора до художньої майстерності, досконалості в постановці сценічних творів. Котляревський завідував репертуаром, відвідував репетиції, брав участь у режисерській роботі, підправляв тексти п'єс, коли в цьому була потреба. А. С. Щепкін згадує: «Як тільки потрібно було переробити або змінити яке-небудь місце в п'єсі, він зараз же придумував нові розмови або вирази, які цілком заміняли ті незручні місця, особливо у віршах: він дуже добре володів версифікацією»².

---

¹ И. Ф. Павловский. Заботы кн. Репнина о Полтавском театре.— «Киевская старина», 1904, кн. 11, стор. 222.

² С. М. Дурилін. М. С. Щепкін та І. П. Котляревський.— 36. Російсько-українське літературне єднання, вип. 1-й. К., 1953, стор. 90.

Для Полтавського ж театру Котляревський написав свої п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які в 1819 році і були поставлені тут на сцені.

Біографи свідчать, що Котляревський сприяв розвитку акторського таланту М. С. Щепкіна і для нього створив ролі у своїх п'єсах. С. Стеблін-Камінський зазначає, що «...чудовий комічний талант М. С. Щепкіна зобов'язаний першим розвитком своїм впливові Котляревського; для нього саме була написана роль виборного»¹.

А про появу «Москаля-чарівника» Котляревського на сцені О. В. Терещенко писав: «Цей «Чарівник» знаменний ще як п'єса, в якій блискуче виявився талант народного артиста М. С. Щепкіна. Багато з полтавців пам'ятають, як Щепкін у бідному театрі зачаровував усіх. Розкриттям свого хисту у виконанні ролей з народного життя він зобов'язаний Котляревському, який бачив у ньому першокласного артиста; передбачення його виправдалось»².

Турботи Котляревського про театр, безумовно, сприяли його зростанню і знайшли визнання з боку громадянства. «Піклування, яке ви виявили про тутешній театр,— писав Репнін до письменника в травні 1820 року³,— здобуло йому схвалення публіки і доконче потрібне для його благоустрою».

7

Кінець другого — початок третього десятиріччя ХІХ ст. надзвичайно важливий час у житті і творчій діяльності Котляревського, значення якого досі в літературі про

---

¹ С. Стеблін-Камінський. Біографический очерк...

² Иван Петрович Котляревский.— «Основа», 1861, № 2, стор. 168.

³ В. Горленко. Из бумаг И. П. Котляревского.— «Киевская старина», 1883, № 5, стор. 149.

нього не було розкриті. Факти з життя письменника, що стосуються цього періоду, ще не вивчались у зв'язку з історичними обставинами. Мало того, окремі факти навіть не пов'язувалися один з одним, не вивчалися в усій їх сукупності, і значення їх не з'ясовувалося (маємо на увазі насамперед дружні зв'язки Котляревського з М. М. Новиковим).

А між тим саме в цей період творчість Котляревського досягла найвищого ідейно-художнього розвитку: саме тоді письменник працював над закінченням «Енеїди» і написав свої п'єси.

В 1818 році Котляревський вступив у полтавську масонську ложу «Любові до істини», а також у Біблейське товариство. В обох цих організаціях письменник був активним членом: в ложі — вітією (промовцем), в Полтавському відділі Біблейського товариства — бібліотекарем. Про що ці факти говорять?

Живучи в провінціальному губернському місті з не досить численною дворянською інтелігенцією, Котляревський у своїй службовій і громадській діяльності мусив мати зв'язки з різними її колами.

Біографи, починаючи з Стебліна-Камінського, підкреслювали, що Котляревський був близькою людиною до малоросійських генерал-губернаторів Лобанова-Ростовського, а потім Рєпніна; що його запрошував до себе, приїжджаючи в Диканьку, міністр внутрішніх справ В. П. Кочубей; що його приймали в усіх домах Полтави і т. ін., отже, що він був своєю людиною в вищих урядових колах Полтави. Чимала кількість фактів і листів з одного і другого боку дає достатній матеріал, щоб судити про характер цих взаємовідносин.

Ще перебуваючи на військовій службі, Котляревський звернувся з піснею-одою до тодішнього малоросійського генерал-губернатора Куракіна, вітаючи його з Новим ро-

ком і нагадуючи разом з тим про нужди трудящих. Далі письменник, як уже зазначалось, виконував важливі службові доручення спочатку Лобанова-Ростовського, а потім Репніна. Бував у них в домах, користувався з боку їх увагою (згадаймо листи до письменника Лобанова-Ростовського і Репніна, уривки з яких ми наводили). Службовими успіхами й відзначеннями Котляревський, безумовно, зобов'язаний близькості своїй до правителів краю. З них слід згадати надання йому в 1817 році чину майора і пенсії 500 крб. на рік зверх платні.

На ґрунті цих фактів виникло обвинувачення Котляревського в прислужництві. Проте слід глибше проаналізувати відповідні факти. Які доручення генерал-губернаторів виконував Котляревський? Формування 5-го козачого полку, виконання інших важливих військових доручень, організація театру і т. ін.— все це не дрібні особисті, а значні справи суспільного значення. Виконуючи їх, Котляревський виступав не в ролі провідника реакційних урядових заходів, а в ролі людини, що служить суспільному благу.

Беручи до уваги, що в своїй суспільній діяльності Котляревський, як зазначають усі біографи, виступав як заступник трудящих, скривджених панамі, чиновниками, зрозуміло, що він намагався в цьому напрямі використати і прихильність до себе з боку правителів краю. До того ж він, очевидно, був прихильником їх ліберальних дій. Адже були випадки, коли Репнін заступався за селян, над якими знущалися поміщики. Його промова на відкритті дворянських зібрань у Полтаві й Чернігові в 1818 році, де він закликав поміщиків «забезпечити добробут селян і на майбутні часи», була сприйнята місцевими поміщиками з незадоволенням. Пестель згадував про значне враження, яке справила ця промова. Сам Котляревський був «маленькою людиною» тогочасного

світу. Він не був здатний до конфліктів з високими урядовими колами, але прислужником теж не був.

Очевидно, що й суспільні погляди письменника не ставили його в ряди прямих ворогів урядової політики.

Звернемось ще до фактів. Почнемо з тих, в яких виявилася близькість Котляревського до правителів краю. Це, насамперед, належність його до Біблейського товариства.

Заснування Біблейського товариства (1813) і його відділів на місцях було виявом наступу урядової реакції. Товариство користувалось особливою прихильністю Олександра І. До його складу залучаються придворні кола, духовна й світська провінціальна бюрократія, збори його розцінюються як справа державної ваги. Відкриття відділу Біблейського товариства в Полтаві в 1818 році відбулося завдяки заходам генерал-губернатора Репніна. При такій політиці уряду і його представників на місцях членство в Біблейському товаристві значною мірою ставало актом благонаміреності перед начальством. Зв'язки з Репніним деякою мірою спонукали і Котляревського підтримати заходи генерал-губернатора щодо відкриття в Полтаві відділу Біблейського товариства.

Біблейське товариство, як зазначає історик Полтави І. Ф. Павловський, «слабо прищепилося на полтавському ґрунті»¹. Зокрема, мало розходилася біблія. Можливо, що самі організатори й керівники його в Полтаві не виявили особливої запопадливості, а намагалися лише показати свою благонаміреність і підтримку заходів уряду. Щодо Котляревського, то, очевидно, і він не виявив у поширенні біблії того завзяття, яке звичайно виявляв у інших справах.

---

¹ І. Ф. Павловский. Полтава в XIX ст.— «Киевская старина», 1905, кн. 12, стор. 311.

Правда, перший біограф письменника підкреслює його релігійність. З сім'ї Стеблїних-Камїнських поширюється думка, ніби високі моральні якості Котляревського як людини випливають з його належності до Біблейського товариства.

Але слід насамперед пам'ятати, що сім'я Стеблїних-Камїнських була консервативною і релігійною.

Біограф Котляревського сам писав релігійні вірші і друкував їх у «Полтавских епархиальных ведомостях». Називаючи Котляревського «щирим християнином», «пильним слугою царя й батьківщини», Стеблїн-Камїнський пише про це з замилюванням, виявляючи насамперед свої погляди й симпатії.

Проте біографія Котляревського, складена самим же Стеблїним-Камїнським, викликає сумніви щодо деяких пунктів даної письменникові характеристики. Наведемо одне важливе місце із складеного Стеблїним-Камїнським у 1860 році біографічного нарису за автографом, про який ми згадували.

Саме це місце біографії друкувалося з пропусками, які спричинились до серйозних перекручень змісту:

«Розповівши про службу і літературні заняття Котляревського, не можна не згадати знову в загальному нарисі про приватне його життя, про особистий його характер не як письменника, а як людини (тим більше вважаємо це за потрібне, бо, як чути, про нього склалася невигідна і зовсім помилкова думка, ніби він був вільнодумцем і аморальною людиною). Під скромною простотою українця в Котляревському приховувалася найблагородніша душа, доступна всім благородним почуванням, і на диво добре серце. Якщо він мав слабкості, спільні для всіх людей, то свої помилки він спокутував сумлінним виконанням людських обов'язків. Він був ревним християнином і побожним, неухильно виконував усі

постанови церкви, додержував постів, часто відвідував церковну службу, ніколи не кощунствував над свяतिною, хоч і трактував *Вольтера* більше з повчальною метою для інших, заражених ерессю вільнодумства»¹.

Як бачимо, Стеблін-Камінський змушений був полемізувати з тими, хто вважав Котляревського «вільнодумцем і аморальною людиною», і виправдувати письменника, що він «ніколи не кощунствував над святиною, хоч і трактував *Вольтера*»².

Проте деякі факти життя і певні місця з творів Котляревського змушують думати, що не зовсім були неправі ті, з ким полемізував біограф.

Твори письменника незаперечно свідчать, що для нього близькими були чимало ідей французьких енциклопедистів XVIII ст. і *Вольтера*. Очевидно, він належав до тих вільнодумців, яких у Росії в перші десятиріччя XIX ст. прийнято було називати «вольтеріанцями».

Сам же Стеблін-Камінський повідомляє, що у Котляревського «замість ікони висіла копія з відомої Марії Магдалини (здається, Лампі)». Про бібліотеку письменника він же зазначає, що вона «складалася з кількох латинських авторів, французьких книг псевдокласичної епохи і філософів XVIII ст., *Вольтера* та ін.»³.

Згадавши, наче випадково, про знайомство Котляревського з декабристом Новиковим, біограф, проте, не спиняється на з'ясуванні цих зв'язків⁴.

Ці факти не випадкові. Котляревський був зв'язаний у своїй діяльності не тільки з Лобановим-Ростовським

---

¹ С. Стеблін-Камінський. Биографический очерк...

² Там же.

³ Там же.

⁴ До того ж і це місце при друкуванні нарису було випущене і стало відоме тільки після опублікування його в журналі «Киевская старина» (1888, № 11).

і Репніним, а і з декабристом Новиковим. І нехтувати цей факт не можна, він дуже важливий.

Відома річ, що склад масонських лож в Росії в першій чверті XIX ст. був неоднорідний за своїми політичними прагненнями. Якщо, з одного боку, в масонстві переважає напрям консервативно-аристократичний, то, з другого боку, різко виявили себе і діячі політичного радикалізму, які надали діяльності окремих лож прогресивного спрямування. Через такі ложі, як «Обраного Михайла», «Des amis réunis» («З'єднаних друзів»), «Трьох добродійностей», «З'єднаних слов'ян», проводили свою діяльність таємні політичні товариства, зокрема в складі всіх цих лож були декабристи. Пестель, Рилєєв, С. Муравйов-Апостол, С. Волконський, С. Трубецької і багато інших декабристів брали участь у діяльності масонських лож, провадячи через них пропаганду своїх ідей, вербуючи через них нових членів у склад таємних товариств.

Ложа «Любові до істини» заснована була в 1818 році в Полтаві правителем канцелярії малоросійського генерал-губернатора Репніна Михайлом Миколайовичем Новиковим, який і був у ній керівним майстром. Ложа ця належала до союзу «Астреї», в складі якої були також ложі «Обраного Михайла» і «Des amis réunis» («З'єднаних друзів») — в Петербурзі, «З'єднаних слов'ян» — в Києві та ін.

Ложа «Любові до істини» існувала недовго. Весною 1819 року її, за царським розпорядженням, було закрито. Папери ложі були знищені після смерті Новикова, отже, відтворити повністю спрямування її роботи, завдання, які ставили перед собою члени її, неможливо. Проте і ті уривчасті відомості, які є про цю ложу, певною мірою характеризують її.

Ложа «Любові до істини» знову впливла на світ під

час слідства над декабристами. Матеріали слідства і проливають світло на її діяльність.

У січні 1826 року військовий міністр Татищев повідомив Рєпніна про розпорядження царя заарештувати і надіслати в Петербург як колишніх членів ложі Новикова М. М., Лукашевича В. Л., Тарновського В. В., Кочубея С. М. та Алексеєва. Рєпнін розіслав чиновників для арешту названих осіб і окремо призначив чиновника для трусу в селі Тагамлику, де мали бути папери Новикова. Але виявилось, що ці папери загинули.

Самого Новикова під час слідства над декабристами в живих уже не було, проте ім'я його слідчим довелося не раз чути і згадувати. Відомий «Алфавіт декабристів», складений у 1827 році керівником справ слідчої комісії О. Д. Боровковим, подав про нього такі відомості: «Новиков. Колишній правитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна. Помер. Він був у числі перших, що подали думки про заснування в Росії таємного товариства і заснували таке. Матвій Муравйов-Апостол показав, що Новиков заснував у Полтаві масонську ложу, яка служила розсадником для таємного товариства, до неї приймав він малоросійських дворян і найздібніших з них вводив у «Союз благоденства». Пестель додає, що першу думку про республіканське правління подав проект конституції Новикова»¹.

Вже ця стисла характеристика показує, що Новиков був однією з найвизначніших фігур серед членів таємних товариств у Росії в другому — на початку третього десятиріччя ХІХ ст. Проте є можливість доповнити цю характеристику ще деякими цікавими фактами. І це дуже важливо, тим більше, що в літературі про Котляревсь-

---

¹ Восстание декабристов. Материалы. Централхив, т. VIII, 1925, стор. 138. Далі позначаємо скорочено: В. Д.

кого, починаючи з біографії, складеної І. Ф. Павловським, повторювалась лише згадка про Новикова, мимохідь кинута в спогадах І. І. Сердюкова. Сердюков, що служив у канцелярії Репніна з 1824 року, згадував про Новикова: «Правителів перебувало при мені чимало: 1-й Микола Михайлович Новиков, надвірний радник, розумник і декабрист, якого спіткала б доля Пестеля й інших нещасних, коли б не помер»¹. З цієї лаконічної згадки видно, що в Полтаві вважали Новикова одним з головних діячів декабризму і ставили його поряд з Пестелем. Сердюков, який почав служити в канцелярії малоросійського генерал-губернатора фактично після смерті Новикова, все ж намагався згадати про нього в своїй автобіографії як нібито про свого першого начальника; пишучи ж через кілька десятків років, переплутав ім'я й по батькові.

Михайло Миколайович Новиков (1777—1822) — син М. В. Новикова, двоюрідного брата відомого російського просвітителя. Служив на військовій службі, в 1802 році вийшов у відставку. Під час Вітчизняної війни був сотенним начальником Пензенського кінного ополчення. В 1815 році вступив на службу в департамент міністерства юстиції. 1816—1822 років був правителем канцелярії малоросійського генерал-губернатора.

Новиков був одним з найактивніших членів таємних товариств свого часу. Після Вітчизняної війни 1812 року він увійшов у зв'язок з таємним республікансько-аристократичним товариством «Орден російських рицарів». У 1816 році, зразу ж після виникнення «Союзу порятунку», Новиков вступає в це товариство і виявляє тут

---

¹ Автобиографическая записка И. И. Сердюкова.— «Киевская старина», 1896, кн. 11, стор. 183.

значну активність. Переїхавши в Полтаву, він був одним із засновників і активних діячів «Союзу благоденства».

Пестель на допиті показував: «В кінці 1816 року чи на початку 1817-го я довідався про таємне товариство від п. Новикова, правителя канцелярії кн. Репніна, і ним був у це товариство прийнятий»¹.

Новиков був одним з активних членів масонської ложі «Обраного Михайла», яка була організаційно зв'язана з «Союзом порятунку» і «Союзом благоденства». Федір Глінка, активний діяч обох названих товариств, на допиті в справі декабристів показав, що він познайомився з Новиковим у ложі «Обраного Михайла» і той залучив його в «Союз порятунку», *зазначивши, що в «масонстві тільки теорії», а, мовляв, «є інше товариство вибраних молодих людей»*².

Новиков виступає і як активний учасник периферійних органів «Союзу благоденства», т. зв. «вільних товариств». Не будучи літератором, проте, обирається в 1818 році членом-кореспондентом «Вільного товариства аматорів російської словесності». Серед засновників, що підписали «Проект статуту заснування училищ за методом взаємного навчання Бея і Ланкастера» 29 липня 1818 року, є підпис і Михайла Новикова³.

Новиков був не звичайним рядовим членом таємних товариств, а автором першого серед декабристів республіканського проекту конституції. Пестель у зізнаннях на допиті зазначив: «Першу думку про республіканське правління подав проект конституції Новикова»⁴. На це ж

---

¹ В. Д., т. IV, 1927, стор. 80. Мова йде, звичайно, ще про «Союз порятунку».

² М. Нечкина. Союз спасения.— «Исторические записки», 1947, вып. 3-й, стор. 142.

³ «Русская старина», 1881, кн. 1, стор. 183.

⁴ В. Д., т. IV, 1927, стор. 101.

вказувало і «Донесення слідчої комісії». В період свого захоплення ідеєю конституційної монархії Пестель мав суперечки з Новиковим, і тому вдалося його схилити до визнання республіки, про що на допиті Пестель показав: «Новиков говорив мені про свою республіканську конституцію для Росії, але я ще сперечався тоді на користь монархічної, а потім став його міркування собі пригадувати і з ними згоджуватися»¹.

Природна річ, що, заснувавши в Полтаві масонську ложу, Новиков діяв у тому ж напрямі, що і в «Союзі благоденства». Відомий декабрист Матвій Муравйов-Апостол, що був ад'ютантом малоросійського генерал-губернатора Рєпніна в роки 1818—1822, говорив про Новикова: «В Полтаві він заснував ложу, що служила розсадником таємного товариства. Він у неї приймав дворянство малоросійське, з числа якого найздібніших улаштовував в товариство, що звалось «Союз благоденства»². Членами цієї ложі М. Муравйов-Апостол називає В. Лукашевича, Тарновського, С. Кочубея, Котляревського, Алексеєва.

Розслідуючи діяльність ложі «Любові до істини», слідча комісія головним чином намагалася розкрити діяльність т. зв. «Малоросійського товариства» як сепаратистської організації українського дворянства. В цьому напрямі і провадилася слідство над Лукашевичем, Кочубеєм, братами Алексеєвими. Але зібрані матеріали здалися слідчій комісії недостатніми для певності, що таке товариство існувало в дійсності. В «Алфавіті декабристів» висновки комісії сформульовано так: «Деякі з членів «Південного товариства» показали, що в Малоросії існує численне таємне товариство, яке має метою неза-

---

¹ В. Д., т. IV, 1927, стор. 19.

² В. Д., т. IX, 1950, стор. 189.

лежність свого краю і знаходиться в зв'язках з поляками і що управа його в Баришполі, а начальник її Лукашевич. Потім виявилось, що Пестель і Волконський були тими, від яких це іншим стало відомо... Розвідуваннями комісії знайдено, що товариства цього в Малоросії не існувало»¹.

М. Муравйов-Апостол в одному із своїх зізнань показав, що Новиков «був першим, який говорив про «Товариство малоросійське»².

Очевидно, на цій підставі автор «Алфавіту» Боровков приєднав до цієї справи і Новикова, зазначаючи: «Малоросійське товариство» мали намір створити з масонських лож: у Полтаві, колишній правитель канцелярії військового губернатора Новиков і в Чернігівській губернії маршалок Лукашевич і визначили за мету незалежність Малоросії, але залишилися при спробах, і товариство не здійснилося»³. Цю думку некритично повторили В. Семевський, В. Маслов та І. Павловський⁴.

Таким чином, створилося хибне уявлення про ложу «Любові до істини» як про організацію, де культивувався український дворянський сепаратизм під керівництвом Новикова. Уважний аналіз навіть тих уривчастих відомостей, які до нас дійшли, підстав для такого висновку не дає.

За даними слідства над декабристами, діяльність Новикова в ложі «Любові до істини» уявляється зовсім

---

¹ В. Д., т. VIII, 1925, стор. 117.

² В. Д., т. IX, 1950, стор. 199.

³ Автобіографіческие записки А. Д. Боровкова.— «Русская старина», 1898, кн. 11, стор. 345.

⁴ В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов. СПб, 1909, стор. 299—301; В. Маслов. Литературная деятельность К. Ф. Рылева. К., 1912, стор. 265; И. Ф. Павловский. Масонская ложа в Полтаве.— «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 6-й.

інакше. В зізнаннях членів «Південного товариства» (Пестеля, С. Волконського, Трубецького, С. Муравйова-Апостола) ложа Новикова ніде не пов'язується з «Малоросійським товариством». Про ці дві організації говориться як про різні.

Так, Пестель на допиті показував: «Новиков завів у Малоросії ложу масонську, але таємного товариства не встиг заснувати; принаймні я не мав про це жодного разу ні найменшої звістки. Товариство ж, засноване, як я чув, Лукашевичем, є те саме, яке помишляло, за словами поляків, про незалежність Малоросії і готове було віддатися під протекторат Польщі... Більше нічого про це товариство не знаю і не чув»¹.

С. Муравйов-Апостол зазначав, що «Малоросійське товариство» не було ні сильним, ні численним і зводилось лише до гуртка Лукашевича, вказуючи разом з тим на зв'язки його з польським таємним товариством².

А діяльність Новикова в Полтаві Пестель характеризував у плані виконання завдань «Союзу благоденства»: «Новиков мав доручення заснувати управу (тобто побічну управу «Союзу благоденства». — П. В.) в Малоросії, але в цьому не мав успіху»³. Про це ж свідчив і інший член «Південного товариства» Трубецької.

Показові також дані про розходження Новикова й Лукашевича. Лукашевич був спочатку членом Полтавської масонської ложі і, як сам показав на допиті, «за незгодою з Новиковим, з яким особливої приязні не мав, перейшов у Київську ложу»⁴.

---

¹ В. Д., т. IV, 1927, стор. 117.

² Там же, стор. 258—263.

³ Там же, стор. 139.

⁴ В. И. Семеновский. Политические и общественные идеи декабристов. СПб, 1909, стор. 298.

Таким чином, і ці, і наведені раніше дані про ложу «Любові до істини» свідчать, що Новиков, заснувавши цю ложу, дав їй цілком певний напрям — готувати членів для «Союзу благоденства», маючи доручення закласти побічну управу «Союзу» на Україні. Виконати повністю це доручення Новикову, очевидно, не вдалося. Можливо, що сепаратистські настрої мали місце серед окремих членів ложі «Любові до істини». Але приписувати їх Новикову як членові «Союзу благоденства» нема ніяких підстав. Скоріше всього, що Новиков, як потім Пестель і інші члени «Південного товариства», негативно поставився до цих сепаратистських настроїв деяких груп українського дворянства.

Всі нитки в свідченнях про «Малоросійське товариство» вели до переяславського маршалка Лукашевича, який і був заарештований разом з деякими іншими українськими дворянами. Їх запідозрили, що вони є членами цього таємного товариства.

Лукашевич у час діяльності декабристів був маршалком Переяславського повіту, членом «Союзу благоденства», членом ложі «Любові до істини», а потім ложі «З'єднаних слов'ян» у Києві, до якої входили ряд діячів польського таємного товариства, а також деякі декабристи (Трубецької, С. Волконський).

Як показало слідство, Лукашевич був зв'язаний з «Польським патріотичним товариством», знав про «Південне товариство». Ще в 1807 році його притягли до слідства в справі, ніби він «за обідом пив за здоров'я Бонапарте»¹.

Отже, це була постать виразна, показова і декабристам відома. Але опозиційність його щодо російського

---

¹ И. Ф. Павловский. Дело о государственной измене и нарушении общего спокойствия в Малороссии в 1807 году.— «Киевская старина», 1903, кн. 12, стор. 137.

царизму мала зовсім інші джерела й іншу спрямованість, ніж у декабристів. Для декабристів взагалі ті сепаратистські прагнення, з якими вони зіткнулись у деяких українських дворян, були чужими й неприйнятними. Правда, Рилєєв ідеалізував історичну постать Войнаровського під очевидним впливом своїх знайомих з кола сепаратистськи настроєних українських дворян. Слід, проте, зазначити, що Рилєєв, оспівуючи Войнаровського як патріота і мученика за свободу, ідеалізує його на свій лад. Пестелеві ж і іншим членам «Південного товариства» довелося не раз виступати проти сепаратистських прагнень деякої частини українського дворянства. Розповідаючи про свою зустріч з діячами польського таємного товариства, під час якої провадилися розмови і про «Малоросійське товариство», Пестель зазначив: «При цьому я казав полякам, що «Малоросійське товариство» ніколи не матиме успіху в своїх завданнях, бо Малоросія навіки з Росією залишиться нерозривною і ніяка сила не відірве Малоросії від Росії»¹.

Для декабристів виступ проти самодержавства і кріпосництва означав спільну боротьбу передових людей Росії й України. «Там, де мова йде про щастя народне, всі повинні бути одного племені», — казав Лукашевичеві С. Муравйов-Апостол². Таку лінію боротьби вели і Пестель («Руська правда»), і ті українські дворяни, які були в лавах декабристів (Муравйови-Апостоли, Лорер, Корнілович і, зокрема, та група декабристів, що входила спочатку в товариство «З'єднаних слов'ян»).

Показовим є факт дружніх стосунків Котляревського з Новиковим. Біографи-мемуаристи спочатку замовчу-

---

¹ В. Д., т. IV, 1927, стор. 117.

² И. Ф. Павловский. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов. Полтава, 1918.

вали цей факт. Наприклад, С. Стеблін-Камінський в некролозі Котляревському («Северная пчела», 1839, № 146) не згадував про зв'язок його з Новиковим і тільки в біографічному нарисі, підготовленому в 1860 році, сказав про це знайомство, та й то при друкуванні нарису це місце було випущене¹. Проте деякі дуже цікаві матеріали, що проливають світло на ці стосунки, збереглись. Це — 1) лист Новикова до секретаря «Вільного товариства любителів російської словесності» А. О. Нікітіна і 2) уривок із спогадів Стебліна-Камінського.

Лист Новикова написано в листопаді 1818 року, тобто в ті часи, коли зв'язки його з Котляревським могли бути особливо близькими через спільну діяльність в ложі «Любові до істини». Дякуючи за обрання його членом-кореспондентом, Новиков запевняє, що, «беручи найживішу участь у благові й честі... батьківщини», буде «старанно виконувати всі доручення цього товариства»². Як початок здійснення тих завдань, які він може виконати для товариства, Новиков подає деякі загальні відомості про виховні заклади в Малоросії (включаючи сюди Полтавську і Чернігівську губернії), і, виділяючи з них Полтавський дім для виховання бідних дворян, значну частину листа присвячує дуже прихильній і теплій характеристиці Котляревського як вихователя, як людини, що виконує свої службові обов'язки із «зразковою старанністю».

Не випадково Новиков у своєму листі писав про Котляревського. Як член «Союзу благоденства» він вважав діяльність на освітній ниві служінням батьківщині.

---

¹ Про це стало відомо лише при публікації випущених місць із спогадів Стебліна-Камінського в ж. «Киевская старина», 1888, кн. 11.

² І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 165.

Одним із завдань членів «Союзу благоденства», за уставом, було приносити користь справі виховання молодого покоління.

Лист Новикова дає підстави вважати, що Котляревський-педагог своєю діяльністю якраз і становив зразок втілення тих вимог, які висувалися «Союзом благоденства» по лінії освіти. Крім того, цілком ясно, що Новиков прагне звернути увагу своїх петербурзьких друзів на Котляревського як на людину, яка може бути корисною для їх спільної справи.

Про близькі стосунки Котляревського з Новиковим на політичному ґрунті свідчить факт, який зберіг Стеблін-Камінський. Біограф передає, що Котляревський, як член масонської ложі, знав від Новикова про таємницю престолоспадкування. В той день, коли присягали Костянтину Павловичу, ввечері він сказав батькові біографа: «Сьогодні ми присягали Костянтинові, а через тиждень будемо присягати Миколі». Коли це збулося, він признався, що давно знав про це від Новикова...

«Після події 14 грудня 1825 року Котляревський радив мійому батькові позакидати і сам позакидав усі масонські значки, зірочки якісь та ін.»— зазначає Стеблін-Камінський¹.

У нас немає ніяких даних, щоб судити, як глибоко Новиков посвятив Котляревського в таємниці декабристів і як письменник сприйняв те, що чув від Новикова. Із слів Стебліна-Камінського, в усякому разі, видно, що письменник протягом кількох років зберігав довірену йому політичну таємницю. Деякі побічні факти дають підставу вважати ймовірним, що Новиков познайомив Котляревського і з уставом «Союзу благоденства». Лука-

---

¹ «Киевская старина», 1888, кн. 11.

шевич у своєму показанні на допиті зазначав, що В. Глінка, прийнявши його в «Союз благоденства», дав йому устав «Союзу», привезений Новиковим з Москви¹.

М. Муравйов-Апостол в одному із зізнань показав: «Новиков мав у себе копію «Зеленої книги». Брат мій Сергій, коли приїжджав у відпустку в 1820 році і коли був у мене в Полтаві, то він був у Новикова і, зажадавши у нього цю книгу, він її і спалив при ньому в каміні»².

За таких обставин, очевидно, не може бути сумніву, що устав «Союзу благоденства» був відомий Котляревському як активному членові, вітії Полтавської ложі.

Устав «Союзу благоденства», відомий під назвою «Зелена книга», висуваючи як основну мету товариства благо батьківщини, підкреслював, що ця мета не може бути противною прагненням уряду, що допомога окремих громадян потрібна урядові, і «тільки щоб уникнути нарікань, злоби й ненависті», товариство буде провадити свою працю таємно³.

Між іншим, «Зелена книга» мала дві частини. В першій частині, відомій широкому колу членів «Союзу благоденства», говорилось про «поширення освіти й добродчинності» з метою блага батьківщини. А в другій, відомій лише найстарішим членам і керівникам товариства, були сформульовані і політичні завдання. «Таємна мета була одна — запровадження представницького правління в Росії», — писав М. Муравйов-Апостол⁴. Між іншим, із зізнань М. Муравйова-Апостола видно, що у Новикова

---

¹ В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов. СПб, 1909, стор. 299.

² В. Д., т. IX, 1950, стор. 268.

³ А. Н. Пыпин. Общественное движение в России при Александре I, изд. 5-е. СПб, 1918, стор. 396.

⁴ В. Д., т. IX, 1950, стор. 225.

в Полтаві була не тільки перша, а й друга частина «Зеленої книги».

Самі члени «Союзу благоденства» по-різному ставились до його уставу. Ліва група, до якої належав разом з Пестелем та іншими й Новиков, складала проекти державної конституції, обстоювала республіканську форму управління, обговорювала питання про вбивство царя.

Прагнення ж правої групи спрямовані були на те, щоб проповіддю добра, моральності, боротьбою проти пороків усунути зло в суспільстві і розв'язати соціальні суперечності. Ця група не ставила завдання скасувати монархічну форму державної влади і тільки вважала, що Олександра I треба замінити на царському престолі його дружиною Єлизаветою Олексіївною, зробивши це одним з пунктів своєї агітації. В такому дусі характеризували «Союз благоденства» ряд його членів. Наприклад, М. Фонвізін так визначав його завдання:

„«Союз» мав наміри впливати на російське суспільство моральними і науковими засобами, по можливості викорінюючи неuczтво і зловживання переконуванням і благими прикладами, давати добре спрямування вихованню юнацтва, домагатися скасування кріпосного рабства і ревно сприяти урядові в його добрих намірах“¹.

«Союз благоденства» покладав великі надії на пропаганду своїх поглядів. 1818—1819 роки були часом розквіту їхньої пропаганди. І. Д. Якушкін у своїх спогадах свідчить: «У цей час головні члени «Союзу благоденства» сповна цінили представлений їм спосіб дії шляхом слова істини, вони вірили в його силу і орудували ним успішно»².

¹ Общественное движение в первую половину XIX в., т. I. СПб, 1905, стор. 186—187.

² М. В. Нечкина. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1947, стор. 332—333.

Наведені дані не залишають сумнівів у тому, що Новиков, як один з найактивніших діячів декабризму, і в Полтаві вів пропаганду поглядів «Союзу благоденства».

В якій же мірі були прийнятні для Котляревського ідеї «Союзу благоденства»? Факти службової та суспільної діяльності його, які ми розглядали, і погляди на службу, висловлені в його творах (про це буде нижче), показують, що програма «Союзу благоденства» в тій частині, яка була відбита в писаному уставі, була близькою для письменника, що він наближався до правого крила «Союзу благоденства».

Літературні зв'язки Котляревського в кінці другого і на початку третього десятиріччя ХІХ ст. теж ведуть у декабристські кола.

Таємні товариства в своїй агітаційній роботі широко використовували літературу. Устав «Союзу благоденства» висував вимогу шляхом мистецтва облагороджувати і підносити моральну істоту людини, збуджувати почуття високі, пориви до добра.

Декабристські організації, зокрема «Союз благоденства», багато уваги приділяли як заснуванню, так і діяльності літературних товариств. Працями радянських дослідників — П. Щеголева, Б. Мейлаха, В. Базанова — цілком доведено, що такі літературні об'єднання, як «Вільне товариство аматорів російської словесності», «Зелена лампа», були свого роду периферійними відгалуженнями «Союзу благоденства», в яких декабристи мали школи політичного виховання молоді, з одного боку, і через які поширювали свої ідеї, з другого.

29 серпня 1821 року «Вільне товариство аматорів російської словесності» в Петербурзі обрало Котляревського своїм почесним членом, «поважаючи відмінні знання його в науках і вітчизняній словесності», як зазначало повідомлення в журналі «Товариства» «Соревнова-

тель просвещения и благотворения» (1821, ч. XVI, стор. 109). Одержавши диплом почесного члена «Товариства», Котляревський 28 жовтня 1821 року надіслав голові його, Ф. Глінці, листа, в якому висловлював свою подяку. Після цього він надіслав до «Товариства» 40 примірників «Енеїди».

Обрання Котляревського, провінціального письменника, людини, що посідала зовсім незначне службове становище, почесним членом «Товариства» (а не членом-кореспондентом, якими були в більшості непетербурзькі літератори) свідчить про значну повагу, якою він користувався в керівних колах «Товариства». І ця повага не була випадковою. Обрання Котляревського почесним членом «Товариства» теж становило один з важливих факторів зв'язку його з колами «Союзу благоденства».

«Вільне товариство аматорів російської словесності» — літературна організація, заснована в Петербурзі в 1816 році, розпалось з розгромом декабристів. Якщо в перші роки існування «Товариства» досить активно виступала, поряд з прогресивними літераторами, консервативна група «Товариства» (В. Каразін, М. Цертелєв, Б. Федоров та ін.), то вже в 1819 році провідна роль у ньому цілком переходить до лівої групи, що складалася переважно з членів «Союзу благоденства» і людей, ідейно близьких до нього (головою «Товариства» з 1819 року був Ф. Глінка, помічником його М. І. Гнедич (1821—1823), керівні пости з 1822 року посідають: М. О. Бестужев, О. О. Бестужев, К. Ф. Рилєєв, А. О. Корнілович).

Звичайно, живучи поза Петербургом і навіть, хоч зрідка, не приїжджаючи до нього в цей час, Котляревський не міг бути активним учасником діяльності «Товариства» і тієї боротьби, яку воно провадило і яка відбувалась в ньому самому. Проте справа не обмежилась тільки формальною належністю письменника до

«Товариства». 28 лютого 1821 року на засіданні «Товариства» були прочитані два уривки з п'ятої частини «Енеїди».

В кінці 1821 року в листі до Гнедича Котляревський зазначає: «Ежели отрывки из продолжения Энеиды моей годятся для Соревнователя, то их можно иметь в продолжение целого года и более»¹.

Після цього уривки з «Енеїди» ще двічі читалися на засіданнях «Товариства» — в 1822 і в 1823 роках»².

У XVII частині «Соревнователя» за 1822 рік надруковано було уривок з п'ятої частини «Енеїди» з такою приміткою від редакції: «Доставлений у «Товариство» відомим автором І. П. Котляревським. Подаємо його читачам журналу, сподіваючись, що зробимо приємність любителям цього твору, сповненого незвичайної веселості, дотепності і в багатьох відношеннях вельми оригінального. Вони напевно зрадіють, довідавшись, що п. Котляревський недавно написаними двома піснями зовсім закінчив «Малоросійську Енеїду» і незабаром має намір видати її».

В 1823 році на сторінках «Соревнователя» (ч. XXIII, кн. 2) було вміщено ще один уривок з п'ятої частини «Енеїди» (про спалення троянського флоту за підмогою Ірисі)³.

Отже, в «учених упражненьях» «Товариства» до твору провінціального автора, який сам до того ж не бував на засіданнях, був виявлений досить великий інтерес. Цей твір, який членами «Товариства» оцінювався як веселий, дотепний і «в багатьох відношеннях вельми оригінальний», очевидно, своїми ідейно-художніми якостями від-

---

¹ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 84.

² В. Базанов. Вольное общество любителей российской словесности. Петрозаводск, 1949, стор. 381—389.

³ Між іншим, про друкування другого уривка з «Енеїди» в «Соревнователе» ні бібліографи, ні дослідники досі не згадували.

повідав вимогам «соревнователів». З другого боку, політична і літературна діяльність «Товариства» могла мати вплив на твори Котляревського.

Але в оточенні, в якому жив і діяв Котляревський, крім названих двох суспільних течій (урядово-реакційної і декабристської), була і ще одна, хоч і значно слабша,— це течія українського дворянського «націоналізму».

Нема ніяких підстав вважати Котляревського прихильником цієї течії.

Правда, при слідстві в справі декабристів ім'я Котляревського фігурувало серед членів «Малоросійського товариства». В «Алфавіті декабристів» про нього зазначено:

«Котляревський. Малоросійський дворянин.

Матвій Муравйов-Апостол, між іншим, назвав Котляревського в числі членів «Малоросійського товариства». Але за розвідуваннями комісії виявилось, що «Товариства» цього ніколи не було, а тому показання про Котляревського залишено без уваги»¹.

Показання М. Муравйова-Апостола, який, як ми вже згадували, був кілька років ад'ютантом малоросійського генерал-губернатора Репніна і жив у Полтаві, безумовно, свідчить про певні знайомства і зустрічі Котляревського, про зв'язки з людьми того кола, які могли скласти назване «Товариство», якщо воно існувало в дійсності. Проте ці знайомства ні в якій мірі не означають ще наявності однакових ідейних поглядів.

Найкращим свідченням відповідних поглядів Котляревського є його твори. І в «Енеїді», і в обох п'єсах письменник виступає як патріот загальноросійський, як співець подвигів українських козаків, що діють спільно

---

¹ В. Д., т. VIII, 1925, стор. 101.

з москалями, підносить любов до України як невід'ємної частини Росії. У водевілі «Москаль-чарівник» своєрідну суперечку москаля й Михайла Чупруна про росіян і українців Котляревський розв'язує словами Тетяни про братерську єдність обох народів. Будь-яких проявів ідей українського сепаратизму, національного антагонізму в творах Котляревського нема.

Так само і факти службової та громадської діяльності Котляревського показують його як патріота Росії, як людину, далеку від будь-якого сепаратизму. Спроби українських буржуазних націоналістів (Грушевського, Єфремова, Барвінського та ін.) оголосити Котляревського носієм ідей національної ворожнечі до російського народу були побудовані на явних перекинуттях творів письменника, на підтасовках при цитуванні, на тенденційно-невірному тлумаченні текстів.

Отже, можемо зробити деякі висновки.

Котляревський був близький за своїм службовим становищем до урядових кіл, був зв'язаний, зокрема, з генерал-губернаторами Лобановим-Ростовським, а потім Репніним і в громадській діяльності. Зустрічався він в колі полтавського дворянства і з людьми, які виявляли український дворянський «націоналізм». Адже саме серед полтавських дворян уряд шукав представників т. зв. «Малоросійського товариства».

Безперечними є зв'язки та зустрічі Котляревського і з діячами декабризму. В Полтаві служили Новиков і М. Муравйов-Апостол, бували тут С. Муравйов-Апостол, Пестель, С. Волконський, Лорер. Листувався письменник з людьми, ідейно близькими до декабристів (М. Гнедич, О. Сомов).

Серед тих різнорідних ідейних впливів, яких зазнавав Котляревський в кінці другого — на початку третього десятиріччя ХІХ ст., найсильнішим, проте, був вплив дека

бризму, і його в більшій мірі відбив письменник у своїй творчості.

Але треба сказати, що в світогляді письменника, в силу специфічних умов, були наявними певні суперечності.

Так, ряд відомих нам фактів службової діяльності Котляревського, а також ті погляди на службу, які проводяться в творах його, показують, що ідеї про службу, які підносив «Союз благоденства» і які, очевидно, доходили до письменника через Новикова, були ним сприйняті і знайшли в ньому прихильника. Він щиро співчував трудящим і прагнув до поліпшення їх становища. Проте шлях до усунення суспільної неправди він вбачав не в революційному перетворенні суспільства, а в певних реформах, які повинні бути проведені згори, в діяльності освічених правителів, які мають творити добро, викорінювати зловживання. Він поділяв, очевидно, погляди тих російських просвітителів XVIII — початку XIX ст., які розв'язання основних суспільних питань часу покладали на «освіченого монарха». Про ідейну близькість Котляревського до просвітителів XVIII — початку XIX ст. свідчать не тільки його твори, а й наведені вже дані про його бібліотеку, про читання Вольтера й факт виготовлення ним списку книги О. Радішева «Путешествие из Петербурга в Москву» (список цей зберігається в відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР, арх. № 57/7).

В його світогляді помітні також виразні прояви релігійного вільнодумства, зокрема негативне ставлення до служителів релігії, і разом з тим були й елементи релігійності. Хоч Котляревський і не був ретельним членом Біблейського товариства, проте протягом останніх років життя (з 1823 року і майже до смерті) перекладав з французької мови книгу Дюкєня («L'Evangile medite et distibue») під заголовком «Размышления о располо-

женин, с каким должно приступать к чтению и размышлению о св. евангелии Луки». Біограф зазначає, що цей переклад було зроблено за дорученням княгині Репніної і що він призначався для вихованок Полтавського інституту благородних дівиць.

8

Перші роки після переїзду в Полтаву Котляревський, зайнятий службою і виконанням громадських доручень, очевидно, міг мало віддаватися літературі. Правда, живий інтерес його до мистецтва, до літератури виявлявся і при виконанні службових обов'язків. Так, їздивши в 1813 році в Петербург за дорученням Лобанова-Ростовського, він власноручно списав копію з забороненої до друку жартівливої трагедії І. Крилова «Трумф» («Подщипа») ¹. Він бере також активну участь у театральних виставах. У 1817 році перекладає російською мовою вірш грецької поетеси Сафо «Счастлив, кто близ тебя и о тебе вздыхает».

Особливо ж інтенсивну літературну діяльність розгортає Котляревський з кінця 1810-х років. Крім «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника», поставлених на сцені в 1819 році і, очевидно, тоді ж і написаних ², письменник працює над «Енеїдою».

Росте його популярність у літературних колах. Крім «Вільного товариства аматорів російської словесності» в Петербурзі, Котляревського ще раніше обирає членом «Харківське товариство любителів красної словесності».

---

¹ Копія ця зберігається зараз в Інституті літератури АН УРСР, відділ рукописів, № 52/7.

² Про «Наталку Полтавку» Котляревський в 1829 році зазначив, що вона написана в 1819 році (лист до полтавського поліцмейстера Манжоса з приводу порушення авторських прав.— І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 87—88).

Зав'язуються близькі стосунки письменника з літераторами, зокрема столичними.

Насамперед бачимо дружні зв'язки його з М. І. Гнедичем, земляком (теж учився в Полтавській семінарії, тільки пізніше, а не разом з Котляревським, як зазначали деякі біографи), перекладачем «Іліади» Гомера на російську мову, людиною близькою до декабристських кіл. Між ними зав'язується листування. Котляревський надсилає Гнедичеві нові уривки з «Енеїди». Зв'язки між цими письменниками зміцнювались, очевидно, і завдяки тому, що Гнедич теж цікавився питаннями української культури.

Так, він мав доручення від Російської академії працювати над складанням словника української мови разом з Капністом і Цертелевим. В передмові до виданої ним книги «Простонародные песни нынешних греков» (1825) є ряд згадок про твори української народної поезії. Є відомості, що Гнедич пробував писати українською мовою.

До нього звертається Котляревський з проханням допомогти в налагодженні зв'язків з видавцями. В грудні 1821 року, повідомляючи М. Гнедича про одержання відзиву від «Вільного товариства аматорів російської словесності»¹, Котляревський пише про п'яту і шосту частини «Енеїди» (про п'яту як закінчену, а щодо шостої висловлюється менш ясно) і просить допомогти домовитись із столичними видавцями про видання поеми в цілому.

Коли поет закінчив свою «Енеїду», невідомо. С. Стеблін-Камінський вказує 1824 і 1825 роки як час написання п'ятої і шостої частин поеми (цілком покладатися на це

---

¹ З приводу обрання Котляревського почесним членом «Товариства».

свідчення не доводиться: щодо п'ятої частини названа дата відпадає). В усякому разі, в 1827 році письменник просив молодого літератора Мельгунова домовитись з московськими видавцями про видання всіх шести частин поеми.

Подорожуючи по Україні, Мельгунов заїхав у Полтаву, був у Котляревського. Це знайомство з відомим українським письменником справило на нього велике враження. В листі до М. П. Погодіна (від 7 серпня 1827 року) Мельгунов докладно розповідає про своє знайомство з Котляревським і виявляє великий інтерес до «Енеїди»:

«Він (Котляревський.— П. В.) просив мене запропонувати книгарям московським, чи не побажають купити повну його перелицьовану «Енеїду» на одно видання або у вічне і спадкове володіння... Поема ним доведена до кінця; до неї додано словник малоросійських слів і виразів, які зустрічаються в ній; за все це¹ він просить 2000 карбованців...

Тут у Малоросії знайдеться багато на неї охочих: малоросіяни читають її завжди з новою, особливою приємністю, а додання двох або, можна сказати, трьох ще невідомих пісень (маючи на увазі і четверту.— П. В.) викличе в них нове зацікавлення, і успіх з цього боку вірний. Я також певен, що і всякий освічений росіянин не залишиться байдужим до цього єдиного твору малоросійської словесності»².

Проте в кінці 20-х років не вдалося видати «Енеїду», незважаючи на спроби Мельгунова знайти для неї видавців у Москві. Про ці спроби Мельгунов повідомляв

---

¹ За одно видання.

² Ю. Оксман. К истории опубликования «Энеиды» И. П. Котляревского.— «Атеней», «Историко-литературный временник», кн. 3. Л., 1926, стор. 153—154.

Засідання ХХІ.

Вівторок 11 груд. Понеділиничко.

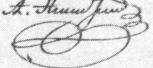
Въ амь собраніи присутствовали:
Члены

А. А. Никитинъ, М. К. Анжиковъ, Е. П. Анципенко,
В. М. Киндратовъ, В. Ф. Анастасовъ, Д. В. Сидоровъ,
К. Ф. Рыловъ, П. Н. Арановъ и В. Т. Ковалевъ.

<u>Въ Журналъ.</u>			
114.	Критика. Козлов- ской псаломца. Ст. П. А. Тютчевъ.	Общенье.	кн. 1. 2.
115.	Объ образъ воспитания у Малодури въ Миланъ Ст. Фр. Д. В. Сидоровъ.	М. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.	
<u>Въ Отчеты.</u>			
116.	Отчеты изъ Миланъ. русской Экспеди. (Книга 4). Ст. М. П. Котляревскаго.	Общенье.	кн. 1. 2.

117.	Къ критическому критику кн. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. Ст. А. Д. Ковалевъ Тим- шевъ.	Общенье.	кн. 1. 2.
118.	Къ Филлеру. Ст. М. П. Котляревскаго.		кн. 1. 2.
119.	Математическое письмо. (1895) Д. В. Сид — чл.	Общенье.	кн. 1. 2.

Председатель Одесса Левицк.
Писемный Трудовикъ А. В. Котлярев.
Секретарь Общества А. Котлярев.

Сторінка протоколу зборів «Вільного товариства аматорів російської словесності», на яких було прийнято почесним членом І. П. Котляревського.

Е Н Е И Д А
НА
МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

перелиціюванна

И. Котляревскимъ.

Часть I.

Съ дозволенія
Санктпетербургской Цензуры.

Изданіемъ М. Парнуры

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГЪ,

1798 года.

Титул першого видання «Енеїди». 1798 рік.

Котляревського в листі від 12 червня 1828 року¹: «Я декілька разів довідувався і запитував тутешніх книгарів, чи не захочуть купити «Енеїду» вашу і з додатком двох останніх пісень і яку призначать їй ціну. Але багато від неї зовсім відмовлялись, кажучи, що в Росії мало знайдеться охочих до цієї книги, що не інакше, як у Малій Росії слід було видати її. Чи не поспробувати харківських книгарів? Нового видання вашої «Енеїди» чекають в Малоросії; тому я маю численні докази...»²

Так і не довелося Котляревському до кінця життя побачити надрукованою в повному вигляді свою «Енеїду». Лише десь незадовго перед смертю він знайшов видавця для «Енеїди» в Харкові: це був Волохінов, який і видав уперше всі шість частин поеми в 1842 році. За життя ж письменника друкувалися з п'ятої і шостої частин «Енеїди» лише уривки: з п'ятої, як ми зазначали, в журналі «Соревнователь», а з шостої в альманасі «Утренняя звезда» (Харків, 1833, кн. 2).

Нелегко було і з виданням п'єс. Після перших постановок вони увійшли в репертуар трупи Штейна і були поставлені на сценах у багатьох містах України. Котляревському, як раніш з приводу видання «Енеїди», і тут довелося скаржитися на порушення його авторських прав. У 1829 році автор звернувся з листом до полтавського поліцмейстера Манжоса, в якому скаржився:

«Содержатель странствующей труппы, иностранец Иван Штейн, разъезжая по ярмаркам, бывавшим в разных городах разных губерний, с подвижною своею труппой, играет на театрах сочиненную мною в 1819 году

---

¹ Лист був надрукований вперше в ж. «Киевская старина» (1888, № 5) і помилково датований 1820 роком, що спричинилося далі до непорозумінь.

² І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 170.

малоросійську оперу в двох діях під назвою «Полтавка» без мого згоди і дозволу.

Мені невідомо, як і звідки він її отримав, але я впевнений в тому, що він користується неприпустимо чужим добром, а моя опера Штейном не придбана. Після того як я написав про цензуру 1822 року, Котляревський просив: «...зупинити вміст трупці іноземця Штейна від нанесення мені і на дальнєше явнє обиду... оперу «Полтавку» і музику к нєй приказати, отбрав у Штейна, отдати менє. Обязати єго роверсом, чтобы он ни на каком театре оперы «Полтавки» ни другой какой-либо моего сочинения не играл и не выпустить его, Штейна, из Полтавы, пока не разочтєтся со мной за представление в разных городах моей оперы около десяти лет»¹.

Після написання п'єс Котляревський домагався надрукувати з них деякі уривки. Так, у згаданому листі до М. Гнедича від 27 грудня 1821 року він не тільки пропонував для «Сорєвнователя» уривки з «Енеїди», а й дещо з своєї опери: «Есть у меня и песенки малоросийские из сочиненной мною оперы «Полтавка», принятой довольно хорошо в Полтавской, Черниговской и Харьковской губерниях. Ежели в журнал входят и песни, то я мог бы вам доставлять их даже с нотами для фортепиано; ибо и у нас виртуозы есть на сем инструменте и композиторы...»²

Надруковано було дещо з «Наталки Полтавки» пізніше О. Сомовим, з яким у Котляревського теж були дружні стосунки.

Орєст Михайлович Сомов писав повісті, вірші,

---

¹ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 87—88.

² Там же, стор. 85.

критичні статті. Він — активний член «Вільного товариства аматорів російської словесності», мав зв'язок з декабристами, притягався до слідства в їх справі, але був звільнений. Автор відомих у 20—30-х роках XIX ст. повістей на українські теми, які друкувалися під псевдонімом «Порфирий Байський».

Видаючи разом з А. Дельвігом альманах «Северные цветы» — кращий альманах того часу, — Сомов залучив до участі в ньому і Котляревського. В цьому альманасі (на 1830 рік) вміщено було пісню Наталки з опери «Наталка Полтавка»: «Ой мати, мати, серце не вважає».

В листі до М. Максимовича від 23 червня 1829 року Сомов, повідомляючи про свої літературні заняття, зазначав: «Приемний ваш лист порадував мене тим, що знову запевнив у втішній увазі, з якою освічені земляки мої приймають «Гайдамака» й інші малоросійські билиці й небилиці Байського... Ваша добра думка і схвалення І. П. Котляревського (від якого цими днями одержав я листа) дуже його підкріплюють у цьому намірі. До речі, про Котляревського. Він писав мені, що ви хочете вмістити його арії з «Полтавки» й «Москаля-чарівника»; повідомте, чи справді це, бо він і мені хотів їх надіслати»¹.

Як бачимо, письменники ділилися думками про твори, знайомили один одного з своїми творчими планами і надсилали свої твори один одному. 29 жовтня того ж року Сомов повідомляв Максимовича: «Одержав листа від І. П. Котляревського разом з уривком з «Малоросійської Енеїди» — вельми забавним»².

Сомов допомагав також своєму приятелю діставати літературні новинки, які виходили в столиці. Зберігся

---

¹ Из писем О. М. Сомова к М. А. Максимовичу. — «Русский архив», 1908, № 10, стор. 257—258.

² Там же, стор. 258.

цікавий лист Сомова до Котляревського від 26 травня 1830 року. Починається він так: «Письмо ваше от 19-го апреля получил я назад тому дней десять: бо ніколи було до почти чвалати, а при листі була п'ятидесятна гнація, то треба було самому взяти і лист, і гроші»¹.

Котляревський просив приятеля купити й надіслати кілька книжок, зокрема «Монастырку» А. Погорельського. Сомов надіслав Котляревському «Монастырку», а разом з тим приклав деякі свої твори.

В 20—30-х роках ХІХ ст. Котляревський познайомився ще з кількома письменниками і вченими. С. Стеблін-Камінський зазначає, що всі мандрівники й літератори, які відвідували Полтаву, бували у Котляревського. «В подібних випадках він говорив небагато, але все сказане ним було сповнене живого інтересу й живого розуму»²,— зазначає біограф.

У 1829 році, подорожуючи з Щепкіним по Україні, побував у Полтаві історик М. П. Погодін. Він відвідав Котляревського і «розмовляв з ним про малоросійську історію і народ»³,— пише його біограф.

В 1830 році в журналі «Отечественные записки» (квітень) з'явився нарис «Полтава. Из живописного путешествия по России издателя «Отечественных записок»). Тут можна було прочитати:

«Чай пив у Котляревського, який живе в дідівському домі, досі дуже міцному, незважаючи на те що давній... З бесіди з цим єдиним малоросійським поетом можна одержати багато нових і цікавих відомостей відносно духу і характеру його земляків».

---

¹ В. Горленко. Из бумаг И. П. Котляревского.— «Киевская старина», 1883, № 5, стор. 153.

² С. Стеблин-Каминский. Биографический очерк...

³ Н. Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. 2. СПб, 1889, стор. 317.

Видавцем «Отечественных записок» був тоді П. П. Свиньїн, отже, нарис ішов від його імені. Проте в літературі про М. В. Гоголя утвердилась думка, що автором цього твору був Гоголь. Спеціальне дослідження, присвячене цьому питанню (В. В. Д а н и л о в. Следы творчества Н. В. Гоголя в очерке П. П. Свиньина «Полтава». — «Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова». Л., 1934), показує, що в названому нарисі Свиньїн справді використав дещо з нотаток Гоголя про Полтаву, але цитоване місце, очевидно, належить самому видавцеві «Отечественных записок». М. В. Гоголь не тільки в дитинстві, коли деякий час учився в Полтаві, а і дорослим не раз бував у Полтаві (в 1828 і 1832 роках), але будь-яких даних про відвідування Котляревського в листах його не знаходимо. Правда, С. Стеблін-Камінський називає Гоголя в числі тих літераторів, які бували у Котляревського.

В 1837 році відвідав Котляревського етнограф В. Пасек і підніс йому свою працю «Путевые записки» (М., 1834).

«Він прийняв мене дуже привітно і, незважаючи на хворобу, яка помітно не давала йому спокою, жартував і розпитував про мої подорожі»¹, — писав потім Пасек у статті про Котляревського.

Того ж 1837 року письменника відвідав відомий фольклорист і мовознавець І. Срезневський. Мабуть, при цьому знайомстві Котляревський передав Срезневському свої п'єси для видрукування. «Наталку Полтавку», надруковану в альманасі «Украинский сборник» (Харків, 1838), Котляревському, як свідчить С. Стеблін-Камінський, вдалося побачити незадовго до смерті.

---

¹ В. П а с с е к. Котляревский и его «Энеида», издаваемая в Харькове. — «Москвитянин», 1841, ч. II, № 4, стор. 567.

«Москаль-чарівник» виданий уперше в альманасі «Украинский сборник» (Харків, 1841) Срезневським. Участь у цьому виданні брав і М. С. Щепкін, як видно з одного листа Срезневського. В 1839 році, коли готувалось видання п'єси, Срезневському довелося виїхати за кордон. І от у листі до матері він розповідає: «Щепкін пристрасний любитель усього малоросійського. Я передав йому «Москаля-чарівника». Він видає його як другу книжку «Украинского сборника», і Гоголь буде держати коректуру, а видавши, поставить на малоросійському театрі»¹. Щодо участі Гоголя в виданні п'єси, то справа, очевидно, обмежилась тільки наміром, оскільки під час свого приїзду в Росію з-за кордону в 1839—1840 рр. письменник був хворий і мав багато родинних та цензурних клопотів.

9

Деякі відомості, хоч і уривчасті, показують, що Котляревському властиві були серйозні наукові інтереси. С. Стеблін-Камінський свідчить: «Знання Котляревського в історії Малоросії і взагалі в усьому, що стосується народного побуту України, були дуже широкі; багато з письменників російських при складанні творів, які стосуються до малоросійського краю, заходили з ним листування і одержували від нього повні й вірні відомості та пояснення на свої питання»². Як приклад він називає історика Бантиша-Каменського.

Відомості про наукові заняття Котляревського знаходимо і в біографії, складеній О. Терещенком: «Розробляючи південноруську мову, Котляревський трудився та-

---

¹ «Живая старина», 1892, вып. I, стор. 66.

² С. Стеблін-Камінський. Биографический очерк...

кож над збиранням народних пісень і мав великий запас їх. Куди це поділося — невідомо»¹.

Крім цих свідчень, є ще деякі цікаві матеріали про наукову компетенцію Котляревського в питаннях української мови, етнографії, усної народної творчості. М. Мельгунов під час своєї подорожі на Україні збирав відомості про життя й побут народу. Крім тих матеріалів, які він збирав сам, йому довелося звернутися за підмогою до знайомих, зокрема до Котляревського, «відносно мови і звичаїв малоросійських»². Записи Погодіна, замітки Свицького, які ми наводили, теж свідчать про глибоку обізнаність Котляревського з етнографією й історією України.

Цікаві відомості про наукові інтереси письменника подав І. Срезневський. Прибувши до Полтави, він поставив собі питання: «Чого я в Полтаві?» І відповів: «Могила (воїнів, які загинули у Полтавській битві 1709 року.— П. В.) і Котляревський, ніщо інше не могло мене привабити». Котляревський прийняв гостя дуже привітно. Спочатку розмова йшла про історію України. Котляревський, видно, уважно стежив за розробкою матеріалів про минуле України. Ще більше оживився письменник, коли перейшли до теми про народну словесність. Непохвально оцінивши підхід до збирання фольклору як моду, Котляревський змінився зовсім, коли почув про плани й захоплення Срезневського. «Погляд його, до того спрямований на мене якось неймовірно, якось холодно, оживився, слова полились рікою, й декілька разів поваж-

---

¹ Иван Петрович Котляревский.— «Основа», 1861, № 2, стор. 168.

² Лист до М. П. Погодіна. Ю. Оксман. К истории опубликования «Энеиды» И. П. Котляревского.— «Атеней», «Историко-литературный вестник», кн. 3. Л., 1926, стор. 152.

ний дід відкашлював свій сміх, свої промовисті періоди»¹.

Російський фольклорист І. Снегирьов, вміщаючи у своєму виданні «Русские в своих пословицах» (1831) українські прислів'я, користувався, крім граматики Павловського, матеріалами, надісланими І. Котляревським, про що зазначав у примітці.

Д. Бантиш-Каменський, готуючи до нового видання «Историю Малой России», звернувся з рядом питань до Котляревського. В листі до І. Котляревського від жовтня 1829 року він висловлює письменникові щире подяку за подані цікаві матеріали і знову просить його подати відомості щодо вимови деяких українських слів, весільних звичаїв тощо.

Надрукована потім О. Терещенком «Заметка о некоторых народных обычаях» і є тією відповіддю, яку надіслав Котляревський на запитання Бантиша-Каменського.

Ця замітка подає: 1) відомості про вимову деяких слів (кінь, віл, ніж, кіт, поділ, міст — коня, вола, моста, на подолі) в Полтаві та суміжних містах і в Чернігівській губернії (кунь, вул, нуж та ін.); 2) про автора пісні «Ой біда чайці, чайці небозі». Котляревський заперече, ніби її склав запорозький кошовий Калниш (Калнишевський). Вважає, що автор її невідомий; 3) ряд відомостей про весільні звичаї (про світилок, про звичай молодих за обідом не їсти, пояснення приказки молодого: «Покидай батькові», про продаж братом сестри)².

Примітки до «Истории Малой России» (т. III, гл. 46) Д. Бантиша-Каменського наочно показують використання істориком листа Котляревського. В примітці 268 на-

¹ Знакомство И. И. Срезневского с И. П. Котляревским.— «Киевская старина», 1889, кн. I.

² І. П. Котляревський. Повне зібрання творів, т. II, стор. 89—90.

водяться уривки з листа Котляревського про учасників весільного обряду (світилку, свашку). Примітка 272 наводить думку письменника про етимологію слова *мавка*. Примітка 277 дає пояснення Котляревського про кунтуші з усами і безвусі. В примітці 294 подано виписку «Из Словаря И. Котляревського о некоторых немецких и латинских словах, вкравшихся в малороссийский язык»¹.

Посилання на Котляревського як авторитетного знавця української мови зустрічаємо при поясненні українських слів у Рилєєва (примітки до поеми «Войнаровский») і у Срезневського («Запорожская старина»).

Художні твори Котляревського теж дають уявлення про його заняття в галузі мови, етнографії, народної поезії, історії України.

«Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» становлять багату скарбницю народної лексики і фразеології. Зокрема щедре використання синонімічних виразів, спеціальних назв у «Енеїді», безумовно, свідчить про те, що твердження біографа (С. Стебліна-Камінського) про збирання письменником слів, виразів для своєї поеми не є безпідставною фразою.

Доданий Котляревським до «Енеїди» словник українських слів включає не тільки ті слова, які зустрічаються в поемі, а й чимало інших, що теж свідчить про працю письменника в цій галузі.

До того ж маємо випадки, коли поет використовує і такі слова, що в його часи вже вийшли з ужитку, і дає до них відповідні пояснення. Так, пояснюючи у виданні «Енеїди» 1809 року вираз «ухо прехехе», Котляревський зазначав: «...неупотр., означающее остроу и проворство». Вживши в шостій частині слово «карвасар», поет пояс-

---

¹ Д. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч. III, изд. 2-е. 1830, стор. 79—81, 84, 88, 91 (примітки).

нив його в примітці під текстом і в словнику в кінці книги: «Карвасарь — словесный суд, помещавшийся в прежние времена в малороссийских городах и селениях, на ярмарочных площадях, в раскинутой палатке»¹.

І в поемі, і в п'єсах використано надзвичайно багато прислів'їв, приказок, казок, пісень тощо. Нема даних про те, чи збирав спеціально Котляревський твори народної поезії, в усякому разі, широкі знання його в цій галузі сумніву не підлягають. Не випадково сучасники вважали його людиною високої компетенції в цій галузі.

Твори Котляревського так само показують певну обізнаність його в питаннях історії України. В них є чимало згадок про події минулого, про відомих історичних осіб.

Автограф «Наталки Полтавки», який зберігається в відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР, показує, що письменник працював над поглибленням своїх знань у цій галузі. До слів Петра «Там і Іскру почитують» дано було примітку автора: «Искра с Кочубеем казнены в 1703 году»; пізніше автор цифру «3» виправив на «8». Відповідно змінено і вислів возного: «...пострадав вмiстi з Кочубеем за п'ять лiт до Полтавської баталiї» на «мало не за год»².

Ці всі дані свідчать, що Котляревський серйозно вивчав українську народну творчість, студіював мову, етнографію й історію України. Крім того, вони показують нам письменника як людину високоосвічену для свого часу.

---

¹ Виргилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Харьков, 1842. Словарь малороссийских слов..., стор. 13.

² Полтавка. Опера малороссийская в 2-х действиях. (Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР, № 52/4).

З 1827 року, крім попередньої посади, Котляревський займає ще одну: він стає попечителем «богоугодного заведення» у Полтаві (під цією назвою об'єднувались такі заклади, як лікарня, «родильный или госпитальный приют», богадільня, дім для психічнохворих, «смирительный дом»).

Службове листування за часів керування Котляревським цими закладами показує нам його як оборонця трудящих, скривджених, як людину, що веде боротьбу проти поліції та міської думи, проти зловживань.

Ось він просить поліцмейстера розслідувати справу про знущання жінки «частного пристава» Комаровського над служницею Тимошенко, яка втекла з дому хазяїна, «где проводила... мучительную жизнь». То він подає докладну записку губернаторові про однодворця Зінов'єва, якого надіслали в «смирительный дом» «за пьянство, ссоры, драки», обвинувачуючи також у підпалі. Довідавшись від потерпілого, що це справа рук волосного писаря, Котляревський взявся клопотатись за нього. В один час Котляревський заступається за кріпачку М. Мойсиху, яку пані її, Родзяніна, хоче заслати в Сибір.

Сутички з свавільною поліцією характеризує такий уривок з листа Котляревського, датованого 1828 роком: «Оная полиция без всякой надобности причиняет приказу общественного призрения беспокойство и излишнюю переписку... Полиция в таких случаях поступала неосновательно, поверхностно, опрометчиво, присылала иногда в больницу для пользования здоровых, требующих в болезни пособия к принятию в богадельные, в родильный гошпиталь небрюхатых, глухих и немых (тобто тих, що насправді не були глухими і німими.— П. В.), говорящих, лишенных ума называла больными горячкою

и, наконец, беспокоила приказ о таких людях, кои вовсе не имеют нужды в пособии».

Не вище за поліцію ставить він і кріпосницький суд. Наприклад, коли суд повернув хвору кріпачку Фенічову з вироком, що гроші за її лікування платити не слід, Котляревський у відповіді підкреслив, що суд виявив «сверх своих обязанностей особенное покровительство осиротевшему имению» (йдеться про поміщицький маєток).

Скаржитися Котляревський на міського голову Ворожейкіна, що «стесняет его (богоугодное заведение.— П. В.) неотпуском денег»; «по произволу» бере асигнації для своїх комерційних справ, а відпускає для закладу мідні гроші. При цьому письменник натякає на зловживання міського голови.

Незвичайним для свого часу чиновником був Котляревський і в піклуванні про побут хворих з «богоугодных заведений». Наприклад, доглядачеві Сушинському він пише: «Ожидаю от вас ревностного и усердного смотра за больными, чтобы им лекарство и пища доходила в свое время и надлежащей доброты, также чтобы постель и белье были чисты и переменялись в свое время, т. е. каждую субботу». Це було в ті часи, коли «турботи» попечителів «богоугодных заведений» не йшли далі турбот про «чисті ковпаки» на час приїзду ревізора, а звичайно хворі одягом своїм більше схожі були на ковалів (згадаймо «Ревізора» М. В. Гоголя).

Навіть П. Куліш, надто неприхильно настроєний щодо письменника, все ж мусив зазначити: «Котляревський, за переказами, не раз заступався за скривджених сутягами козаків полтавських, і домок його в Полтаві був відомий убогим чолобитникам...»¹

---

¹ «Основа», 1861, № 1, стор. 245.

Цей відзив Куліша цілком збігається з тим, що писали про Котляревського С. Стеблін-Камінський і О. Терещенко.

Не випадково Шевченко, ввівши Котляревського в число персонажів повісті «Близнецы», показав його людиною гуманною, чутливою до страждань «маленьких людей». Розповідаючи про його сердечне ставлення до домашнього вчителя Степана Мартиновича, великий поет зазначає, що «автор знаменитой пародии» любив «все благородное, в каком бы образе оно не являлось». Біографічно-побутові деталі, яких чимало розкидано в повісті, показують Котляревського як людину скромну і просту в поведінці і в зовнішності. Це був,— пише Шевченко,— «высокий худошавый старичок в белом полотняном халате и в соломенной простой крестьянской шляпе». Звичайно, «Близнецы» — художній твір, а не збірка документальних матеріалів, проте очевидно, що Шевченко змалював тут образ Котляревського на підставі дійсних фактів. Адже великий поет бував у Полтаві, змалював будинок свого визначного попередника в українській літературі і, безумовно, цікавився свіжими ще спогадами сучасників про його життя.

Котляревський був близько зв'язаний з трудящими. Він любив бувати в сім'ях полтавських козаків і міщан. Його добре знали трудящі Полтави і вітали на вулиці словами: «Здоров був, пане Іване Петровичу!» або «Здоровенькі були, добродію куме!» І він спинявся і розмовляв з кожним.

Очевидно, пам'ять про Котляревського як заступника за трудящих і скривджених довго жила в Полтаві та на Полтавщині.

У 1835 році Котляревський через хворість вийшов у відставку, причому йому було встановлено пенсію 600 крб. на рік. Останні роки життя письменник хворів

і зовсім мало виходив із свого дому, але його весь час відвідували друзі, знайомі.

Помер Котляревський 29 жовтня 1838 року. Ховали його урочисто. Вся Полтава, як згадують сучасники, була на його похоронах. Незадовго до смерті він відпустив на волю дві родини своїх кріпаків.

Жив поет скромно й просто. Любив бувати в товаристві. «Був душею всякої бесіди, особливо дружньої, мав чудовий дар розповідати розумно — часто серйозні речі, весело, жартував без усякої глумливості, вживав у розмовах алегорій, завжди до речі і з загадковістю наводив прислів'я і різні вирази з книг, умів надзвичайно захоплююче розповідати прочитане, іноді цілий роман... цитував багатьох письменників»¹. Усі мемуаристи одностайно відзначають гумор, гострий розум і доброту письменника.

Відомості про бібліотеку Котляревського, які подав С. Стеблін-Камінський у друкованих спогадах й які звичайно цитуються на підставі автографа складеного ним біографічного нарису про Котляревського, слід значно виправити. В автографі на першому місці вказано, крім латинських авторів і французьких книг класичної епохи, твори філософів XVIII ст., Вольтера та ін. Мемуарист, друкуючи свої спогади, утримався від згадки про твори «вільнодумців», як і про «вільнодумство» письменника, і подав досить широкий список авторів перекладених романів: А. Лафонтена, Дюкре-Дюменіля, Коттень, Жанліс, Радкліф, пізніше В. Скотта, Ф. Купера та ін. Були тут «Дон-Кіхот» Сервантеса, «Жільбляз» Лесажа. З періодичних видань біограф назвав альманахи 20—30-х рр., «Северную пчелу», «Сын отечества», «Вестник Европы», «Благонамеренный», «Библиотеку для чтения», але не згадав про «Соревнователя», де друкувалися твори са-

---

¹ С. Стеблін-Камінський. Биографический очерк...

мого Котляревського. Не згадав він у цьому місці і романів Нарезного, про які в автографі нарисув зазначив: «Частина книг дісталася моєму батькові — більшою частиною романи В. Скотта і Нарезного»¹. Не називає Стеблін-Камінський і інших книг російських авторів, які, наприклад, згадувалися в наведених листах. Отже, Котляревський був освіченою людиною свого часу.

Біографи письменника одностайно свідчать, що він був незрівнянним оповідачем, міг, як ніхто інший, розказати влучний анекдот, але, очевидно, сміх його оповідань, як і сміх «Енеїди», поряд з елементами безтурботної розмови сповнений був сатиричних стріл.

Цілком імовірно, що на дійсні факти спираються відомості, подані Шевченком у повісті «Близнець», про видання Котляревським рукописного сатиричного журналу «Муха». Про сатиричну спрямованість цього журналу Шевченко писав: «Покойного Котляревского «Полтавская муха» была настоящая пчела, а это («Оренбургская муха» лікаря Ваті.— П. В.) было только невинное подражание в одном названии. Эта муха ни на какую пошлость или низость людскую не нападала, подобно полтавской»².

Очевидно, не випадково великий революціонер-демократ характеризував Котляревського як борця проти пошлості і низькості людської.

Світогляд письменника розвинувся під впливом прогресивних течій у суспільному житті Росії та України кінця XVIII — початку XIX ст. Хоч у поглядах автора «Енеїди» й «Наталки Полтавки» і не було яскраво виявленого політичного радикалізму, проте він був близький до правого крила «Союзу благоденства». Близько також стояв до трудящих мас.

¹ С. Стеблін-Камінський. Биографический очерк...

² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. IV. К., Вид-во Ан УРСР, 1948, стор. 80—81.

«ЕНЕІДА»

I

«Енеїда» Котляревського давно набула великої популярності. Вже в кінці XVIII ст. перші частини її поширювались у рукописних копіях. За одним із таких списків і видав її М. Парпура в 1798 році під назвою «Энеида, на малороссийский язык перелициованная И. Котляревским»¹. Деякі давні списки поеми були видані або описані пізніше дослідниками (П. Житецьким, М. Дашкевичем, М. Сперанським та ін.). У відділах рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР і Інституту літератури АН УРСР є ще кілька давніх списків «Енеїди». І. Франко свідчить, що деякі рукописні копії поеми Котляревського «заблукали також до Галичини». Поширювалась вона в рукописних копіях протягом довгого часу після її надрукування.

Про широкую популярність «Енеїди» свідчать також біографи, мемуаристи, журналісти, письменники. В. Пасек у біографії Котляревського писав: «Енеїду» було прийнято в Малоросії з захопленням, всі стани читали її, від грамотного селянина до багатого пана»². Про це ж писали М. Полевой, С. Стеблін-Камінський, О. Терещенко, Я. Головацький, журналіст М. Мельгунов та інші.

---

¹ Цю назву дає титульна сторінка видання, а на обкладинці написано: «Малороссийская Энеида в трех частях».

² «Москвитянин», 1841, № 4, стор. 567.

Т. Шевченко в повісті «Художник», яка є в значній мірі автобіографічною, розповідає від імені головного героя: «Давно, очень давно, еще в приходском училище, украдкою от учителя читал я знаменитую перелицованную «Энеиду» Котляревского»¹.

Поема знайшла багатьох читачів і серед російського громадянства. Максимович згадував про популярність поеми в перші десятиріччя ХІХ ст.: «Знало тоді багато великоросіян «Енеїду» Котляревського, навіть його оду князю Куракіну»².

Про захоплення «Енеїдою» свідчить і відомий журнал «Отечественные записки»: «Корінні росіяни, що читали «Енеїду» Котляревського, хоч і наполовину розуміли її, все ж милувалися і чудовою мовою, і дотепністю автора, між тим як переробка «Енеїди» на великоруську мову Осипова, цілком їм доступна, наганяла глибокий сон. Така сила таланту!»³

Але не однаково оцінили «Енеїду» різні групи читачів, письменників і критиків. Поміщики, «любители малоросійського слова», сприйняли її як пустий, але невичерпно забавний жарт. Певна частина реакційної критики, свідомо перекручуючи справжній смисл змальованих Котляревським картин, зокрема сатиричних, оголосила, що предметом насмішок у поемі є нібито селянин, мужик. Наприклад, журнал «Библиотека для чтения» (1843, кн. VI), відомий як оплот реакційної думки, кваліфікував «Енеїду» як один із зразків «малоросійського гумору», який «любить вибирати своїм героєм і своїм опудалом місцевого мужика».

---

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. IV, стор. 140

² Николай Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. 18. СПб, 1904, стор. 131.

³ «Отечественные записки», 1839, № 3, стор. 134.

Цю ж думку з новою буржуазно-націоналістичною аргументацією висловив пізніше (в 60-х рр.) Куліш, за-суджуючи поему Котляревського як карикатуру, як глум панів з народних мас, називаючи її «бурлацьким юрод-ством».

Але читачі з народних мас сприйняли «мужичу ко-лючу правду» поеми Котляревського і зрозуміли її гумор та гострі викривально-сатиричні елементи цього твору. Поема навіть передавалась усно і зазнала народної об-робки. Високо оцінили поему Котляревського Шевченко, Франко, Коцюбинський, Короленко, Горький.

2

Свій «Енеїди» Котляревський дав назву «Вергилиева Енеїда, на малороссийский язык переложенная...». Йшлося не про переклад, а про своєрідну травестійну переробку відомої античної поеми.

Травестійні (від італійського *travestire* — переодяга-ти) поеми становлять вид так званого герої-комічного епосу, який на час виникнення української «Енеїди» вже мав тривалу історію, отже, й певні традиції щодо есте-тичних принципів і поетики. Герої-комічний епос був формою «легкої поезії», яка протистояла формам «висо-кого» класичного або класицистичного письменства. Тра-вестійні твори, маючи своєю ознакою пародіювання зраз-ків «високої» поезії, призводили до ломки її застарілих естетичних принципів і поетичних форм, до зниження її традиційних тем, до розвінчування її ідеальних героїв. Цікаві зразки цього жанру з'явилися ще в епоху Рене-сансу в зв'язку з розвитком бурлескної (італійське *bugla* — жарт) поезії взагалі (наприклад, пародія Фран-ческо Берні на «Закоханого Роланда» Боярдо — 1520). Широкого розвитку набули травестії в XVII —

XVIII ст. ст., коли з'явилося багато переробок відомих зразків «високої» поезії, аж до біблійних творів (як анонімне «Бурлескне євангеліє» французькою мовою — 1649, пародії Сірано де Бержерака). Особливо «повезло» щодо травестійних переробок «Енеїди» Вергілія. Найбільш відомими переробками її були італійська «Перелицьована Енеїда» («Eneide travestita») Лаллі, французька «Перелицьований Вергілій» («Virgile travesti») Скаррона, німецька «Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого Енея» («Vergil's Aeneis, oder Abenteuer des frommen Helden Aeneus») Блюмауера, російська «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку» Осипова, «Окончание Энейды» Котельницького.

Ця обставина, природно, породила питання про можливі зв'язки між цими переробками, зокрема про знайомство Котляревського з попередніми травестійними поемами і використання ним досвіду їх авторів. Відповіді на ці питання намагались дати М. Дашкевич («Малорусская и другие бурлескные Энеиды». — «Киевская старина», 1898, № 9), І. Стешенко («Поэзия И. П. Котляревского», К., 1898) та «Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами». — «Записки українського Наукового товариства в Києві», кн. IX, 1912), М., Марковський («Найдавніший список «Енеїди» Котляревського і деякі думки про генезу цього твору», К., 1927) та інші. Названі автори займались зіставленням текстів різних бурлескних «Енеїд», шукаючи текстувальних збігів, подібних висловів, з метою встановити, з якими переробками «Енеїди» Вергілія Котляревський був знайомий і слідом яких своїх попередників більшою чи меншою мірою йшов. Внаслідок цього порівняльного вивчення текстів зібрано багато фактичного матеріалу, який не слід відкидати. Звичайно, чимало міркувань авторів про запозичення і впливи, з огляду на їх формальний

характер, однобічні й непереконливі, але багато поданих фактів становлять безсумнівну цінність. Хай вони в значній частині потребують переосмислення, хай чимало з них свідчать лише про випадкові збіги, але важливо вже те, що завдяки їм розширюється коло явищ, які мають бути в полі зору дослідників, пробуджуються питання для дальших пошуків.

Новітньому дослідникові не слід, зокрема, нехтувати спостереженням Дашкевича щодо знайомства Котляревського з трагестією Скаррона (чимало нових текстових зіставлень поміж творами цих авторів зробив Марковський). Нас повинна цікавити не тільки можливість окремих «запозичень» (що було предметом пошуків Дашкевича і особливо Марковського), скільки питання про спільне і відмінне в методі і прийомах трагестіювання двох визначних майстрів бурлеска в відношенні їх до латинського оригіналу.

Праці Стешенка на значному фактичному матеріалі довели, що Котляревський безпосередньо використовував трагестії Осипова та Котельницького (про це говорять і не поодинокі текстуальні збіги, і однакова, але відмінна від Вергілія побудова деяких епізодів). Факт близького зв'язку між трагестіями Осипова й Котляревського настільки очевидний, що ніхто не наважувався його заперечувати. Намагались тільки по-різному його пояснити: одні (М. Мінський, І. Стешенко) вважали, що український поет узяв як зразок російську трагестію, інші (О. Котляревський, М. Марковський, дещо обережніше М. Дашкевич) — що Осипов ішов за Котляревським. Друге пояснення мусило відпасти, оскільки воно спирається на явне насильство над відомими датами створення зіставляваних поем.

Звичайно, висновок Стешенка про те, що зв'язки Котляревського з російською літературою обмежуються

лише трагестіями Осипова та Котельницького, не відповідає фактам, а продиктований тенденційним прагненням обмежити зв'язки української літератури з російською якнайменшим колом явищ. Ще в більшій мірі націоналістичною тенденцією пройнята праця Марковського, спрямована взагалі на заперечення зв'язків «Енеїди» з творами російських письменників. Ця тенденція нічого спільного з наукою не має.

Ми вважаємо, що зіставлення «Енеїди» Котляревського з іншими трагестійними переробками поеми Вергілія потрібне як для з'ясування її зв'язків з ними (і щодо окремих запозичень, і щодо методу та стилю), так і ще більше для встановлення того, чим вона відмінна від них (між іншим, на цей аспект досліджень вказував Дашкевич). Зіставлення текстів різних трагестій може і повинне провадитись і в типологічному плані для встановлення закономірностей літературного розвитку (в цьому разі для порівняння потрібно взяти не тільки трагестійні переробки «Енеїди», а й інші бурлескні твори і взагалі твори герої-комічного епосу).

3

Перероблюючи в трагестійному дусі «Енеїду» Вергілія, Котляревський деякою мірою використовував російські трагестії Осипова й Котельницького (це питання сьогодні вже сумнівів не викликає), але не став їх наслідувачем, а створив свою оригінальну поему, цілком відмінну щодо ідейного змісту і незрівнянно вищу щодо художності.

Наводимо для довідки дати виходу в світ цих поем. «Вергилиева Энейда, вывочеченная наизнанку» М. Осипова виходила в такому порядку: перша і друга частини — 1791 року, третя частина — 1794, четверта — 1796,

а «Окончание Энеиды» О. Котельницького надруковано в 1802—1808 рр. Три перших частини «Енеїди» Котляревського вийшли в світ у 1798 році, четверта з'явилась при виданні 1809 року, а п'ята й шоста були закінчені десь у 1820-х роках.

Котляревський узяв із своїх зразків — поеми Вергілія і її травестійної переробки Осипова та Котельницького — сюжетну схему. Але ж жанр травестії і вимагав іти за запозиченим сюжетом і творити на його фоні свої образи. Це ми і бачимо в «Енеїді» Котляревського. Поет не раз зазначав, що йому треба відступати від поеми Вергілія. Це взагалі характеризує ставлення його до своїх оригіналів.

Розглянемо на деяких прикладах, як письменник поводиться із своїми зразками. Використання Котляревським російських травестій Осипова й Котельницького помітне в загальному плані розповіді, а також у побудові деяких епізодів і в деяких окремих деталях. Наприклад, Вергілій починає свою поему із зазначення теми твору («Співаю про війни і мужів») і звертання до музи, яке стало на довгий час зразком для класицистичних поем¹.

Осипов починає безпосередньо з характеристики героя:

Эней был удалой детина
И самой хватской молодец.

За його прикладом пише і Котляревський:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак.

---

¹ Ось для прикладу початкові рядки класицистичної поеми:
Пою от варваров Россию свободенну,
Попранну власть татар, их гордость низложенну.

Або, за Вергілієм, приводом до початку війни між латинцями й троянцями було те, що троянці на полюванні поранили прирученого оленя, який належав одному з латинців. А в Осипова і Котляревського історія з оленем перетворена в сатиричне оповідання про цуценя. В ряді інших епізодів (Юнона і Еол, буря на морі, Еней у Дідони, поминки Анхіза в Сіцилії, зустріч з Сівіллою, троянське посольство у Латина й інші) Котляревський теж наближається до Осипова.

Можна зазначити навіть окремі текстуальні запозичення Котляревського у Осипова. Наведемо деякі з них.

У Осипова:

Троянцы все тряслись, дрожали
И, делать что, совсем не знали...

А ветры между тем трубили
В затылок сильно кораблям...
А в бурю морем ехатъ склизко...

У Котляревського:

Троянці з страху задрижали
І, що робити, всі не знали...

А вітри ззаду все трубили
В потилицю його човнам...

А морем в бурю їхатъ слизько.
Човнів ніхто не підкуе...

Або ось характеристика Лавінії у обох письменників.
У Осипова:

Она была, как холь и нега:
Лицо ее белее снега.
А щечки — точно маков цвет,
Росла, стройна, свежа, красива,
Приступна всем и не спесива,
И было уж осьмнадцать лет.

У Котляревського:

Червона, свіжа, як кислця,
Усе ходила павичом;
Дородна, росла і красива,
Приступна, добра, не спесива,
Гнучка, юрлива, молода...

Але таких запозичень мало: Котляревський не йде сліпо за Осиповим та Котельницьким і дає не переклад і не переказ їх трагестії.

Ось деякі характерні приклади зовсім інакшого стилю Котляревського до творів своїх попередників.

Бурю на морі втихомирює Нептун, за Вергілієм, тому що вітри насмілились без його волі вчинити на морі буйство. У Осипова Нептун змальований могутнім богом, якого Еней прихилив до себе обіцянкою принести в жертву козла. Котляревський надав античному богові риси чиновника-дряпички, який за хабар «шатнувся із запічка» і повиганяв вітрів з моря. Образ із сфери міфологічних уявлень перенесений у живу дійсність XVIII—XIX ст. ст.

Багато де в чому відійшов Котляревський від Вергілія і Осипова у розробці епізоду — Еней у Дідони.

Письменник дуже багато скорочує: вилучає сцени зустрічі Енея з Венерою перед приїздом у Лівію (у Осипова вона з'являється синові в образі циганки); нема у Котляревського мотиву про те, що Венера обкутала Енея хмарою на березі в Карфагені і цим зробила його невидимим; відсутня сцена, в якій Венера просить Амура закохати Дідону в Енея; нема розмови Дідони з сестрою про кохання до Енея; викинуто епізод про Ярба, що раніш сватався до Дідони, а тепер поскаржився Зевсові і цим звернув увагу царя богів на затримку Енея в Карфагені (у Котляревського: «Колись Юпітер ненароком з Олімпа глянув і на нас»); нема у Котляревського і епі-

зоду звертання Дідони до ворожки, щоб та допомогла їй після втечі Енея.

Проте Котляревський не тільки скорочує ряд сцен і епізодів, а й розгортає окремі коротенькі згадки своїх попередників у ширші картини. Наприклад, у сцені зустрічі Дідони з троянцями Осипов від себе характеризує цих «голодных пришлецов»:

Все наги были те и босы,
Оборваны, простоволосы,
В лохмотиях и лоскутах.

(ч. I)

В своїй промові троянці тільки між іншим зауважують:

Ты зришь, мы наги, босы стали.

Котляревський вводить промову Дідони, складену із запитань до троянців. У цій промові рядом дотепних епітетів поет створює колоритний образ волоцюг зі свого місцевого оточення:

Відкіль такі се *гольтіпаки*?
Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, *виходці-бурлаки*?
Куди, *прочани*, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?
І хто до города причалив?
Яка ж ватага *розбишак!*

(ч. I)

У відповіді троянці значно більше, ніж в Осипова, спиняються на змалюванні свого бідування, чим, цілком природно, в більшій мірі себе характеризують:

Ми всі, як бач, народ хрещений,
Волочимся без талану...
Чи бачиш, як ми обідрались!

Убрання, постолы порвались,
Охляли, ніби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили
І з голоду в кулак трубили,
Така нам лучилась пеня.

(ч. 1)

Мотивування просьби троянців у Котляревського не тільки яскравіше, але й природніше; воно характерне для реалістичної манери письменника. Живі, реалістичні картини творить Котляревський і в багатьох інших випадках. Так, наприклад, по-різному змальовують відвідування Венерою Нептуна Вергілій, Осипов і Котляревський. Вергілій стисло передає скаргу Венери на Юнону, зовсім не спиняючись на тому, як Венера прибула до Нептуна:

Между тем богиня любви в великой заботе
К богу Нептуну идет и жалобы так начинает:
«О Нептун, меня принуждает склониться на просьбы
Страшный гнев и несытая злоба Юноны...»¹

Осипов вносить у цей епізод деякі риси російського побуту, як виїзд на поштових, але далі в конкретизації цього виїзду не йде.

Котляревський же розгортає живу, колоритну картину виїзду старовинної української пані:

Поїхала в своїм ридвані,
Мов сотника якого пані,
Баскими конями, як звір,
Із кінними провідниками,
З трьома назаді козаками,
А коні правив машталір.
Була на йому біла свита

---

¹ Енеида Виргилия, перевод И. Шершеневича. Варшава, 1868, стор. 133.

Із шаповальського сукна,
Тясомкою кругом обшита,
Сім кіп стоялася вона.
Набакир шапочка стриміла,
Далеко дуже червоніла,
В руках же довгий був батіг;
Ім грімко ляскав він із лиха,
Скакали коні без оддыха;
Ридван, мов вихор в полі, біг.
Приїхала, загримотіла,
Кобилляча мов голова.
(ч. II)

Ридван, баскі коні, кінні провідники, козаки, машталір у білій свиті, ляскання батога — все важливі й цілком конкретні деталі, все показує урочистість виїзду, а крім того, квапливість. Реалістичним продовженням поспішного виїзду є прибуття до Нептуна (звернімо увагу на такі деталі його, як «загримотіла», «в хату влетіла», «і, не сказавши ні півслова», «як навіжена, прискакала»; і Венера не абстрактна прохачка, а племінниця, що приїхала до свого дядька й хрещеного батька).

Розгортає Котляревський у живу картину українського козацького побуту і загальну згадку Осипова про співи троянців у дорозі:

На палубе гребцы рассевшись
И будто белены объевшись,
Кричали песни, кто что знал.
(ч. III)

У Котляревського:

Кургикали пісеньок:
Козацьких, гарних, запорозьких...
• • • • •
Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,

Як мандрував козак всю ніч:
Полтавську славили Шведчину
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помиралі,
Колись як був голодний год.

(ч. III)

Ще більш самостійний Котляревський у змалюванні пекла і раю: тут він використав канву, яку знайшов у Осипова, але дав цілком оригінальні картини.

Осипов, перелічуючи грішників, що мучаться в пеклі, називає нешлюбних дітей, чоловіків, яких зраджували жінки, самовбивць, поганих віршописців, жінок, що з кохання вчинили ті чи інші злочини. Котляревський же поперед самовбивць, розпусників вміщає в пеклі панів, які знущалися з своїх кріпаків, і відводить значне місце також чиновникам-хабарникам, духовенству, шахраям-купцям. Правда, далі в списку грішників ідуть «пани і мужики», «шляхта і міщани», «багаті і убогі», «штатські і воєнні», «панські і казенні», «миряни і попи». Але характерно, що ці категорії грішників дано лише в загальному переліченні і то після рядків, в яких засуджені

Паливоди і волоцюги,
Всі зводники і всі плути;
Ярижники і всі п'янюги,
Обманщики і всі моти,
Всі ворожбити, чародії,
Всі гайдамаки, всі злодії...

(ч. III)

У раю в Осипова теж — вміщені просто «люди честны», а не ті чи інші соціальні групи. Отже, ці картини показові як вияв певних суспільних поглядів автора «Енеїди».

Що ж таке поема Котляревського — переклад, наслідування чи переробка? В якій мірі вона має право називатися оригінальним твором?

Всяка травестія є переробка, особливість якої полягає в своєрідному використанні запозиченого сюжету для зображення явищ іншого, ніж в оригіналі, життя, а також у внесенні в запозичений сюжет своїх епізодів і в оригінальному змалюванні образів.

Отже, в опрацюванні сюжету поеми письменник не сліпо йде за попередниками, а вносить у розповідь численні зміни. Він скорочує чимало епізодів¹, змальовує на фоні запозиченої сюжетної схеми картини місцевого життя й побуту, цілком самостійно створює образи.

Сама дія поеми часто переноситься Котляревським на Україну: поет називає чимало сіл та міст на Полтавщині, зіставляє античних персонажів з своїми сучасниками, а часто і вводить у поему безпосередньо своїх сучасників (Вернигора Мусій, Тигренко — син шинкаря із Стехівки), обстановку дії малює виключно на місцевому матеріалі.

Цілком природно, що при більш-менш однаковій сюжетній схемі спрямованість «Енеїди» Котляревського інша, ніж поем Вергілія і Осипова.

Справді, «Енеїда» Вергілія є прославленням подвигів видатних предків, оспівуванням величних подій старовини. Поет славить легендарного предка роду Юліїв — Енея, оспівує завойовницьку політику Риму. Переробки

---

¹ У скороченні Котляревський виявив чуття художника. «Енеїда» Вергілія має 9897 рядків гексаметра. Попередники Котляревського в травестійних переробках «Енеїди» дали дуже довгі твори (Скаррон — понад 20 000 рядків, Осипов і Котельницький — близько 22 000 чотиристопних рядків), «Енеїда» Котляревського має всього 7300 чотиристопних рядків.

Вергілія в трагедійному жанрі ставили зовсім інші завдання. Осипов осміював неосвіченість, грубість і виступав проти класицизму. Тон його пародії — «кабацький», або, як говорили наприкінці XVIII — на початку XIX ст., «бурлацький», комізм грубий.

Котляревський, як і Осипов, намагається будь-що розважити читачів, але разом з тим він поставив перед собою завдання змалювати життя різних суспільних верств тогочасної України, осміяти все те в своєму оточенні, що може викликати сміх. При цьому точка зору його народна, він звертається до джерел народного гумору і в загальну гумористичну тканину вплітає сатиричні мотиви, які мають виразне соціальне звучання. Поет глузує з українського панства і чиновництва XVIII ст., показує паразитичний зміст їх життя. Він змальовує і деякі сторони народного життя, оспівує патріотизм народних мас, підносить козацьку доблесть, переходячи часом на героїчний тон.

Різниця в завданнях, які ставили перед собою письменники, найяскравіше виявилась в образах.

Величними рисами змалював Вергілій героїв своєї поеми. В образі Енея він втілює дві особливості характеру стародавніх римлян, що підносились його сучасниками як ідеальні: *virtus* (доблесть) і *pietas* (побожність). Еней у нього — благочестивий, мужній, твердий, величний, палкий, добрий.

Осипов показує Енея «щоголем», що навіть у пеклі «поступки модны сохранияет», і разом з тим робить з нього «удалого детину», «кабацкого» гуляку.

Герой поеми Котляревського — живий представник українського народу, «парубок моторний і хлопець хоть куди козак». Інші персонажі — теж сучасники поета, теж постаті з українського середовища. В них розкрились перед читачами риси національного характеру.

Це свідчить не тільки про письменницький талант Котляревського, а й про творчий метод, прагнення до реалізму й народності. Істотне значення має й те, що в змальованих у поемі картинах і образах поет порушив важливі суспільні питання свого часу і розв'язав їх з прогресивних позицій.

4

Котляревський писав «Енеїду» близько тридцяти років. За цей час відбулося чимало важливих суспільно-історичних подій, зокрема Вітчизняна війна 1812 року і визволення російськими військами народів Європи від поневолення; сталися певні зрушення в розвитку літератури (маємо на увазі насамперед російську літературу, розвиток якої дуже багато важив для творчого зростання письменника); чимало подій і відповідних змін відбулося і в житті самого Котляревського. Цілком природно, що ці обставини позначилися як на ідейному змісті «Енеїди», так і на способі змалювання автором образів і картин життя.

Коли точно були створені окремі частини «Енеїди» Котляревського, нема можливості зараз установити, але можна гадати, що робота над поемою проходила таких три етапи: а) перші три частини були написані в кінці XVIII ст.; б) четверта частина — десь у першому десятиріччі XIX ст.; в) п'ята і шоста частини були закінчені в 1820-х роках.

Вже в перших трьох частинах «Енеїди», розповідаючи про блукання Енея й троянців перед прибуттям їх у Латинську землю, Котляревський охопив своїм мистецьким зором досить широке коло явищ тогочасної дійсності.

З перших рядків поеми, характеризуючи відносини між людьми і богами — вершителями людської долі, за

античними міфологічними уявленнями і за Вергілієм,— Котляревський пародіює міфологічне пояснення подій. Як основа цих відносин у нього показані інтриги і хабарництво. Олімп нагадує тогочасну бюрократичну канцелярію, де на чолі з самодуром і п'яницею Зевсом возсїдають «дряпїчка» Нептун, ласї до хабарів Еол та мати богів Цїбелла, інтриганки Юнона і Венера і т. ін. Виводячи посередницю між людьми й богами жрицю Сївїллу, Котляревський узагальнює порядки царської Росїї, викриває хабарництво, характерне для феодално-крїпосницького ладу:

Ти знаєш — дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Умїє жить по правді суцїй,
То той, хоть з батька, то здере.
(ч. III)

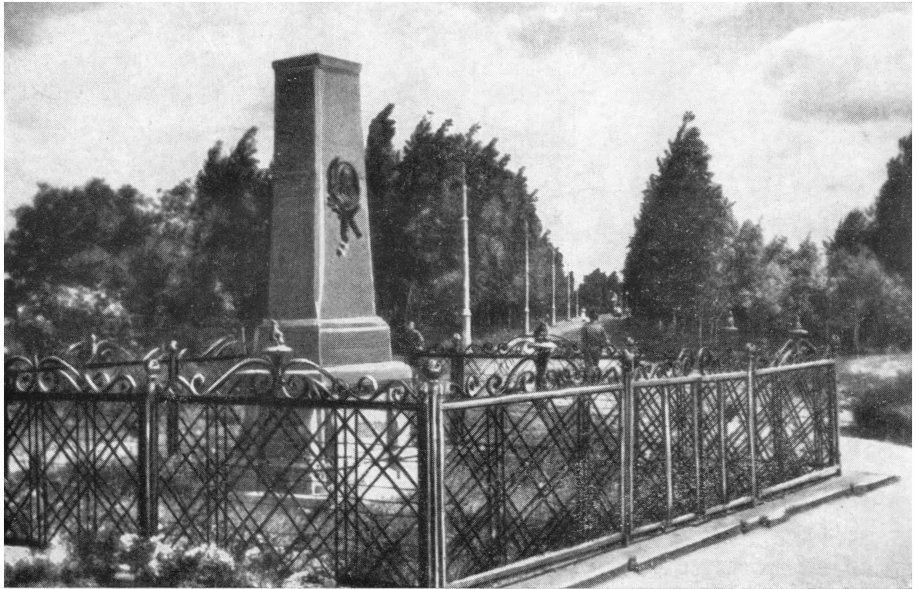
Автор змальовує бюрократичний світ у таких типових його проявах, як свавїлля, знуцання з людей, система здирства, корупції, взаємного недовір'я, інтриг і т. ін., уїдливо осміює його.

Розповідаючи про блукання Енея та троянців, про відвідання Карфагена, Сїцїлії, Кумської землі, прибуття в Латїю, поїздку в Аркадію (два останнїх епізоди, правда, не входять у склад I—III частин поеми), письменник змальовує в сатиричному плані зміст життя і відносини головним чином помїсного панства.

Широку картину суспільних взаємовідносин свого часу розгорнув Котляревський у III частині поеми, змальовуючи пекло і рай. Тут він піднісся до розкриття протиріччя між владушою верхівкою і трудящими, між експлуататорами і експлуатованими. Це протиріччя розкривається насамперед у протиставленнї «грішників», засуджених на пекельнї муки, і «праведників», що за-

Пам'ятник на могилі І. П. Котляревського.

служили щастя в раю. Особливо виразно виявляється це протиставлення в описі раю («Не думай, що були чиновні...» і т. д.).

Котляревський населив пекло і рай, відбиваючи в значній мірі думки й прагнення народних мас. Тому в пеклі й поставлено на першому плані панів-кріпосників:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Так починається опис пекла. Тут ясно говориться про кріпацтво.

І коли далі зустрічаємо в пеклі, зокрема, хабарників-суддів, здирщиків-попів, обманщиків-купців, крамарів, відьом тощо, то нам ясно, що поет виражає тут прогресивні погляди. Пани попали в пекло за те, що вони гнобили людей, чиновники — за те, що брали хабарі, попи — за користолюбство. Чиновники, які ще не попали в пекло, очевидно, попадуть у нього. Наприклад, суддя, який ще перебуває серед неосуджених, признається у своїх гріхах:

Суддя там признавався сміло,
Що з гудзиками за мундир
Таке переоначив діло,
Що, може б, навістив Сибір.

Осуджуючи панів, чиновників, попів, Котляревський виявляє симпатію до народних мас. В описах пекла і раю маємо досить гостру суспільну сатиру. Змальовані поетом картини заперечують також ряд релігійних тверджень про «рай» і «пекло» і мають антирелігійний смисл. До того ж вони показують, що Котляревський у своєму творі відбив народні погляди.

Описуючи пекло і рай, письменник використовує народні перекази. Наведемо тематично й ідейно близький до уривка про пекло народний переказ про зустріч мужика і пана:

«Іде бідний мужик дорогою, а пан їде шістьма кінми та питає його:

— А звідки ти, чоловіче?

А він каже:

— З тамтого світу.

— А що ж там наші батьки роблять?

— А що ж, вельможний пане. Панам всюди добре: в котлах сидять, люльки палять, а бідний мужик дрова рубає та під них підкидає»¹.

Або ось народні приказки:

«Пани в світі блукаються, та з правдою не знаються».

«Як будеш з правдою кохаться, то не будеш паном зваться».

«Добрий був пан: бог його взяв та чорту й подарував».

Так само є чимало народних переказів і пісень про хабарництво чиновників. Відомі народні перекази і пісня про засідателя чи станового. Є обробка й Руданського:

Гнався постом засідатель
На чиюсь біду,—
Серед ставу заломився
На тонкім льоду.

Люди б'ються, щоб витягти його з води. Іде бідний чоловік, люди просять допомогти, а він каже:

«...Нащо то шукати
Людської біди,—

---

¹ П. Ч у б и н с к и й. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т. 2 (Малорусские сказки). Петербург, 1878, стор. 648.

Лиш карбованця наставте —
Вийде сам з води».

Між іншим, у Руданського співомовка на цьому закінчується, а відповідна народна пісня має продовження:

Кинулися по кишенях,
Знайшли грошей три,—
Показався становий
Трохи із води.

Кинулися по кишенях,
Знайшли грошей п'ять,—
Показався становий
Із води уп'ять.

Кинулися по кишенях,
Знайшли грошей сім,—
Показався становий
Із води зовсім.

Читаючи уважно III частину «Енеїди», не можна не помітити, що Котляревський аж у чотирьох місцях показує різні категорії «грішників»: 1) описуючи вулицю, що вела у пекло; 2) в картині пекельних мук; 3) в описі раю, називаючи суспільні групи, що не могли потрапити до раю; 4) малюючи тих, хто ще не пройшов суду.

В картині вулиці, що вела в пекло, де йде мова про хвороби, мирянські лиха, катів, розпусників, автор виділяє представників влади:

Се все десятські та сотські,
*Начальники, п'явки людські*¹.
І всі прокляті писарі;
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені, секретарі.

---

¹ Курсив наш.— П. В.

В числі тих, хто ще не був перед судом, розповідають про свої вчинки багатий, скупий, плут-сутяга, хабарник-суддя, лікар, що «людей морив», ті, що «дівок охочі бить», і різні категорії розпусників.

Між іншим, в різних місцях, перелічуючи «грішників», письменник називає значну кількість всяких розпусників — «мартоплясів», «ласоцохлистів», «лигоминців», «піддурювали що дівок», «мандрьох, хльорок і діптянок», зводниць, «придзигльованок», «панночок фільтифікетних» та ін. У свій час Житецький звернув увагу на те, що тут Котляревський картає не стільки загальні, скільки станові пороки¹, тобто пороки дворянства. Але, зробивши це вдале спостереження, Житецький неправильно переніс пояснення його в сферу моральну і пов'язав з масонством автора. По-перше, нема ніяких підстав розглядати перебування Котляревського в ложі «Любові до істини» в моралістичному плані. Письменник вступив у масонську ложу не «як мораліст, що мріяв про відродження сучасного йому суспільства», як пише Житецький². Ложа мала завдання політичні. По-друге, вступ у ложу відбувся значно пізніше (на 20 з лишком років), після того, як була написана третя частина «Енеїди».

Позиція автора, коли він засуджує розпусників, не абстрактно-моральна, а та ж сама, з якої він виходить при змалюванні пекла й раю взагалі. В цих же картинах Котляревський теж відбив народні погляди. Народні маси не тільки були сповнені гніву проти панівної верхівки кріпосницького суспільства, як проти експлуататорів, а й з огидою та презирством засуджували моральну розпущеність цієї верхівки.

---

¹ П. Ж и т е ц к и й. Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. К., 1900, стор. 160.

² Т а м ж е.

Досить промовистими є ті рядки вже перших трьох частин поеми, які зв'язані з релігійними справами. Серед «грішників» у пеклі відводиться помітне місце представникам духовенства.

Тут:

Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не водились з попадями
Та знали церков щоб одну:
Ксьондзи до баб щоб не іржали..

Перелічуючи тих, хто не попадає в рай, письменник не забуває вказати і попів та вище духовенство.

Пізніше, в VI частині, автор характеризує духовенство як здавна «хаптурний рід». Осміює Котляревський служителів релігійного культу і в побутовому плані. Описуючи релігійну службу у троянців, поет їдко зазначає: «харамаркали дяки». Виводячи в картині похорону Палланта невідомого промовця (VI ч.), в автографі¹ Котляревський називає його «соборний протопоп», а не «якийсь їх філозоф», як у виданні поеми 1842 року.

Облудність релігії, хоч і посередньо, викривається в образах ханж і святош, яких виведено в картині пекла. Це — «святі понури», «чесні пустомолки», скромні при людях і розпусні насправді.

Негативно змальовує духовенство і усна народна поезія. Є багато народних творів про жадність попів, наприклад, про попа, що ходив із старцем лікувати хворих, пісня-вірша про Кирика та ін.

---

¹ Автограф початку VI ч. «Енеїди». Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР. Див.: І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. I, стор. 481.

Відбиття народних симпатій виявляється і тоді, коли Котляревський зазначає, хто не був у раю. Це заперечення дуже цікаве:

Не думай, що були чиновні,—
Сівілла сей дала одвіт,—
Або, що грошей скрині повні,
Або, в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В кармазинах або сап'янах;
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки;
Не ті се, що кричать: «І п а к и »,
Не ті, що в золотих шапках.

Отже, в раю не пани, не попи, не чиновники. Правда, Котляревський далі зазначає, що деякі пани були в раю:

Тут также старшина правдива,—
Бувають всякі пани;
Но тільки трохи сього дива,
Не квапляться на се вони!

Цим підкреслюється, що, змальовуючи жорстокість, здріство, розпусту та негативні риси панів, автор вважає їх типовими, а не випадковими. Навпаки, «правдиве життя» для панського середовища розцінюється як виняток.

Змальовуючи життя тих, хто попав у рай, Котляревський виявляє глибоку симпатію до народу:

Ні чванились, ні величались,
Ніхто не знав тут мудрувать.
Крий боже, щоб не догадались
Брат з брата в чім покепкувать;
Ні сердилися, ні гнівилися,
Ні лаялися і не билися,
А всі жили тут люб'язно...
Було вобщє все заодно.

Народні маси, ведучи боротьбу проти панів, мріяли про такий лад, де не буде багатих і бідних, де буде «вобщє все заодно». Тут письменник відбив прагнення трудящих мас.

Картини пекла і раю, як не раз зазначали дослідники, нагадують релігійні картини та апокрифи, такі як «Сон богородицы», «Хождение богородицы по мукам». Так, Котляревський справді деякою мірою використовує схему релігійних картин на тему «страшний суд». Але, поперше, визначаючи самі категорії «праведників» і «грішників», він зовсім мало відтворює традиційні релігійні картини. Він згадує серед «грішників» брехунів, злодіїв, ворожбитів, розпусників, але обминає тих, кого церква вважала найбільше «грішними» — так званих боговідступників, еретиків, вільнодумців тощо. Автор вміщає в «раю» бідних, але не згадує про «святих угодників» тощо. По-друге, Котляревський зовсім мало використав апокрифи при змалюванні картин пекла й раю. Адже, наприклад, в «Хождении богородицы по мукам» основні типи «грішників» це ті, що не вірили в бога, язичники, боговідступники, ті, що чуже добро шарпали, порушували приписи релігії, не молилися, не постили і т. ін. Представників релігії апокриф засуджує насамперед за порушення волі божої і різних правил виконання церковних служб. Значно в меншій мірі вміщає апокриф у пеклі можновладців тодішнього світу, які не мали «змилювання до убогих», знущалися з бідних, не по правді судили¹.

Котляревський добре знав тяжке становище народу, чимало думав над його долею, над тими суспільними протиріччями, які йому доводилося спостерігати.

---

¹ А. Назаревський. «Хождение богородицы по мукам» в нових українських списках XVII—XVIII вв. К., 1908.

Обурення проти гнобителів-панів, волелюбні мотиви, що звучать уже в перших частинах «Енеїди», збуджені у автора насамперед дійсністю, фактами, з одного боку, жорстокого гноблення, і з другого — протесту, боротьби мас проти поміщиків. Учителеві в домах панів, Котляревському довелося близько зіткнутися з такими численними фактами.

Разом з тим цілком очевидно, що протипанський виступ поета, симпатії його до народних мас не можна вважати явищем, ізольованим від розвитку суспільної думки того часу.

Не випадково Стеблін-Камінський почував себе змушеним полемізувати проти тих, хто вважав письменника «вільнодумцем». Не може бути, щоб письменник, людина досить освічена, не знав нічого про видатних «вільнодумців» свого часу. Стеблін-Камінський відзначав, що в бібліотеці Котляревського були твори філософів XVIII ст., Вольтера та ін. Не слід цього ігнорувати.

Очевидно також, що в оточенні, в якому жив письменник, передові ідеї насамперед поширювались через російську літературу, через твори російських просвітителів XVIII ст. Це були люди, які діяли в тих же самих умовах, що й письменник, боролись за поліпшення долі народу, виступали проти того зла, яке було ворожим і йому. Діяльність деяких з них проходила в самому близькому для письменника оточенні. Так, видатний публіцист і учений, просвітитель XVIII ст. Яків Павлович Козельський, після служби в Петербурзі, з 1793 року жив на батьківщині (в селі Крутому Березі коло Полтави) ¹. В ті часи ці місцеві зв'язки могли мати особливо велике значення.

---

¹ И. Ф. Павловский. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1912.

Просвітительські ідеї підносились на сторінках передових російських сатиричних журналів другої половини XVIII ст.¹. В них часто звучить співчуття до безправного, пригнобленого селянина-кріпака, обурення з нелюдської поведінки поміщиків. У журналі «Трутень» (1769) розповідається, наприклад, про поміщика Безрассуда, який «хворіє на думку, що селяни не люди» («Рецепт для г. Безрассуда»), журнал «Живописец» (1772) змальовує «жорстокосердого тирана, який одбирає в селян насущний хліб і останній спокій» («Отрывок... из путешествия в***... И***... Т***...»), автором якого був О. М. Радішев)².

«Почта духов» (1789) дає образ «великорозумного

---

¹ Висловлена нами думка про зв'язок «Енеїди» Котляревського з російськими сатиричними журналами Новикова й Крилова (ст. «Котляревський і російська література», «Радянська школа», 1946, № 6, і «Наукові записки Київського державного педагогічного інституту», т. VII, філол. серія № 2, 1948) зазнала заперечення з боку дійсного члена АН УРСР М. К. Гудзія («Энеида» Котляревского и русская травестированная поэма XVIII в.», «Вестник Московского университета», 1950, № 7). Ми, проте, не можемо погодитися з М. К. Гудзієм, ніби «Енеїда» — не є сатирою на сучасне письменникові панство (звичайно, «Енеїда» — травестійна поема, але бурлеск у ній часто поєднується з сатирою), отже, не бачимо підстав відмовлятися від думки про ідейну спорідненість її з передовою російською літературою XVIII ст., зокрема з прогресивними сатиричними журналами.

До того ж елементи пародії і бурлеска знаходили місце в статтях і нарисах, які вміщалися в сатиричних журналах. Характерним з цього погляду є лист 21-й з «Почты духов» Крилова. Тут бурлескним стилем описано, як античні боги — Нептун і Фетіда — не могли відсвяткувати дня свого шлюбу через мореплавців нового часу і битви на морі (И. А. Крылов. Сочинения, т. I. М., 1945, стор. 229—236).

² Цитати подано за кн. Русские сатирические журналы XVIII в. Избранные статьи и заметки под ред. проф. Н. К. Гудзия. М., 1940.

поміщика», який розорив кріпаків своїх, «щоб знищити зайців» («Похвальная речь в память моему дедушке»).

Ось, наприклад, типовий образ жорстокої «освіченої» поміщиці: «Матінка моя, прийшовши з конюшні, де звичайно щодня чинила розправу над селянами й селянками, читає, бувало, французьку любовну книжку й мені всі принади кохання та ніжності прекрасної статі по-російському ясно переказує» («Живописец»).

Дворяни зображені тут яскравими сатиричними рисами: «Собака не слуга: з ним треба обережніше поводитися» («Похвальная речь»). «...Вина природи, що вона народжує їх (поміщиків.— П. В.) так само, як і найнижчих простолюдців, і що ніякими вигодами не відрізняє нашого брата-дворянина... Не вигадала вона нічого, чим би відрізнявся наш брат від мужика, і не дала нам жодного пальця на знак нашої переваги над селянином. Невже ж вона більше піклується про метеликів, ніж про дворян?»

Сповнений гнівом, сатирик звертається до поміщиків: «Хіба ти не знаєш, що між твоїми рабами і людьми більше схожості, ніж у тебе з людиною?» («Трутень»). Він пропонує називати людей «підлими» лише за погані вчинки («Живописец»).

Тема викриття кріпосництва розробляється в комедії («Недоросль» Фонвізіна) і навіть в оді. Якщо в журналі «Смесь» (1769) з незадоволенням зазначалось: «Я ніколи не читав похвальної оди селянинові, так само, як і шкапі, якою він оре», то пізніше бачимо оди, що трактують теми кріпацтва («Ода искусству увеселяться красотами природы» Болотова, «Вольность» Радіщева; остання говорить про кріпацтво в зв'язку з питанням політичної волі взагалі).

Ми, звичайно, не вважаємо, що саме наведені нами уривки з творів російських письменників XVIII ст. були безпосередніми джерелами близьких до них думок

Котляревського, але є цілком достатні підстави зробити висновок, що Котляревський наближається до передової російської літератури, і насамперед до сатиричної, виступаючи проти поміщиків, «що людям льготи не давали і ставили їх за скотів», що були «дівок охочі бить» і т. д.

Інші мотиви сатири Котляревського так само споріднені з російською передовою літературою XVIII ст., насамперед з сатиричними журналами.

Хабарництво чиновників, суддів теж гостро засуджується в журналах Новикова, Крилова й ін. Наприклад, у листах до Фалалея («Живописец») змальований образ хапуги, що «попався одного разу під суд, проте діло це пішло іншою дорогою, і... очистився, начебто нічого й не було».

Яскраво-сатиричну картину паразитичного життя панства зображає, наприклад, «Живописец»: тут ми бачимо багатів, що проводять час у «веселощах і гулянках», «зальотників і чепурух», що скачуть на побачення; стряпчих, суддів і под'ячих, що «зробили прибуток своїй кишені й пролили нові джерела невинних сліз»¹, і т. ін.

Можна назвати ще чимало передових сатиричних видань XVIII ст., як «Зритель» І. Крилова, «Сатирический вестник», «Карманная книжка для приезжающих на зиму в Москву» Страхова та ін., які підносили гуманістичні ідеї, картали поміщиків, чиновників, духовенство.

Ще сильнішими і різкішими були виступи підпільної політичної літератури, яка поширювалась у формі нібито царських і сенатських указів, маніфестів, у формі листів, промов, записок і т. ін.²

---

¹ Див.: Русские сатирические журналы XVIII в. Избранные статьи и заметки под ред. проф. Н. К. Гудзия. М., 1940.

² К. В. Сивков. Подпольная политическая литература в России в последней трети XVIII в.— «Исторические записки», 1946, вып. 19.

Отже, якщо вже в перших трьох частинах «Енеїди» Котляревського знаходимо досить сильні сатиричні виступи проти владущих того світу, то їх можна повноцінно зрозуміти лише в зв'язку з передовою російською літературою XVIII ст. Твердження українських буржуазних націоналістів, начебто в «Енеїді» все дихало протестом проти тогочасних літературних російських зразків, є вигадкою, яка повністю суперечить дійсному стані речей.

Звичайно, сатиричні мотиви поеми зв'язані органічно і з попередньою українською літературою.

Побутова і сатирична поезія мала велике поширення у XVIII ст. Кращі зразки її підносили теми громадського значення, виявляли критичне ставлення до феодальної дійсності. Відома сатира 1764 року із співчуттям змальовує долю селян-кріпаків, легенда про Пекельного Марка має елементи сатири на поміщиків і урядову верхівку (до речі, в ній досить сильно звучить бурлескний тон), ряд творів («Плач киевских монахов», «Вірша про попа Негребецького», «Суплика, або Замысл на попа», вірші І. Некрашевича та ін.) осміює духовенство. В інтерлюдіях, складених за словами сучасника «во вкусе площадном», до того ж широко використовувались народні казки, анекдоти, народна мова.

У «великодній вірші», автором якої вважають Антона Головатого, характерною є згадка про духовенство серед тих, хто попадав до пекла:

Того святці, попи й ченці не минали шляху,
Хвилозопи, крутопопи набирались жаху.

Пор. у Котляревського в картині пекла:

І всі розумні філозопи,
Що в світі вчились мудрувать;

Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали научать
(ч. III)

В ті роки, коли ріс Котляревський, ще мандрував по Україні Сковорода. Великий філософ з народу і у філософських творах, і в піснях, і прикладом особистого життя підніс ідею народолюбства.

У 24-й пісні з «Сада божественных песней» Сковорода, протиставляючи себе багатим людям, зазначив:

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребий с голяками, но бог мудрости дал часть.

«Мой жребий с голяками» — це було не порожньою фразою, а змістом життя великого філософа, який у простій свитці, з ціпком у руках, з торбинкою за плечима, сопілкою за поясом ходив по селах, учив народ.

Болісно відчуваючи трагізм життя покріпачених народних мас, Сковорода засудив кріпосницький лад як «людодіство», прославив волю і «отця» її — Богдана Хмельницького (див. відомий вірш «De libertate» — «Про волю»).

Борючись проти влади імущих феодального світу, Сковорода вміло використовував зброю сміху, сатири. В його памфлетах і піснях є багато сатиричних стріл, спрямованих проти тиранії, насильства, кріпосників, проти їх розкішного і розпутного життя, проти зловживань чиновників, обману попів, купців тощо. Особливо відзначається сатиричним спрямуванням знаменита пісня «Всякому городу нрав и права», яка поширилась у народних масах, увійшовши в репертуар кобзарів і лірників.

Мріючи про прекрасне майбутнє, про «новий мир», Сковорода уявляв його собі як «землю живих, страну і царство любові», де нема «вражди і роздора. Нема

в оній республіці ні старості, ні статі, ні разнствія. Все там общее» («Жена Лотова»).

Отже, сатиричні мотиви вже перших частин «Енеїди», в яких виявляється ненависть автора до панів і різних породжень кріпосницького ладу, до представників чиновницько-бюрократичного світу, неприхильність до духовенства, а також гуманістичні виступи поета за соціально пригнічених ріднять Котляревського з російськими та українськими просвітителями XVIII ст. Мрії поета про такий лад, де люди житимуть, як брати¹, де буде «вобщє все за одно», теж ставлять його в ряди просвітителів (ці думки Котляревського, зокрема, дуже близькі до наведених нами висловлювань Сковороди).

Проте не слід переоцінювати радикалізм Котляревського. Як у критиці різних явищ кріпосницького суспільства, так і в позитивних своїх твердженнях він пішов шляхом таких російських просвітителів, як Новиков, що давали кріпосництву моральну, а не політичну оцінку, що засуджували зловживання і жорстокість поміщиків, прагнули виправляти «пороки», але не підносились до політичних виступів проти кріпосницького ладу в цілому, як Радіщев.

Уже в перших частинах поеми, змальовуючи Енея і троянців, Котляревський виявляє певну симпатію до козацтва. Але суспільний зміст цієї симпатії розкривається повністю пізніше, зокрема в п'ятій частині поеми, тому це питання ми і розглянемо нижче.

---

¹ Описуючи життя в раю, Котляревський називає жителів його «братами». Перше видання «Енеїди» (1798) і деякі рукописні копії поеми — рядок в описі раю: «А всі жили тут люб'язно» — подають у редакції: «А всі жили тут, як брати».

В IV частині «Енеїди» Котляревський не тільки змальовує соковиті картини побуту (школа, прибирання до свята та ін.), але і відгукується на політичні події свого часу. Отже, письменник ще в більшій мірі, ніж у перших трьох частинах, відтворює суспільне життя свого часу.

Писалася ця частина, очевидно, в перше десятиріччя XIX ст., гобто тоді, коли Європу потрясли завойовницькі війни Наполеона, в які була втягнута й Росія. З 1806 року Росія, крім того, вела війну з Туреччиною, безпосереднім учасником якої довелося бути самому письменникові.

В галузі внутрішньої політики цей час показовий грою в лібералізм Олександра І. Проведені царизмом заходи в галузі управління, селянського питання, освіти спрямовані були на те, щоб певною мірою «обновити» тільки зовнішні форми самодержавно-кріпосницького ладу, але повністю зберегти і навіть зміцнити його основи. Проте різні ліберальні обіцянки царя збудили певні політичні надії і викликали деякі ілюзії у представників передової думки (І. Пнін, В. Попугаєв та ін.). В дні цієї так званої «олександрівської весни» просвітителі схильні були саме в Олександрі І вбачати «освіченого монарха», волею якого будуть здійснені їхні прагнення.

Написана в цей час IV частина «Енеїди» зв'язана з цими питаннями дня. Розповідаючи про острів чарівниці Цірцеї і про підготовку латинців та рутульців до війни, письменник порушує важливі політичні питання. Звичайно, бурлескна форма дещо завуальовує трактування цих питань, зводить висвітлення їх до більш чи менш прозорих натяків, проте відповідні рядки написані не лише для бездумної розваги.

Троянцям загрожує небезпека попасти на острів Цірцеї і бути перевернутими в звірів. Це дає привід Котляревському зробити ряд характерних уваг про народи Європи.

У відповідному місці поеми Вергілія про народи світу не згадується. Поет лише зазначає, що троянцям загрожує небезпека бути перевернутими в звірів, що з острова, на якому жила Цірцея, чути ревіння левів, вепрів, ведмедів, вовків та ін. Попередником Котляревського у введенні в цю сцену різних народів Європи був Осипов, але його увага про них позбавлена будь-яких політичних натяків. Він намагається розсмішити читачів зіставленням представників різних народів з представниками тваринного світу. В цих зіставленнях годі вловити якийсь алегоричний зміст. Ось ряд його характеристик:

Здесь английской милорд надменной
Поет гагарой на суку,
А нидерландец, в крюк согбенной,
Кричит сквозь нос — кукуреку;
Французы, собравшись кружками,
Борзыми резвятся щенками;
Голландец же, забившись в грязь,
Лягушкою в воде клокочет;
А тонко горлицей хохочет
Изнеженной германской князь.
Гишпанец, в гордости раздувшись,
Ходил индейским петухом...

Котляревський повторив дещо з зауважень Осипова (про голландців, іспанців), але взагалі далеко відійшов від свого попередника і у виборі об'єктів, і в трактуванні. Деякі зауваження і він робить у побутовому плані (наприклад, про росіян, італійців та ін.), але більшість з них становлять прозорі алегорії і містять виразні політичні натяки сучасного, злободенного звучання.

Поромщик-проноза, визначаючи, в яких звірів Цірцея може обернути той чи інший народ, каже про троянців:

Пропали! Як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма!
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,

А вже запевне, що волом:
І будеш в плузі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном.

Хіба не ясно, що тут письменник говорить про закріпачення, якого зазнали посполиті і значна частина козаків у кінці XVIII ст. на Україні? Марними були спроби тих, хто виступив у кінці XVIII і на початку XIX ст., домагаючись добитися звільнення від кріпосної залежності, здобути під тим чи іншим приводом «козацької вольності». Свідком такої невдалої спроби київських селянополченців був сам Котляревський під час Молдавського походу в 1807 році.

В'їдливо характеризує поет дворушницьку політику пруського короля Фрідріха-Вільгельма III після Тільзітського миру в 1807 році, порівнюючи його з лисом: бодай би, мовляв,

Прусс хвостом не завияляв,
Як, знаєш, лис хвостом виляє.

Виразний натяк на покірність австрійців після поразки під Аустерліцом і служіння їх політиці Наполеона відчувається в словах:

Цесарці ходять журавлями,
Цірцеї служать за гусар
І в острові тім сторожами.

Порівнюючи турка з ведмедем, який танцює за наказом того, хто його водить на ланцюгу, автор осміює несамостійну політику турецького султана, який ішов на повіді французького посла Себастьяні і виконував волю Наполеона, зокрема у війні з Росією.

Про втрату Польщею своєї державності говорять слова:

Лях цвенькати уже не буде,
Загубить чуйку і жупан
І «не позвалям» там забуде.

Тут же виявляє Котляревський негативне ставлення до подій у Франції, очевидно, до Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. і політики Наполеона:

Французи ж, давнії сіпаки,
Головорізи-різники,
Сі перевернуті в собаки.
Чужі щоб гризли маслакі.
Вони і на владу лають,
За горло всякого хватають,
Гризуться і проміж себе:
У них хто хитрий, то і старший.
І, знай, всім наминає парші,
Чуприну всякому скубе.

Як бачимо, при досить сильних елементах демократизму в світогляді, Котляревський був людиною досить поміркованою в поглядах на питання, як позбутися суспільного зла, як домогтися волі і щасливого життя для трудящих, яким він співчував. Вихований на поглядах просвітителів XVIII ст., він, очевидно, цілком поділяв їх віру в «освіченого монарха». На ґрунті таких поглядів у нього, як і в деяких інших передових людей того часу, наприклад, поетів-радіщевців¹, розвинулось нега-

¹ В. Орлов. Русские просветители 1790—1880-х годов. 1950, стор. 144, 318—319.

тивне ставлення до французьких революціонерів кінця XVIII ст.

В IV частині поеми Котляревський показує панство того часу не тільки в побуті, а і в ставленні до суспільних та державних справ. У гротескному плані змалював він Латинових вельмож, їх бундючність на прийомі послів («всі були в параді, надувшись всякий з них, як йорж»), їх нікчемність перед своїм нікчемним царем («на йолопів були похожі, ніхто з уст пари не пустив»).

Письменник різко засуджує політичну злочинність панства, показуючи, як Амата і вельможі в своєкорисливих цілях намагаються розв'язати війну. Навіть незадачливий Латин розуміє, що для вельмож війна — це насамперед справа власної наживи нечесними засобами:

Хто буде з вас провіантмейстер,
Або хто буде кригсцальмейстер,
Кому казну повірю я?
Не дуже хочете ви битись,
А тільки хочете нажитись...

Цими питаннями підкреслюється, що завідування поштами і грошовими справами на війні для вельмож означали казнокрадство і зловживання. Не дивно, що письменник, засуджуючи вельмож, пише:

Вельможі царство збунтували,
Против царя всіх наущали;
Вельможі! лихо буде вам.
Вельможі! хто царя не слуха,
Таким обрізатъ ніс і уха
І в руки всіх оддать катам.

Хай цей осуд і наведена сентенція і виявляють визнання автором царської влади, що взагалі властиве було просвітителям того часу, але основне спрямування

всього епізоду, який цими словами завершується,— це викриття антидержавних, антинародних дій вельмож. Та чи далеких від сучасності, давніх латинських вельмож мав на увазі автор, викриваючи злочинну політику і казнокрадство цієї верхівки царства? Скоріше це був прозорий натяк на сучасників поета.

В цій картині, зокрема, могли відбитися свіжі враження поета від того, що він спостерігав під час Молдавського походу, будучи ад'ютантом генерала Мейендорфа. Сам генерал Мейендорф, як згадує його товариш по службі генерал Ланжерон, реквізуючи продовольство у населення, присвоював собі відпущені на нього гроші. Його найближчі помічники (таємна рада) при ньому були найодчайдушнішими грабіжниками.

Про командуючого одним із загонів корпусу генерала Мейендорфа під Ізмаїлом генерала Засса Ланжерон пише: «Засс захоплював усі продукти (у жителів.— П. В.), а в рапортах писав, що він їх купував, але оскільки він сам був старшим начальником цього загону, то сам же він і призначав ціни, які були цілком довільними і доходили до жахливих розмірів. Провіантська комісія, з якою він ділився частиною свого зиску, виплачувала йому які завгодно ціни, а сам він і командири полків одержували величезні суми на ці уявлювані покупки»¹.

Правда, тут письменник не перекидає ніякого містка безпосередньо в сучасну йому дійсність з античного світу, але далі він це робить, знову торкаючись теми злочинності і нікчемності вищого урядового панства. Розповідаючи про підготовку латинців до війни, Котляревський робить відступ і згадує про «златії дні Астрей»²:

---

¹ Записки ген. Ланжерона.— «Русская старина», 1907, кн. 6, стор. 595—596.

² Астрейя — богиня справедливості в грецькій міфології.

Були златії дні Астреї
І славний був тоді народ:
Мінняйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали шот.
К роздачі порції — обтекар;
Картьожник — хлібний добрий пекар.
Гевальдигером¹ був шинкар,
Вожатими — сліпці, каліки,
Ораторами — недоріки,
Шпигоном — з церкви паламар.

Коли згадати, що численні автори вірнопідданських од, поем, комедій, комічних опер, журнальних статей вихваляли правління Катерини II як «вік Астреї», «царювання Астреї», «златії дні Астреї», то наведений уривок набуває виразно сатиричного звучання. Показово, що у відповідному місці поеми Осипова (ч. IV, пісня 7), як і в «Енеїді» Вергілія, зовсім нема згадки про «дні Астреї», а просто характеризуються різні службовці в латинському війську.

В замасковано іронічній, але недвозначно прозорій формі дав тут Котляревський їдку, злу характеристику не тільки державних діячів і чиновників, а й усього управління Катерини II. Показавши «славний народ» імператриці, тобто її вищих урядовців, як казнокрадів (мінняйлів і фіглярів), шинкарів, недорік, автор разом з іншими передовими письменниками зривав маску «величності» і з самої Катерини II, яка доручала керувати державними справами подібним злочинцям і крізь пальці дивилась на їх дії.

Коментарем, який свідчить, що натяки письменника вказували на певні факти, типові для часів царювання Катерини II, можуть служити «Записки» Державіна. Він,

---

¹ Гевальдигер — офіцер, що мав поліцейський нагляд за військом.

наприклад, розповідає про справу банкіра Сутерланда, який «був з усіма вельможами у великому зв'язку, бо він їм позичав державні гроші, які приймав з державного казначейства для переводу в чужі краї, для потреб міністерства, які траплялись там»¹. Виявилось, що переведених нібито в Англію 2 мільйонів нема. Коли Сутерланд оголосив себе банкрутом, розслідування показало, що всі гроші забрали царські сановники Потьомкін, Безбородько, Остерман, Вяземський, Морков.

У нього ж розповідається про обкрадання казни при відкупках без закладу купцем Логіновим, в чому покривав його Потьомкін, про розкрадення 600 тисяч карбованців директорами Позикового банку Завадовським, Зайцевим і касиром Кельбергом.

Ось вони — прототипи мініяйлів, фіглярів, шинкарів, які обкрадали державну казну і несли народові ще більше погіршення становища, посилення гніту в часи «златих днів Астреї».

Натяк на Катерину II тим більш природним був для Котляревського, що під час Молдавського походу командував російською армією один з колишніх вельмож її царювання генерал Міхельсон. Поет міг чимало знати про життя командуючого армією, зокрема і про ті факти, про які Ланжерон записав у спогадах: «Міхельсон мав велике багатство; злі язики подейкували, що воно було набуте незаконно»².

Стеблін-Камінський свідчить, що письменник знав і розповідав багато цікавих фактів про відомих осіб часів Катерини II і Павла I.

Ось той реальний ґрунт, на якому виникли образи вельмож з їх антидержавними вчинками, зажерливістю,

¹ «Русская беседа», 1859, т. IV, стор. 333—334.

² Записки ген. Ланжерона.—«Русская старина», 1907, кн. 5, стор. 444.

казнокрадством і т. ін. Політичні натяки Котляревського, хоч і приховані алегоричною формою, були, проте, досить показовими.

6

В V і VI частинах «Енеїди» Котляревський, по-перше, підніс ряд нових важливих питань сучасності і, по-друге, завершив розгляд деяких суспільних проблем, порушених у попередніх частинах поеми.

Основні питання ідейного змісту цих частин зв'язані із змалюванням образів Енея та троянців. Якими ж вивів письменник ці центральні постаті в своїй поемі і що нове вніс у них в V та VI частинах?

У перших частинах поеми Котляревський змальовує Енея в дусі тієї характеристики, яку дає йому на початку твору. Серед бурлак-троянців, яким довелось «волочитися без талану», він «завзятіший», він «хоть куди козак». Відповідно до давніх козацьких звичаїв, жодне діло його не обходиться без горілки, і разом з тим в усіх складних ситуаціях він, як козацький ватажок, звертається до громади, «просить собі у неї поради».

Він бувалий у взаємовідносинах з богами (з начальством, що вершить долю його і його ватаги), вміє вчасно дати «базаринку», але знає, що покладатися на них не можна.

У взаєминах з Дідоною Еней, «на всеє зле проворний», поводить, як один з тих «ласоцохлистів», «лигоминців», яких виводить Котляревський у картині пекла. Тікаючи від Дідони, він «мізерії наклав дві скриньки». Після її смерті висловив лише побажання, «щоб друга вдова знайшлась».

Автор, можна сказати, любить, як Еней без міри

хлище горілку, як женихається з Дідоною. Його критика в цьому разі дружня, бо Еней — козак. Звідси зауваження:

Бо — хрін його не взяв — моторний,
Ласкавий, гарний, і проворний,
І гострий, як на бритві сталь...

(ч. I)

Або:

Боровсь з своїм, сердега, горем,
Сльзьми, бідняжка, обливавсь.

(ч. II)

В останніх же частинах поеми Енея виведено хоробрим ватажком, величним воїном. Аркадському цареві він себе рекомендує:

Я — кошовий Еней-троянець,
Скитаюсь по миру, мов ланець,
По всім товчуся берегам.

(ч. V)

Давно відзначили дослідники, що Еней і його ватага нагадують запорожців, і в змалюванні їх автор переходить іноді на героїчний тон.

Характерними симпатичними рисами змальовує Котляревський Енея — ватажка козацького війська:

Він зна воєнне ремесло;
Умом і храбростю своєю
В опрічнее попав число.

(ч. V)

Як досвідченого, бувалого воїна характеризує його автор:

Еней пройдисвіт і не промах,
В війні і взріс, і постарів...

(ч. VI)

На полі бою він виступає

Прямий, як сосна, величавий,
Бувалий, здатний, тертий, жвавий...

(ч. VI)

Цілком природна річ, що він мусить бути грізним у гніві і могутнім у бою:

Як вихрі на пісках бушують,
В порогах води як лютують,
Коли прорватися хочуть;
Еней так в лютім гніві ветьс.

Навіть вороги його називають богатирем і люблять, бо він великодушний до переможених, «лежачих не займає», «правдивий чолов'яга», «к добру з натури склонний». Еней готовий пощадити навіть пораненого Турна і вбиває його тільки тому, щоб помститись за глум з Палланта.

Так само й троянці в перших частинах «Енеїди» — «ватага розбишак», п'яниці. Але в останніх частинах поеми Котляревський показує їх хоробрими воїнами, козаками, що виявляють свою доблесть на полі бою, і знову-таки часто переходить з бурлескного тону на героїчний.

Особливо відзначаються серед троянців два патріоти — Низ і Евріал. Це — рядові бійці, відважні юнаки, що гинуть за батьківщину. В цих образах автор оспівує патріотизм, готовність для блага батьківщини на героїчні вчинки. Котляревський стверджує, що ніяка ворожа сила не може встояти перед людьми, пройнятими любов'ю до вітчизни:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть.
Там грудь сильніша од гармат,

Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

(ч. V)

Їхніми вчинками керує свідомість громадського обов'язку, підпорядкування йому особистих інтересів людини.

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять,—

(ч. V)

каже Евріал Низові.

Знаменною є їх бойова дружба і взаємна виручка в бою.

З тобою рад в огонь і в воду.
На сто смертей піду з тобою,—

говорить Евріал Низові, коли той збирається на вилазку. Низ готовий пожертвувати собою для врятування друга, який попався в руки ворогів. Називаючи їх «вірними козаками», «козарлюгами», Котляревський підкреслює і їх вірність героїчним заповітам батьків. Показові слова Евріала:

Мій батько був сердюк опрічний,
Мовляв (нехай покой му вічний):
Умри на полі як герой.

Ось ті високі якості, що характеризують їх як носіїв народного патріотизму і які підніс письменник.

Не можна не звернути уваги і на ті протиставлення, в яких виводить автор основних персонажів «Енеїди». Вже на початку поеми, змальовуючи троянців і Юнону з її клеветами як ворожі табори, Котляревський по-різ-

ному показує ці табори в їх взаємовідносинах. Юнона — «суча дочка», носителька зла, інтригантка. Такі ж її помічниці — «сука Геба», «хитра, як біс», Ірися. Таке ставлення поета до Юнони, ворога троянців, зберігається протягом усієї поеми. В автографі шостої частини «Енеїди» знаходимо такий вираз: «Юнона сука невгомна»¹. Правда, поет цей вираз викреслив, але він показовий у плані ставлення автора до Юнони. Навпаки, до Енея і троянців він виявляє певні симпатії як до завзятих козаків, бурлак.

Ще більшою мірою показове протиставлення Енея і Турна, яке розгортається в останніх частинах твору. «Правдивий чоловігя», великодушний до переможеного противника, Еней протиставляється жорстокому і віроломному Турнові. Війна Енея і троянців з рутульцями й латинцями показується державною справою і захистом своєї свободи. Для Турна ж війна — справа особистого порядку. Заохочуючи до бою рутульців, він, правда, закликає:

Доми, жінок, батьків спасайте,
Спасайте, любо що для вас!
(ч. VI)

А разом з тим і «о поживі всім товче». Характерно, що в автографі поеми спочатку було «о побіді всім товче», але тут же автор вніс поправку, поставивши «о поживі»², і підкреслив цим грабіжницькі прагнення рутульського війська в противагу патріотам-троянцям. Захищаючись від рутульців, троянці готові

...до останньої каплі крові
Свою свободу боронить.

---

¹ Автограф початку VI частини «Енеїди». Інститут літератури АН УРСР, відділ рукописів, № 52/2.

² Там же.

Не менш показове протиставлення героїв з народних мас Низа і Евріала Латиновим вельможам у відношенні до війни. Адже коли вельможі Латина домагаються війни для власної наживи, то хоробрі воїни з народних низів виконують свій обов'язок перед батьківщиною — жертвують собою за «общее добро».

В цих образах і протиставленнях яскраво виявились ідейні позиції самого автора, його погляди на війну, на любов до батьківщини і громадський обов'язок.

Чому в останніх частинах поеми з'явилися нові риси в образах Енея і троянців і новий тон у їх змалюванні? Відповідь на це питання можна дати, лише поставивши його в певні історичні й історико-літературні рамки.

Останні частини «Енеїди» були написані в кінці другого — в третьому десятиріччі XIX ст., коли відбувались великі зміни в розвитку суспільної думки і літератури в Росії.

Війна 1812 року викликала історичні зрушення в свідомості мас. Декабрист Якушкін зазначав: «Війна 1812 року збудила народ російський до життя і становить важливий період в його політичному існуванні. В рядах навіть між солдатами не було вже безтямних знарядь; кожний почував, що він закликаний допомагати у великій справі»¹.

Велике патріотичне піднесення мас, викликане війною і переможним її закінченням, посилило почуття національної гордості в учасників її і в усього народу. Разом з тим війна 1812 року показала, що справжніми патріотами, які жертвували собою за честь і свободу батьківщини, були насамперед широкі народні маси.

Котляревський був свідком виявлення народного ге-

---

¹ И. Д. Якушкин. Записки, изд. 7-е, 1926, стор. 11.

роїзму, високої патріотичної свідомості народних мас. На цьому ґрунті, очевидно, він і змалював образи Низа та Евріала як представників широких мас і протиставив їх Латиновим вельможам, користолюбцям, для яких війна є засобом наживи. Очевидно, що сукупність тих високих громадянських якостей, які характеризують Низа і Евріала, показує розуміння патріотизму самим письменником. І в цьому розумінні не можна не бачити відбиття ідей «Союзу благоденства».

«Ми були діти 1812 року»,— говорили про себе декабристи. «Нова Росія почалася з 1812 року»,— писав пізніше О. Герцен¹.

Звичайно, не варто шукати в патріотичних висловлюваннях Котляревського революційності, прагнення силою зламати перешкоди на шляху до кращого майбутнього батьківщини і народу. До цього він не піднісся. Проте його розуміння патріотизму протилежне офіційним реакційним декламаціям про батьківщину і про відданість їй.

Для Котляревського любов до вітчизни означає боротьбу за її свободу, за «общее добро», підпорядкування особистих інтересів загальним, боротьбу за честь, вірність присязі. Котляревський протиставляє війну, яка ведеться з метою захисту вітчизни, війні в особистих інтересах, війні з метою наживи. Він прославляє героїчні подвиги, зроблені в ім'я захисту батьківщини. Він підносить боротьбу за правду і втілення цієї правди вбачає насамперед серед народних мас.

Мужича правда есть колюча,
А панська на всі боки гнуча,—
(ч. VI)

словами посла Венула передає поет свою думку.

---

¹ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем под ред. М. К. Лемке, т. XX, стор. 24.

В усьому цьому полягає прогресивний зміст патріотизму Котляревського.

Мотив боротьби за «общее благо», «суспільне благо» як служіння батьківщині, як самовідданий патріотичний подвиг підносили Микола Новиков, Радішев у XVIII ст., далі поети-радіщевці (Пнін, Попугаєв), декабристи (Рилєєв, Кюхельбекер, Ф. Глінка), співець декабризму Пушкін.

Згадаємо, як трактується патріотична боротьба за «общее благо» деякими з названих авторів.

Стаття Миколи Новикова «Рассуждение о войне» (ж. «Московское ежемесечное издание») розвиває думку про війни справедливі й несправедливі. Засуджуючи несправедливі війни як такі, що ведуться з корисливими цілями, автор протиставляє їм справедливі, якими він вважає війни оборонні і війни з метою визволення батьківщини від поневолювачів. Він підносить при цьому любов до батьківщини, любов до суспільного блага, яка зобов'язує «нас присвятити з приємністю маєтки і життя наше за зміцнення держави і щастя співгромадян».

Пнін (ода «Слава») закликає до громадянського подвигу, до наслідування героїзму батьків і єдину нагороду за нього вбачає «во благо общем».

Попугаєв («К друзьям») закликає друзів бути готовими «за обще благо кровь пролить».

Пушкін («К Чаадаеву»):

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!

Ф. Глінка («Военная песнь, написанная во время приближения неприятеля к Смоленской губернии» — 1812 р.):

...Пойдем и в ужасах войны
Друзьям, отечеству, народу
Отыщем славу и свободу
Иль все падем в родных полях!

Там друг зовет на битву друга,
Жена, рыдая, шлет супруга
И мать в бой своих сынов!
Жених не мыслит о невесте!
И громче труб на поле чести
Зовет к отечеству любовь!

Рилеев («Бестужеву»):

Моя душа до гроба сохранит
Высоких дум кипящую отвагу;
Мой друг! Недаром в юноше горит
Любовь к общественному благу.

Говорилось про це і в статутних документах декабристів. Так, «Законоположення «Союзу благодентства» як перший природний закон суспільного об'єднання людей підносить «додержання блага обшого»¹.

Звичайно, не слід закривати очі на те, що про «общее добро», «общее благо» говорили не тільки передові кола, а й реакційні, урядові, вкладаючи в ці слова свій зміст. Так, Катерина II в указі від 4 липня 1763 року закликала громадян Росії в ім'я «общого добра» кожному утримуватися «від непристойних званню його тлумачень і розумувань».

Інший зміст вкладає в цей вираз Котляревський. Звичайно, в його розумінні «общого добра» нема тієї революційності, яка була у Радішева, Рилеева, Пушкіна, але і в нього це поняття має прогресивний, патріотичний зміст.

---

¹ Збірник Центрархіву «Декабристы. Отрывки из источников». М.— Л., 1926.

Важливою складовою частиною ідеології передових людей перших десятиріч XIX ст., дворянських революціонерів, було нове поняття про честь і службу. Радянська дослідниця М. В. Нечкіна на великому матеріалі розкрила суть декабристського тлумачення цих понять. «Честь,— пише вона,— це насамперед розуміння своєї високої мети, утвердження її... Новий передовий табір по-новому зрозумів і своє місце в житті, свою високу мету»¹.

Служба стала справою чесного служіння батьківщині, а не справою особистої вигоди. У декабристів поняття честі розійшлося з поняттям служби цареві і присяги йому. «Честь дорожча за присягу» (О. Раєвський)².

Поняття про честь і службу, як їх трактує Котляревський, хоч і не тотожні з декабристськими, проте мають з ними чимало спільного. Поет ставить честь вище за особисті інтереси, вище за найдорожче в особистому житті. Змальовуючи виступ аркадського війська на допомогу Енеєві, він пише:

Пішли, розвивши короговку,
І сльози молодіж лила;
Хто жінку мав, сестру, ятровку,
У інших милая була.
Тоді найбільш нам допікає,
Коли зла доля однімає,
Що нам всього миліше єсть.
За милу все терять готові:
Клейноди, животи, обнови,
Одна дороже милой — честь!
(ч. V)

---

¹ М. В. Нечкіна. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1947, стор. 248.

² Там же, стор. 276.

Пам'ятник І. П. Котляревському в Полтаві.

Медаль на честь відкриття пам'ятника І. П. Котляревському
в 1903 р.

Честь, як самовіддане служіння батьківщині, керує вчинками «вірних козаків» Низа й Евріала. Але Котляревський не протиставляє честь присязі, як декабристи, а поєднує їх. Низ і Евріал зробили ратний подвиг «за честь і к князю (Енею.— П. В.) — за любов»; служба, повинність, боротьба за «общее добро», у їх розумінні, поєднуються з присягою. Так само й аркадці мужньо б'ються на війні, виявляючи любов підданців.

Високе поняття про службу як чесне виконання обов'язків, як служіння батьківщині, піклування про «общее добро» обстоюється і в п'єсах Котляревського в гострій критиці чиновників типу возного, Финтика, образи яких відбивають поняття про службу реакційного табору. Та і службова діяльність самого Котляревського, як ми бачили, відзначалась чесністю, піклуванням про добробут мас, боротьбою проти зловживань.

Очевидно, ті поняття про службу і честь, про які Котляревський не раз чув від Михайла Новикова¹, які підносились «Союзом благоденства», були сприйняті поетом як священні й заповітні. Очевидно, його погляди на службу ще раніше почали розвиватися в цьому напрямі². Але він поєднував служіння батьківщині з відданістю підданця. В цьому виявились ті протиріччя, які були властиві його особистості.

В образах Низа й Евріала Котляревський оспівує також безкорисну, вірну, готову на самопожертву дружбу на ґрунті спільної боротьби за благо батьківщини. Тема дружби була однією з улюблених у творчості карамзіністів, але розроблялась ними зовсім в іншому плані — як єднання чутливих душ у дружніх бесідах, у спогляданні

---

¹ На цю думку наводить лист Новикова до секретаря «Вільного товариства аматорів російської словесності» Нікітіна, який ми розглянули в попередньому розділі.

² Див., напр., «Пісню на новий 1805 год князю... Куракіну».

красот природи і т. ін. Поети декабристського кола (Пушкін, Кюхельбекер, Ф. Глінка та ін.) оспівали дружбу насамперед як єднання в ім'я високих громадських діл, відданого служіння батьківщині. До цього розуміння дружби наближався і Котляревський, як показують образи відданих юнаків Низа і Евріала.

Змальовуючи Енея й троянців як хоробрих і завзятих козаків, Котляревський підкреслив їх патріотизм, неприховано виявив свої симпатії до них. В «Енеїді» сильно й піднесено звучать патріотичні мотиви, які у поета поєднуються з теплими згадками про козацтво. Описуючи війну троянців з рутульцями, Котляревський захоплюється мужністю і доблестю козацького війська.

Одчайдушні гуляки-троянці виступають як герої, коли йдеться про захист своєї батьківщини. Любов до батьківщини — заповітне почуття для героїв «Енеїди». Навіть описуючи підготовку латинців до війни, поет підкреслює, що вони з великим піднесенням

Оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одержу, гроші,
Своей отчизни для сторожі,
Що не було де і дівають.

(ч. IV)

Показово, що в IV і в дальших частинах «Енеїди» поет все частіше згадує про козацтво (про «славні полки козацькі», про пісні, що оспівують козацьке військо, про запорожців-чуприндірів, про участь козаків у боротьбі проти шведських загарбників, про Залізняка та ін.).

Проте симпатії Котляревського до козацтва аж ніяк не можна ототожнювати з націоналістичним «козакофільством» українського дворянства. По-перше, він не підносить ідеї козацького автономізму. В нього захоплення минулим козацтва поєднується з загальноросій-

ським патріотизмом. Поет славить такі події, як Полтавський бій 1709 року, тепло згадуючи участь у ньому українських козаків:

Було, полковник так лубенський
Колись в Полтаві полк веде
Під земляні полтавські вали...
Полтаву-матушку спасать.

(ч. IV)

І Котляревський ще від себе додає оцінку нападникам-шведам: «Пропали шведи тут — прочвари».

«Націоналістично» настроєна група українського дворянства початку ХІХ ст. ідеалізувала і підносила Мазепу та його однодумців, пов'язуючи з ними спогади про свої особливі привілеї. Відгуки цих симпатій бачимо на сторінках «Історії русів», у різних виступах, листах тощо.

Але народні маси в своїх піснях і переказах називали Мазепу не інакше, як «пес», «зрадник», «проклятий», і протиставляли йому Палія — як виразника прагнень мас, як вірного друга російського народу. Так само оспівав і Котляревський перемогу над шведами і зрадником Мазепою під Полтавою і в «Енеїді», і в «Наталці Полтавці».

По-друге, симпатії поета спрямовані не на верхівку гетьмансько-феодалного ладу, а, головним чином, на козацькі низи. Отже, і в цьому Котляревський близький до народних мас України, які, борючись проти гніту з боку поміщиків, свої вільнолюбні прагнення втілювали, як ми зазначали, в домагання козацьких «вольностей».

І взагалі коріння симпатій поета до козацтва — в його близькості до народних мас. Події, свідком яких поет був, посилювали в ньому ці симпатії. В його часи козацькі маси завзято боролися проти панів, колишніх

козацьких старшин, що намагалися різними хитрощами й неправдами обернути козацькі низи в кріпаків. Він мав близькі стосунки з козацькими низами під час війни з Туреччиною і ще ближчі — в 1812 році, формуючи 5-й козацький полк.

В часи діяльності Котляревського ще й ще відновлювались у пам'яті сучасників славні події Полтавського бою й участі в ньому козацького війська, що залишилось вірним батьківщині (в 1817 році збудовано було пам'ятник на місці бою). І зовсім свіжою була пам'ять про участь запорожців у боях проти турків у 1774 році під командуванням великого полководця Суворова, а також у другій турецькій війні і здобутті Очакова в 1788 році. Очевидно, що й проекти малоросійських генерал-губернаторів Лобанова-Ростовського і Репніна про відновлення козацького війська на Україні знаходили співчуття з боку Котляревського.

Дуже показово, що Котляревський, звертаючись до минулого, висуває перш за все мотиви героїзму, доблесті, патріотизму. І тут його «Енеїда» (власне, V і VI частини) співзвучна ідейно і емоційно з поезією декабристів. Тут виразно відчутні і нові риси в образі самого автора. Це вже не тільки веселий оповідач, що то добродушно, то ущипливо осміює своїх земляків і сучасників, а й поет високого громадянського пафосу. В поемі місцями явно зазвучав героїко-романтичний тон. У змалюванні Енея і троянців в останніх частинах поеми з'явилися романтичні нотки. І це зв'язано з новим етапом у розвитку літератури, який характеризується потужним зростанням романтизму. Останні частини «Енеїди» писались у той час, коли ідейно близькі Котляревському митці (зокрема письменники-декабристи), творчість яких розвивалась у річищі романтизму, виявили великий інтерес до героїчних подій і постатей минулого і піднесено оспівували їх,

щоб збудити високі патріотичні почуття у сучасників. Історична героїка посідала визначне місце в творах письменників-декабристів. Показово, що їх захоплювали і героїчні епізоди з минулого українського народу. Так, Ф. Глінка виступив з романом «Зиновий-Богдан Хмельницький, или Освобождение Малороссии» (1816—1819). Деякі «думи» й поеми К. Рилєєва оспівують історичне минуле України.

7

Вивчити суть творчого методу письменника — значить у першу чергу розкрити ті принципи, якими він керувався в зображенні дійсності, показати, як відносяться до дійсності змальовані ним у творах образи й картини життя. І далі це означає — з'ясувати естетичну природу художнього вираження, характер тих засобів, за допомогою яких письменник здійснював свої задуми.

Ясна річ, що всі ці питання мають бути вивчені не в якійсь замкненій у собі системі, не іманентно, а в тих зв'язках і опосередкуваннях, які впливають з історичного аналізу життя й літературної діяльності письменника.

Стереотипною фразою в роботах про Котляревського повторюється твердження про реалізм і типовість змальованих в «Енеїді» образів і картин життя. Проте це загальне твердження, без конкретного з'ясування, в чому полягає ця типовість, має характер догматичний, не може вважатися науково обґрунтованим. Отже, виникає необхідність у світлі історичних та історико-літературних даних з'ясувати, якою мірою реалістичні й типові образи та картини, змальовані письменником, розглянути, якими засобами письменник створив ці образи й картини.

В «Енеїді» Котляревський виявив себе як сатирик і блискучий побутописець. Широке полотно сюжету поеми (численні пригоди і зустрічі під час блукання троянців, розповідь про різні загони війська обох воюючих сторін) дало письменникові змогу вивести цілу галерею образів тогочасного життя, змальованих то в сатиричному, то в побутовому плані.

Типовими рисами в сатиричному плані змалював Котляревський в образах олімпійських богів в основному чиновне панство свого часу.

Олімпійські боги, за виразом Зевса, «на сутяжників похожі і раді мордувати людей». Для них характерні хабарництво, знущання з людей, інтриги, кумівство, бенкетування. Втручання богів у долю і пригоди Енея викриває бюрократичний лад тих часів у його типових проявах.

П'яниця і самодур Зевс, хабарники Нептун, Еол, Цібелла, зубоскалки та інтриганки Юнона й Венера — такими виводить поет основних представників цього світу.

Відповідно до античної міфології, богів введено в «Енеїді» як вершителей людської долі. Хід подій, удача і нещастя людей у Котляревського, як у Вергілія, визначаються волею богів, їх симпатіями, інтригами, сварками. Домагаючись їхньої прихильності, люди приносять їм жертви, виконують приписи релігійного культу. Але взаємини між богами, а також між богами і людьми Котляревський змальовує в плані бурлеска, з виразним відтінком сатири. Жертви богам у нього часто зображаються як хабарі, а самі боги позбавлені тих рис величності і святості, з якими їх введено у Вергілія.

Богів у «Енеїді» осучаснено також і в побутовому плані. Вони діють в українській обстановці другої половини XVIII ст. Наприклад, Юнона, виряджаючись до Еола,

Сховала під кибалку мичку,
Щоб не світилася коса;
Взяла спідницю, і шнурівку,
І хліба з сіллю на тарілку...

(ч. I)

Фурія Тезіфона прибуває до Юнони на перекладних. Меркурія, що весь ремінцями об'язався, має на грудях з бляхою ладунку, а в руках ногайський малахай, переодягнуто в поштаря. Вулкан на щиті, викуваному для Енея, зображає епізоди з українських народних казок. Зевс кружає сивуху, заїдає оселедцем, скликає богів «в Олімпську карवासар», загрожує послати богинь в Запорозьку Січ і т. ін.

Змальовуючи образи Дідони, Латина, Евандра та інших, Котляревський широко показав побут українських поміщиків кінця XVIII ст. В цьому середовищі, як і серед бюрократичних верхів, життя зводиться до непробудного пияцтва, обжерливості, сварок, інтриг і т. д. В «Енеїді», як у вірному дзеркалі життя, насамперед панського життя, життя експлуататорів, дармоїдів, багато сцен пияцтва, бенкетів, сварок.

У всіх цих картинах нема перелицювання Вергілія, а є зображення тогочасного життя, є змалювання огидних рис панства часів поета. Котляревський іде тут лише за фабулою Вергілія, використовує образи античної поеми для змалювання явищ сучасності. І це він зробив не тільки із значно більшим талантом, аніж Осипов та інші майстри бурлеска, які переробляли «Енеїду», а й на основі нових естетичних принципів, нового, порівняно до попередників, творчого методу.

Дідона — «пані працьовита», що проводить час лише в бенкетах та «жениханні»; Латин — «старий скупиндя»; дочка Лавісія — світська панночка, що після смерті матері

Одежу всю цвітну порвала,
А чорну к цері прибирала.
Мов галка, нарядилась вмах;
В маленьке дзеркальце дивилась,
Кривитись жалібно училась
І мило хлипати в сльозах;

(ч. VI)

Авентій — «добродій песиків і сучок і лошаків мінять охоч»,— все це життєві образи тогочасного панства. Типовим панським недоростком вивів Котляревський аркадського царевича Палланта. Це молоде «паруб'я», що «уміє і склади читать», і до виступу з військом «грав у паці», ганяв з дівками, крав голубів.

Навіть у широкій, схематично змальованій картині пекла поет вивів типові персонажі, окресливши їх виразно за допомогою характерних деталей. Такі, наприклад, святі понури, чесні пустомолки, лигоминці, старі баби, що все «ворчали», суддя, що «з гудзиками за мундир... переоначив діло», та ін.

Образи панів, чиновників, виведені письменником в «Енеїді», змальовані типізовано: в них узагальнені характерні риси панівної верхівки кріпосницького суспільства.

Не проминув автор і служителів релігії — попів і «крутопопів», ксьондзів, ченців, їх теж він вивів переважно в сатиричному плані. Їм відведено, як уже згадувалось, почесне місце в сонмі грішників у пеклі, осміює їх поет і в інших місцях поеми, зокрема пишучи про виконання релігійних обрядів. Звичайно, бурлескна розповідь взагалі є жартівливою, проте коли лайки Енея на адресу богів називаються «молитвами», коли «жертви» богам подані як хабарі, а представники духовенства при виконанні обрядів представлені як недотепи (згадаймо, наприклад, надгробне слово «філозопа» на похороні Палланта), недоріки, то це все, взяте в сукупності, збуджує

зневагу і до релігійних справ, і до всякого духовенства. Тон автора, коли він пише про релігію і її служителів, пройнятий іронією, в ньому відчувається скепсис у ставленні до божественних справ. Це — голос просвітителя.

Деякі літературознавці і досі пробують применшити сатиричну спрямованість «Енеїди» Котляревського, зокрема суспільну значущість його сміху. Мовляв, «Енеїда» — травестія, жанр розважальний і з огляду на це не могла відгукнутись на ті важливі питання сучасності, на які відгукувались сатира в вузькому розумінні (сатира як жанр), комедія, повість, роман. Крім того, картини пекла, які звичайно трактуються як гостросатиричні, не визнаються по суті такими. Тут Котляревський вміщує, мовляв, не тільки панів і чиновників, а взагалі розпусників, порушників моралі й, зокрема, пише, що тут «були пани і мужики», «шляхта і міщани», «багаті і убогі», «панські і казенні» і т. д. Отже, основний критерій засудження тих чи інших явищ життя у поета — моральний, а не соціальний.

Однак ця аргументація не переконлива.

У травестійних творах, справді, на перший план виступає розважальне начало. Така традиція жанру, але вже й попередники Котляревського в цьому жанрі (наприклад, Скаррон, В. Майков та окремі автори українських бурлескних віршів) підносились до сатиричного зображення життя. А Котляревський пішов значно далі, вніс у свою поему значно більше елементів сатири. І нічого протиприродного в цьому не було. Звичайно, «Енеїда» не є твором чисто сатиричним, але нехтувати викривальну спрямованість багатьох її картин і образів не можна. Зокрема, нема потреби повертатись і до розгляду сатиричного характеру картини пекла.

Чимало персонажів «Енеїди» (Латин, Лавінія, Юнона та ін.) не є розгорненими індивідуальними характерами.

Вони є втіленням хоч і типових, характерних, але окремих рис. Юнону, наприклад, змальовано тільки як інтриганку, Лавінію — як пусту кокетку, Латина — як простакуватого плохенького дідка.

В цьому, на нашу думку, виявився зв'язок поета з традиціями літератури XVIII ст., які в його часи ще були досить живучими. Тільки в часи діяльності Пушкіна розгорнулася широка боротьба проти цих традицій.

Стан тогочасного літературного розвитку виразно відбився і в зображенні Котляревським деяких широко розроблених образів. Наприклад, Еней, Венера, Дідона не є цілком видержаними індивідуальними характерами. Спинимось на цьому окремо.

Еней і його ватага були сприйняті як образи запорожців, власне, рештки запорожців, яким після скасування Січі довелося чимало поблукати, як і виведеним у поемі троянцям, поки вони осіли на Кубані. Троянці виведені як бурлаки, одчайдушні козаки, які відзначаються молодечтвом як у гулянках, так і на полі бою. Козацька маса змальована Котляревським у тих типових проявах, в яких її показують народні перекази і пісні та думи.

Наскільки типовим є образ Енея як запорозького ватажка? В останніх частинах поеми Котляревський змальовує Енея хоробрим, досвідченим ватажком, бувалим і могутнім воїном, здатним до великодушності в ставленні до переможеного ворога. Він свідомий відповідальності за свою ватагу і того державного завдання, яке перед ним поставлено. І в перших частинах поеми в його образі змальовано козацького ватажка, завзятого, проворного, одчайдушного. В дусі народної пісні про запорозького ватажка, що «проміняв жінку на тютюн та люльку», він легковажно зводить з ума Дідону і так само легковажно залишає її.

Отже, в образі Енея Котляревський відтворив чимало типових рис козацьких ватажків. Проте цей образ збірний і не дотриманий у деяких деталях. Не пізнати завзятого козацького ватажка в сцені втечі від Дідони в тому, кого вона схопила за чуб і загрожує:

От задушу, як злу личину!
Ось ну лиш тільки завертись!

А далі зневажливо йому каже:

Як дам ляща тобі я в пику,
То тут тебе лизне і чорт!
І очі видеру із лоба
Тобі, диявольська худоба,
Трясешся, мов зимою чорт!

Він же, випущений Дідоною,

...від неї одступився,
Поки зайшов через поріг,
А далі, аж не оглядався,
З двора в собачу ристь побіг.
Прибіг к троянцям, засапався,
Обмок в поту, як би купався,
Мов з торгу в школу курохват.

(ч. I)

Зовсім «плохуткою» показано його в картинах пекла. Ще тільки побачивши Сівіллу, він «не знав із ляку, де стояв». І далі він усе «од страху... трусився» і ховався за Сівіллу.

Не такими виводять козаків у пеклі народні анекдоти і жартівливі вірші (напр., відома вірша «Пекельний Марко»).

Не цілком дотриманий в окремих деталях і образ Венери. Вона послідовно змальована люблячою матір'ю, яка піклується на Олімпі про свого сина Енея, вдаючись

до хабарів і інтриг, відповідно до умов панського життя. Це показано в характерних епізодах її звертання до Зевса, Нептуна, Цібелли.

Її образ теж цілком осучаснено як показом обставин, зовнішності, так і з'ясуванням взаємовідносин з іншими персонажами. Так, виряджаючись до свого батька Зевса «на ралець», вона

Умилася, причепурилась
І, як в неділю, нарядилась,
Хоть би до дудки на танець!
Взяла очіпок грезетовий
І кунтуш з усами люстровий...

(ч. I)

Це — зовнішність української пані кінця XVIII ст., що додержується ще старовини в одязі. «Мов сотника якого пані», виїжджає вона в гостину до Нептуна

Із кінними провідниками,
З трьома назаді козаками,

(ч. II)

з колоритно вбраним машталіром. Тут в її побуті з'явилися вже риси нового, і, замість старовинного кованого воза, вона їде в ридвані.

Але в фривольній сцені відвідання Вулкана (ч. V) вона виведена скоріше мудрою в любовних справах коханкою, ніж дружиною.

А в VI частині Котляревський подає про неї такі деталі:

Венера молодиця сміла,
Бо все з воєнними жила,
І бите з ними м'ясо їла,
І по трактирах пунш пила;
Частенько на соломі спала,
В шинелі сірій шеголяля,

Походом на візку тряслась;
Манішки офіцерські прала,
З стрючком горілку продавала
І мерзла в ніч, а вдень пеклась.
Венера по-драгунськи сміло
К Зевесу в витяжку іде,
Начавши говорити діло,
Очей з Зевеса не зведе...

(ч. VI)

Нічого й казати, деталі дуже колоритні. Вірно зауважив ще Житецький, що тут Венеру «сміливим помахом пензля переодягнув поет у браву маркітантку, яка слідує за військом»¹. Але ці колоритні деталі ніяк не в'яжуться з тим загальним образом Венери, що дано у Котляревського,— з образом пані старовинного складу.

Згадаймо ще характеристику Дідони. Спочатку автор рекомендує її читачам:

Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:
Трудяща, дуже працююча,
Весела, гарна, сановита...

(ч. I)

Що ж робить «трудяща, дуже працююча» пані? Читач не бачить інших занять Дідони, крім бенкетування й женихання, хоч Еней у Карфагені «годів зо два... просидів». Отже, дана на початку характеристика Дідони не конкретизується змалюваннями її поведінки, її вчинків, а навіть заперечується.

Можна сприйняти дану автором пряму характеристику Дідони як іронію, хоч поет не дає цього безпосередньо відчутти. Але, вірніше, нам здається, тут бачити емпірично-реалістичне змалювання дійсності.

---

¹ П. Житецький. Енеида Котляревського... 1900, стор. 139.

Приклади деякої внутрішньої непогодженості, які спостерігаємо в змалюванні образів Венери, Дідони, Енея, не є випадковими. Вони характерні для творчого методу Котляревського. Автор з великою майстерністю добирає і вимальовує колоритні реалістичні деталі. Але, старанно виписуючи їх, поет часто не дає внутрішньо погоджених образів. І часом деталі можуть у нього набирати ніби самостійного значення, не узгоджуватись з деталями інших епізодів, в яких виступає певний персонаж (Венера, Дідона, Еней).

Справа тут не тільки в індивідуальних особливостях таланту Котляревського, а також і в характері реалістичних тенденцій того літературного оточення, в якому формувався і творив поет. У розвиткові цих тенденцій на той час (кінець XVIII — початок XIX ст.) в російській літературі, зокрема в реалістично-сатиричному струмені, мали місце елементи емпіричного описування деталей без широких художніх узагальнень.

Взагалі ж значною заслугою Котляревського є те, що він в «Енеїді» змалював багато типових образів, вивів героїв у типових для певної соціальної групи рисах. При цьому поет вміло, майстерно добирає характерні деталі, дає реалістичні описи зовнішності дійових осіб і обстановки, в якій вони діють.

8

Характерною особливістю творчого методу Котляревського в «Енеїді» є широке реалістичне відтворення тогочасного побуту. Великий інтерес становлять і чимало образів, введених у побутовому плані, і багато соковитих картин давнього побуту.

У вузько-побутових виявах змальовані, наприклад, Дідона, Лавінія, Евандр, у значній мірі Латин та інші.

Не менш характерні й інші образи, змальовані в побутовому плані,— Меркурій, Амата нянька, троянці Ентелл, Невтес, машталір, що віз Венеру, «лазаретний цилюрик» Япід, ворожка в картині пекла та інші.

Аматину няньку показано в старості. Вона і «наушниця, і щebetуха». Маючи «на одльоті хуторок» із «щуплим будуванням», вона дає до панського двора чинш:

Ковбас десятків з три Латину,
Лавінії к Петру мандрик,
Аматі в тиждень по алтину,
Три фунти воску на ставник;
Льняної пряжі три півмітки,
Серпанків вісім на намітки
І двісті валяних гнотів.

(ч. IV)

Цією «статистичною довідкою» поет відтворює характерну картину економічних відносин кріпосницького часу. Чинш складають в основному вироби натурального господарства, але з обов'язковою наявністю певної кількості грошей, яких особливо потребувало панське господарство кінця XVIII — початку XIX ст., коли все більше розвивались товарно-грошові відносини.

Розповідаючи про випадки і істеріку няньки і т. д., поет відтворює способи тодішнього лікування:

Під ніс їй клали асафету
І теплу на пуп сервету,
Іще клістир з ромну дали.

В добродушно-гумористичному тоні, з елементами гіперболізації розповідає письменник про Ентелла, що

...був тяжко смілий, дужий,
Мужик плечистий і невключий.

(ч. II)

Його шукають, щоб він виступав на ігрищах у ку-
лачній бійці. Знайшли його сонного:

Всі голосно над ним кричали,
Ногами всилу розкачали,
Очима він на них лупнув:
«Чого ви? що за вража мати,
Зібрались не давати спати».
Сказавши се, оп'ять заснув.

Але його таки розбудили, і, коли він довідався, чого
від нього хочуть, зажадав горілки.

Примчали з казанок сивухи,
Ентелл її разком дмухнув.

Образ дуже колоритний. Не випадково Гоголь епігра-
фом до одного з розділів повісті «Сорочинская ярмарка»
використав слова Бахуса про Ентелла.

Не менш колоритною є постать ворожбита Невтеса.
Котляревський показує його шляхом прямої характери-
стики:

Се був пройдисвіт і непевний...
Упир і знахур ворожить,
Умів і трясю одшептати,
І кров християнську замовляти,
І добре знав греблі гатить,
Бував і в Шльонському з волами,
Не раз ходив за сіллю в Крим;
Тарані торгував возами,
Всі чумаки братались з ним.
Так він здавався і нікчемний,
Та був розумний, як письменний.
Слова так сипав, як горох,
Уже в чім, бач, порохувати,
*Що розказать — йому вже дати*¹.
Ні в чім не був страхополох.

---

¹ Курсив наш.— П. В.

В цій розповіді відтворено побут і склад думок і понять українського селянина давніх часів. Ступінь опанування Невтесом таємниці ворожить характеризується такими деталями, як уміння «трясцю одшептати», «кров християнську замовляти», «добре греблі гатить». Не менш характерні деталі мають підкреслити, що це бувала і знаюча людина (бував у Шльонському, тобто в Сілезії, в Криму, торгував возами тарані, бувалі люди — чумаки — шукали його дружби). В цих деталях відтворено як забобонні уявлення давніх часів, так і характерні побутові деталі справді бувалих людей.

Від дійсності йшов Котляревський, змальовуючи названі деталі. Широко відома річ — подорожі чумаків у Крим по сіль. З тогочасного життя взята і згадка про поїздки до «Шльонського з волами». Один з сучасників вказує таку характерну обставину: «З Полтави відправляється чималий торг биками в Сілезію»¹.

Для оцінки реалістичності цих характеристик троянців дуже показово, що вони збігаються з тими уявленнями про запорожців, які довго жили серед народних мас. В народних оповіданнях запорожці неодмінно виступають як сміливці й силачі, як «вихватні» й «знаючі» люди, великі вояки, подібні до давніх богатирів, а також великі знахури².

Художня сила Котляревського виявилась також у відтворенні суспільних картин життя XVIII ст. Численні бенкетування (у Дідони, Ацеста, Латина, Евандра, богів) змальовують життя панства XVIII ст., для якого, як

---

¹ В. Рубан. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России. СПб, 1773.

² Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб, 1888; зокрема т. I, стор. 13—14, 254—255, т. II, стор. 12—14, 58, 152—153, 155

зазначив В. Белінський, «пишнота, розкіш, бенкети, здавалося, становили мету й розгадку життя»¹.

Ідкою сатирою є показ Котляревським так званого «громадського» життя тодішнього панства. Ми бачимо численні сварки й суперечки за дурниці (за няньчиного цуцика, за бійців і т. ін.). Латинові бояри перед своїм нікчемним царем «на йолопів були похожі», а коли стали готуватись до війни, то, наче діти, влаштували велику гру. Крім глузування з примітивного ладу і спорядження давнього війська Гетьманщини, ми не можемо в цій картині не бачити й глузування з нехитрого порядкування вельмож. Адже в ті часи дворянство саме одержало ряд привілеїв.

Реалістично змалював Котляревський і конкретні умови життя своїх героїв, причому знов виступає перед нами в живих картинах Україна XVIII ст., а не Карфаген, не Сіцилія, не Латія.

Поет показав себе визначним майстром у змалюванні побутових деталей, які в ряді випадків є цілком закінченими картинками і становлять чималий інтерес самі по собі, поза розвитком сюжету поеми.

Надзвичайно яскраві картини старої школи з учителями-дяками, з підручниками — культовими книгами, з методом навчання — «субіткою»; готування Латина до зустрічі гостей (кличання, шпалери, «малювання роботи первіших майстрів», одежа); збір війська, кулачки, розваги тощо.

Вся «Енеїда» рясніє побутовими деталями свого часу, як-от: описами одягу, їжі, звичаїв і т. ін.

Венера носить «очіпок грезетовий і кунтуш з усами

---

¹ В. Г. Белінський. Собрание сочинений в трех томах, т. II. М., 1948, стор. 524.

люстровий». Амата, жінка царя Латина, ходить «в едимашковому шушоні, в караблику із соболей». «Дочка ж Лавісія чепуруха в німецькім фуркальці була».

Картина вирядження Венери до Нептуна відтворює поважний, парадний виїзд пані. Не так виїжджає фурія Тезіфона, коли треба з'явитись на Олімп негайно. «Приказ» велить,

Щоб ні в берліні, ні в дормезі,
І ні в ридвані, ні в портшезі,
А бігла б на перекладних;
Щоб не було в путі препони,
То б заплатив на три прогони.

(ч. IV)

Це нагадує виїзд кур'єра.

Характерно, що в «Енеїді» знайшли широке відображення народні звичаї, повір'я, народне мистецтво тощо. Картини вечорниць (ч. III), похорону (ч. VI), поминок (ч. II), ворожіння (ч. III) і численні характерні уваги (про весільні рушники, про понеділкування, забобонне лікування і т. ін.) наближаються за своєю точністю до етнографічних записів. Це свідчить про те, що поет дійсно збирав і записував народні звичаї, повір'я, назви речей і таке інше, що він вивчав і добре знав народне життя, зокрема побут. З поеми можна одержати, між іншим, значно ширші уявлення про давню їжу й напої, ніж подає спеціальна книжка одного із старих етнографів — М. Маркевича («Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (К., 1860). Звернувшись до цієї книжки, ми не знайдемо в ній згадок про багато страв і напоїв, названих у поемі, як: потапці, рябко, зразова до ріжків печінка, печена з часником свинина, лубенський коровай, ніжинські і гречеські ковбаси, просільне з ушками, телячий лизень, ягни, до софорку кури, ахтирський мед, айвовка, сикизка, деренівка, грушевий квас та ін.

Поєма подає відомості про давні гри, як: «у свинки», «у панаса», «в журавля», «в хрещика», «в горюдуба», «в жгута», «у ворона», «в тісної баби», «в кітьки крашанками», «в паці» та ін.

Або про танці й пісні до них, як: горлиця, зуб, по балках, санжарівка, третяк, гоцак, гайдук, журавель, дудочка, вегеря, халяндра та ін.

Характерний перелік давніх лубочних картин подано в IV частині поеми:

Ось привезли і малювання
Роботи первіших майстрів,
Царя Гороха панування.
Патрети всіх богатирів:
Як Александр цареві Порү
Давав із військом добру хльору;
Чернець Мамая як побив;
Як Муромець Ілля гуляє,
Як б'є половців, проганяє,—
Як Переяслів боронив;
Бова з Полканом як водився,
Один другого як вихрив;
Як Соловей-харциз женився,
Як в Польщі Желізняк ходив.
Патрет був француза Картуша,
Проти його стояв Гаркуша,
А Ванька-Каїн впереді.
І всяких всячин накупили,
Всі стіни ними обліпили:
Латин дививсь їх красоті!

М. Сумцов, досліджуючи відображення давнього побуту в «Енеїді», звернув увагу на те, що тут маємо «очевидно цілий каталог картин, які прикрашували стіни в старовинних українських поміщицьких домах»¹.

¹ Н. Сумцов. Бытовая старина в «Энеиде» И. П. Котляревского.— «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. XVI. X., 1905, стор. 154—155.

І, звернувшись до капітальної праці Д. Ровінського «Русские народные картинки», Сумцов знайшов там описи більшості згаданих поетом лубочних картин XVIII ст.: про Іллю Муромця, Солов'я-Розбійника, про битву Александра Македонського з індійським царем Пором, про Бову й Полкана, Картуша, Ваньку-Каїна. Наведений перелік цікавий ще й тим, що в ньому поєднуються картини, поширені у всій Росії, з місцевими (про Желізняка, Гаркушу). Очевидно, таке поєднання мало місце в побуті населення України.

О. Сомов теж свідчить, що в XVIII ст. панські будинки на Україні були прикрашені тими ж малюнками, які дано Котляревським в описі палацу царя Латина¹.

Наскільки точний Котляревський у своїх описах, у подачі деталей, можуть показати такі приклади.

В характеристиці чиншу, який давала Амадина нянька до двора, говориться про «мандрики к Петру». Етнограф М. Маркевич наводить таке пояснення з відповідного повір'я: «Петрівка закінчується, до цього дня печуть коржі з сиру з мукою та яйцями і цим розговляються. Зозулі крадуть їх, жадібно їдять, і, подавившись ними, перестають співати. Ці коржі називаються «мандрики»². Або ось пояснення про медовий шулик з маком: «На Маковія...збирають мак, який поспіває до цього часу, і печуть «шулики». Це коржі з пшеничного тіста, облиті густою медовою ситою з домішкою розтертого маку»³.

Широкє й точне відтворення побуту надає «Енеїді» народного колориту. Цікаві приклади щодо цього подає

---

¹ П. Байский. Гайдамак.— «Северные цветы на 1828 год». СПб, 1827, стор. 232, 299.

² Н. Маркевич. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиан. К., 1860, стор. 15.

³ Там же, стор. 17.

автограф початку шостої частини «Енеїди». Так, у шостій частині поеми зазначається, що Зевс, рятуючи троянські кораблі від пожежі, перетворив їх у сирен. В автографі шостої частини спочатку виступали німфи, але потім поет відкидає цей античний образ і заміняє його відповідним з української міфології — мавками. Або, спочатку в автографі серед подарунків, які збирається надіслати Латин Енеєві, називались «сап'янці добрії новенькі», потім поет виправив, внівши характерну деталь місцевого колориту: «сап'янці із Торжка новенькі». Так само виправив поет означення «Мезентій, герцог Тірренський» на «ватажок Тірренський»¹.

Звичайно, в літературі були попередники Котляревського у відтворенні побуту і зокрема в певному використанні при цьому фольклорних джерел. Адже навіть у шкільних драмах (Ф. Прокоповича, В. Лашевського, Г. Кониського) зустрічалися живі побутові риси, ще більше було їх в інтермедіях, вертепній драмі, в бурлескних віршах і діалогах, в жартівливих і сатиричних оповіданнях (зокрема в таких творах, як «Плач киевских монахов», сатира невідомого селянина, «Замысл на попа», вірші Некрашевича та ін.).

Попередниками Котляревського в увазі до опису речей предметного світу, в змалюванні побутових деталей були також російські письменники XVIII ст., як В. Майков, Ніколев, Чулков і особливо Державін, оди якого сповнені надзвичайно яскраво виписаних рис побуту російського дворянства XVIII ст. Не випадково В. Белінський так захоплювався побутовими картинками в одах Державіна (стаття «Сочинения Державина»).

---

¹ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. I, стор. 480, 482.

Проте в реалістичному відтворенні побуту Котляревський пішов значно далі за своїх попередників. Це був виступ новатора в даній галузі, який змалював реалістичні картини побуту, цілком побудувавши їх на місцевому матеріалі, використавши широко народні звичаї, повір'я тощо. Правдиве змалювання побуту становить одну з характерних рис реалізму Котляревського. Характерно, що в багатьох картинах і деталях (зокрема в описах життя Латина, в описі пекла) письменник гостро осміяв патріархальність панського побуту, забобони і т. ін. Тут знов-таки виявились просвітительські позиції автора.

9

«Енеїда» Котляревського — травестія. Вона продовжила традиції бурлескних поем (Скаррона, Блюмауера, В. Майкова «Елисей, или Раздраженный Вакх», М. Чулкова «Стихи на качели», «Стихи на семик», М. Осипова «Виргилиева Энейда» та ін.), а також традиції бурлескних віршів в українській літературі.

Стиль «Енеїди» загалом травестійний, Котляревський додержує встановлених тогочасною літературною теорією правил бурлеска. Про цього роду поеми Сумароков в «Епистолі о стихотворстве» писав:

Он в подлу женщину Дидону превращает
Или нам бурлака Энеем представляет,
Являя рыцарьми буянов, забияк...

Стиль бурлескних поем Майкова, Чулкова, Осипова — стиль взагалі «низький», за термінологією того часу, «бурлацький», і ним вони користуються однаково при висміюванні як античних богів, героїв, так і поліцейських чинів, відкупників, візника Єлисея та інших. Котлярев-

ський іде за бурлескною традицією, бере за основний принцип естетичних оцінок сміх і розповідає в жартівливому тоні і про поважні, і про неповажні речі. Він або обминає сумні події й явища, зазначаючи: «Я ж до жалю не мастак, я сліз і охання боюся», або описує їх жартівливо. Але сміх «Енеїди» Котляревського багато в чому відмінний від сміху попередниць її у жанрі травестії.

У бурлескних творах взагалі осміюються якісь явища життя. Сміх у літературному творі є виявленням ставлення автора до зображуваних явищ і людей, виявленням його естетичних оцінок. Сміх звичайно містить заперечення певних форм життя, певних рис поведінки і взаємовідносин людей. Джерелом його звичайно, як давно спостерегли дослідники, є якась невідповідність, наприклад, між змістом і формою, метою і засобами її досягнення, суттю явища і зовнішнім його образом і т. д. Комічне породжується насамперед суперечностями суспільного характеру. «Істинна галузь комічного,— писав Чернишевський,— людина, людське суспільство, людське життя, тому що лише в людині розвивається прагнення бути не тим, чим вона може бути, розвиваються недоречні, безуспішні, безглузді претензії»¹.

У творах літератури і мистецтва дуже часто піддаються осміюванню явища старого, відживаючого. І це має об'єктивну підставу, відбиває певну об'єктивну закономірність історичного розвитку. Цю закономірність розкрив Маркс. У вступі «До гегелівської філософії права» він так характеризував один з фазисів старих форм життя, говорячи, зокрема, про політичний лад Німеччини середини ХІХ ст.: «...Сучасний німецький режим — цей анахронізм, ця кричуща суперечність до загальнозна-

---

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. II, стор. 186.

них аксіом, ця виставлена напоказ усьому світові нікчемність апсієн régіте,— лише уявляє, що вірить у себе, і вимагає від світу, щоб і той уявляв це. Якби він дійсно вірив у свою власну *сутність*, хіба він став би приховувати її під *видимістю* чужої сутності і шукати свого рятунку в лицемірстві та софізмах? Сучасний апсієн régіте — скоріш лише *комедіант* такого ладу, *дійсні герої* якого вже вмерли. Історія діє ґрунтовно і проходить через багато фазисів, коли бере в могилу застарілу форму життя. Останній фазис *всесвітньоісторичної форми* є її *комедія*. Богам Греції, які були вже раз — в трагічній формі — смертельно поранені в «Прикутому Прометей» Есхіла, довелось ще раз — в комічній формі — померти в «Бесідах» Лукіана. Чому такий хід історії? Це потрібно для того, щоб людство *весело* розлучалося з своїм минулим»¹.

Осміюючи старе, те, що заважає розвиткові нового, рухові вперед, люди заперечують це старе. Сміх може зривати покров пошани й величності, розвінчувати традиційні авторитети, викликати зневагу, презирство, а то й ненависть, збуджувати критичне ставлення до певних форм і явищ життя, закликати до їх знищення. Так, указуючи на розвиток у фольклорі сатиричних пісень, Франко писав: «...Се свідчить про вищий розвій народного самопізнання, коли народ зачинає критично розглядати суспільний устрій, який його окружає, а не сміючи або й не вміючи висказати своїх вражень просто, висказує їх гумористично-іронічним способом, у їдких, насмішливих пісеньках»².

Сміх може набувати революційного значення, коли

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. I. М., 1957, стор. 53—54.

² І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 22.

він стає грізною, бичуючою сатирою, що осміює потворності старого, відживаючого, в ім'я нового, прогресивного. Цю силу сміху завжди використовували передові письменники-сатирики, що були активними учасниками суспільної боротьби свого часу.

Проте грізний сатиричний сміх не є одним його видом. Комічне в житті і мистецтві різноманітне, сміх може мати різноманітні відтінки. Ми осміюємо не тільки відживаюче негативне, але часом вбачаємо деякі смішні сторони і в позитивному. Зокрема, з сміхом ми сприймаємо наявність у позитивному деяких рис старого, віджилого, яке перебуває в суперечності з основним, що визначає його сутність. Смішний, наприклад, дід Шукар у «Піднятій цілині» Шолохова з своїми забобонами і простодушною наївністю в розумінні деяких складних питань, але сміх автора й читача в ставленні до нього не сатиричний.

Комічними для нас є й такі ситуації, коли людина чи персонаж твору діє і говорить невідповідно до обставин. Таким, наприклад, часто виступає дурень у народних казках, класичним зразком такого образу в літературі є Дон-Кіхот.

Беззлобний сміх можуть викликати і різні життєві непорозуміння, прояви незграбності, неохайності, недоречностей в одязі людини, дефекти мови і т. ін. Давно зроблено спостереження, що в збудженні сміху вирішальну роль звичайно відіграє несподіваність. Момент несподіваності і є в дрібних життєвих недоречностях, які не відбивають ніяких серйозних суперечностей. До того ж дрібні недоречності в житті трапляються часто, і в художніх творах вони використовуються теж часто.

Види комічного в житті й мистецтві різноманітні, тож і форми сміху в художній літературі різноманітні (гріз-

ний сміх сатири, сарказм, іронія, гумор, дотеп, жарт, глузування, усмішка). До того ж у різних авторів вони можуть мати свої відтінки (наприклад, між сатирою Гоґоля і Шевченка є значні відмінності).

Який же характер сміху «Енеїди» Котляревського? Сміх поеми має чимало різних відтінків.

Коли поет показує руїни Трої як «скирту гною», розгнівану богиню Юнону як «сучу дочку», що «розкудку-дакалась, як квочка»; бога морів Нептуна, що «вирнув з моря, як карась»; Енея, що, збентежений бурею, «крикнув, як на пуп» і т. ін.,— читач сприймає це як безтурботний жарт, як чисто розважальну розповідь.

Така розповідь є основою бурлескного тону взагалі,— і Котляревський додержується її протягом усієї поеми. Навіть про сумні, болісні взагалі події (як смерть, похорон, горе матері і т. ін.) поет розповідає жартома. Жартівливо змальовується смерть Дідони, яка, мовляв, «послала душу к чорту в ад» (ч. I), поминки Анхіза, на яких Еней спочатку «обливсь слізьми гіркими», а потім

...прийнялися всі трепать;
Наїлися і нахлистались,
Що деякі аж повалялись...

(ч. II)

В жартівливому тоні передає поет і горе матері вбитого Евріала:

А одійшовши, в груди билась,
Волосся рвала з голови,
Ревла, щипалася, дрочилась...

Кричала, гедзалась, качалась,
Кувікала, мов порося¹.

(ч. V)

---

¹ Курсив наш.— П. В.

Бурлескний тон поеми виразно виявляється і в розмовах та висловленнях персонажів. Ці розмови й висловлення звичайно пародійні: їх жартівливий тон здебільшого різко контрастний щодо ситуації, становища дійових осіб. Наприклад, Венера, із сльозами скаржачись Зевсові на інтриги Юнони, в таких виразах передає злигодні свого сина Енея:

Куди йому уже до Риму?
Хіба як здохче чорт в рові!

Хіба б уже не та Юнона,
Щоб не вказала макогона,
Що й досі слухає чмелів!

(ч. I)

Таким же стилем передано розмову Дідони з троянцями, які висадились у Карфагенській землі, розмову Енея з Дідоною в підземному царстві й ін.

Автор у цих випадках викликає сміх несподіваним зіставленням явищ з різних сфер життя. Це — сміх розважальний, як і в інших травестіях, які становили, відповідно до теоретичних поглядів того часу, «опис жартівливим і навіть низьким стилем тих самих подій, які раніше за важливістю своєю були описані стилем високим»¹.

Відповідно до тогочасних понять про смішне, в «Енеїді» немало фривольних сцен, натяків і нескромних у тій чи іншій мірі виразів, зокрема в розповіді про перебування Енея в Карфагені (ч. I), в описі мук грішників у пеклі (ч. III), в епізоді відвідання Венерою Вулкана (ч. V), в розмові Юпітера з Юноною (ч. VI) та в інших місцях. Тут Котляревський теж іде за традицією. Подіб-

---

¹ Н. Остолопов. Словарь древней и новой поэзии, т. II. СПб, 1821, стор. 342.

них сцен і виразів взагалі багато в комічних поемах XVIII — початку XIX ст., як «Елисей» В. Майкова, «Похищение Прозерпины» Є. Люценка, «Опасный сосед» В. Пушкіна та ін. Зустрічаються в чималій мірі такі місця і в романах та повістях того часу, як «Пересмешник», «Пригожая повариха» М. Чулкова, «Ночи» І. Крилова та ін. Багато їх у творах дуже популярного в той час Вольтера (навіть у філософських повістях його, як «Кандід»). Між іншим, Котляревський більше стриманий у фривольних сценах, ніж автори деяких інших комічних поем того часу (наприклад, В. Майков, В. Пушкін).

Але сміх «Енеїди» Котляревського набуває і нових якостей порівняно з іншими травестійними поемами. Типологічне порівняння української «Енеїди» з іншими бурлескними творами, зокрема з травестійними «Енеїдами», показує, що наш поет, як ніхто з його попередників і сучасників, щедро використав багатства народного гумору.

В багатьох картинах блукань Енея, численних бенкетів, розваг, старої школи, збору й спорядження війська та ін. відчувається український народний гумор. Добродушно розповідає автор, наприклад, про бенкет у Дідони, на якому

...кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку, просту і калганку,

де розлягалась весела музика і учасники забавлялись жвавими танцями, сестра Дідони Ганна

...пред Енеєм вихилясом
Під дудку біла третяка,

а Еней теж розходився

І, не до солі примовлявши,
Садив крутенько гайдука.

(ч. I)

В описі спорядження латинського війська виразно відчувається іронія автора щодо примітивного озброєння старого часу. В дусі народних жартівливих пісень автор описує старовинну військову зброю, зазначаючи, що латинці пристосовували «жлукта і улики на пушки», як допоміжне знаряддя «квачі, помела, макогони», для куль «галушки сушили», бомби «ліпили з глини», картеч готували з солоних слив і т. д. Цей опис нагадує відому народну пісню про морквяного панка-ляшка, в якого були «пістолети з качана, кулі з бараболі».

І вже не простодушна насмішка, а лукава іронія звучить в розповіді автора про те, як троянці вивчали латинську мову, а Еней у ролі вчителя

...всіх зачав сам мордувати,
Поверху, по словам складати
Латинськую т му, м ну, здо, тло...

...від них не одступав,
Тройчаткою всіх приганяв;
І хто хоть трохи лінувався,
Тому субітки і давав.

(ч. IV)

Разом з іншими передовими людьми того часу автор осміював стару школу, яку пройшов і сам і яку вважав невідповідною до нових вимог.

З такою ж іронією розповідається в поемі про патріархальні звичаї, старовинні повір'я, забобони, примітивні способи лікування хвороб тощо. В цій іронії звучить засудження тих явищ і форм життя, які автор вважав застарілими. Сміх поета набирає сатиричного забарвлення. В інших місцях поеми, де виведено образи олімпій-

ських богів і царів у їх взаємовідносинах між собою та з людьми, як уже зазначалось, поет викриває бюрократів і поміщиків як самодурів, хабарників, інтриганів і т. д. Тут, як і в картинах пекла й раю, сміх автора — переважно картаючий, спрямований проти верхівки тогочасного суспільства.

Сміх «Енеїди» Котляревського має різні відтінки й переходи. То він звучить безтурботно й простодушно, то в ньому з'являються елементи добродушної іронії, то іронія стає лукавою, зневажливою, то сміх набуває характеру картаючого, викривального. Сміх автора, як певна естетична оцінка, змінюється залежно від об'єктів зображення. Добродушно сміється автор з троянців, але різко картає «начальників — п'явок людських», з їдкою іронією пише про Латинових вельмож як підбурювачів до війни для власної наживи і т. д. Поет навіть зовсім відмовляється від бурлескного тону й переходить до героїчного або й елегійного, коли пише про минуле українського козацтва, про патріотичні подвиги, любов до вітчизни, честь, вірність присязі і т. д.

До питання про характер сміху «Енеїди» Котляревського не можна підходити з вузькою міркою канонів бурлеска, сформульованих теоретиками класицизму (як Сумароков, Остолопов та ін.) та традицій жанру, як вони виявились у поемах Майкова, Осипова та українських бурлескних віршах. Котляревський продовжував ці традиції лише в певній мірі, але часто від них відходив, часто переборював їх.

Сміх «Енеїди» Котляревського — не «бурлацьке юродство», як кваліфікував його Куліш, а народний український гумор. І це відзначили ще його сучасники. Наприклад, Максимович називав гумор поеми старокозацьким, маючи на увазі і предмети осміяння в «Енеїді», і зв'язок сміху поета з народною творчістю та творами

української літератури XVII—XVIII ст. ст., в яких оспівувалось козацтво.

Сміх «Енеїди» нагадує сміх народних гумористичних та сатиричних пісень, казок, оповідань, анекдотів, прислів'їв.

Читаючи «Енеїду», не раз згадуєш слова Шевченка: «Земляки мої, в том числі і я, саму серйозну матерію не можуть не проткати хоч легка, хоч едва заметной шуточкой. Земляк мій (разумеється, невольно) в потрясающий фінал «Гамлета» всучит таке словцо, что сквозь слезы улыбнешься»¹.

Сміх «Енеїди» Котляревського спрямований проти відживаючих форм життя старого феодального світу. І в цьому його прогресивне значення. Він був чинником боротьби за нове.

Вже перші строфи поеми досить добре знайомлять читача з бурлескною письменницькою манерою автора. Коли перед читачем виступають античні герої й боги в українській одежі, українській обстановці і характеризуються рисами місцевого життя, то вже від самого такого переодягання він не може не сміятися. Проте, називаючи Енея парубком моторним, козаком, Нептуна дряпичкою, Дідону панею, показуючи богинь у спідницях, кунтушах і очіпках, поет не тільки хоче смішити, а й переносить уяву читача в українську обстановку кінця XVIII ст. Чимдалі сміх поглиблюється: Ацест, Латин, Турн та інші одразу сприймаються як «знакомые все лица», образи з місцевого оточення, і читач сміється з картин життя XVIII ст., сміється з болячок і потворного життя панства та чиновництва.

---

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. 4, стор. 292.

Для «Енеїди», як трагестії, характерні також комічні ситуації. Їх теж чимало в поемі (збір Еолом вітрів до двору, втихомирення Нептуном бурі за хабар, втеча Енея від Дідони, прибуття троянців у Латію і нерозуміння латинської мови, сварка через цуцика та ін.); особливо багато таких ситуацій у картинах пекла і раю.

В створенні цих ситуацій Котляревський часом іде шляхом своїх попередників (зокрема Осипова), але частіше використовує джерела народного гумору. В картині збору вітрів Котляревський відійшов від своїх попередників, і коли читаємо:

Еол, оставшись на господі,
Зібрав всіх вітрів до двора,
Велів поганій бути погоді...—

то нас не дивує натяк на українську обстановку (господа), адже ми сприйняли вже відповідні образи вітрів: «Борей недуж лежить з похмілля...» і т. д.

Образними виразами розмовної мови змальовує Котляревський стан Енея після поминок Анхіза:

*Напали з хмелю перелоги,
Опухли очі, як в сови,
І весь обдувся, як барило,
Було на світі все немило.
Мислите по землі писав¹.*
(ч. II)

Котляревський вдається до опису в зневажливому тоні, «низьким стилем», за термінологією того часу, предметів і осіб, про яких прийнято було говорити з повагою і навіть «високим стилем».

---

¹ Курсив тут і далі наш.— П. В.

Автор майже весь час розповідає зневажливо: особливо різко це виділяється в промовах і розмовах персонажів, коли промовець несподівано звертається до співбесідника чи говорить про себе. Така, наприклад, сцена зустрічі троянців з Дідоною:

Д і д о н а
Відкіль такі се гольтіпаки?..
і т. д.

Т р о я н ц і
*...Еней пустив на нас ману:
Дали нам греки прочухана
І самого Енея-пана
В три вирви вигнали відтіль.
(ч. I)*

А ось Еней вітає Дідону, зустрівшись з нею в підземному царстві:

Здорова! — глянь... де ти взялася?
І ти, сердешна, приплелася
Із Карфагена аж сюди?
*Якого біса ти спеклася,
Хіба на світі нажилася?
Чорт мав тобі десь і стида!
(ч. III)*

Персонажі «Енеїди» розмовляють, як бачимо, в грубо-карикатурних тонах. Автор підкреслює смішні риси їх становища, переживань, карикатурно перебільшуючи їх, вдаючись до зневажливої, лайливої і фамільярної лексики, взятої з джерел народного словникового фонду.

Різко виступає зневажливий бурлескний тон у порівняннях і метафорах, коли поет використовує для зіставлення предмети далеких одна від одної, зовсім різних сфер. Наведемо характерні приклади. Троянці «охляли, ніби в дощ щеня» (I); Меркурій «прискочив», *мов котище*

мурий до сирних в маслі пирогів» (II); боги «із неба виткнули носи, дивитись на бійців хватались, як жаби літом із роси» (II); богині «з нудьги скакали так, як кози» (V); «Зевес сам був, мов винокур» (V).

Ось опис бурі: «*Все море зараз спузирило, водою мов ключі забило...» (I).*

Або ось душі мертвих домагаються перевозу в підземне царство:

*Як гуща в сирівці іграє,
Шиплять, як кваснуть, буряки,
Як проти сонця рій гуляє,
Гули сі так небораки...*

(ч. III)

Ось ще опис досвітку:

*Уже світовая зірниця
Була на небі, як п'ятак
Або пшенична варениця,
І небо рділося, мов мак.*

(ч. VI)

Такого ж характеру і гіперболічні порівняння в поемі, наприклад: Харон розсердився, «*як бик скажений, заревівши» (III); «простягся Турн, як щогла, доли» (VI); Асканій від плачу «губи так собі задрипав, що мов на його сап напав» (V).*

Між іншим, читач не може не помітити, що в «Енеїді» взагалі дуже багато порівнянь, що вони становлять одну з характерних ознак стилю поеми. Це явище цікаве для нас не само по собі, не в плані формальних спостережень, а в плані історико-літературному: Котляревський в цьому відбив літературні смаки свого часу. Наприклад, Державін вважав порівняння надзвичайно важливим засобом поезії («*Рассуждение о лирической поэзии»*).

Але нерідко Котляревський посипає свої дотепи сатиричною сіллю, глузує з панів і з певних явищ кріпосницького ладу. Сміх автора досить часто спрямовується проти верхівки тогочасного суспільства і набирає важливого суспільного значення.

Особливостями бурлескного стилю треба пояснити наявність у поемі і вживання лайливих епітетів, вульгаризмів тощо: «душка полетіла к чортам», «суціга, паливода і горлоріз», «прокляті вітри», «гадів син». Особливо багато лайок чуємо від Дідони, саме коли Еней зібрався тікати; не поступаються перед нею Юнона і Венера в сцені сварки.

В плані історико-літературному це вживання зневажливо-лайливої та фамільярної лексики і знижувальна манера розповіді пов'язує поему Котляревського з творами «герої-комічного» епосу в російській літературі XVIII — початку XIX ст. і з українськими бурлескними віршами «мандрованих дяків». Не слід забувати, що в літературі того часу в творах комічних загалом, а тим більше в бурлескних, вважалися цілком природними мовні вульгаризми, лайки.

Бурлескний стиль, як стиль, за термінологією того часу, «низький», повинен був мати багато елементів розмовної мови. І це позитивно позначилося на поемі Котляревського, який вдало використав джерела розмовної лексики та фразеології і образні засоби народної поезії.

Бурлескний тон розповіді, потреба про ті чи інші «високі» речі розказати невідповідними словами штовхали поета на вишукування синонімів для вислову певних думок, змалювання образів тощо. З цього погляду «Енеїда» Котляревського становить багатий мовний скарб, вартий дослідження. Для прикладу наведемо деякі синоніми з поеми:

Йти, прийти: Еней по берегу *попхався... слонявся...* і в город *причвалав*. *Побрів* до хати. До моря *швендяйте*. Пора *чимчикувать*. До пекла *поплелися*. У пекло *ввалився*. Дитина *припленталась*.

Бігти, тікати: *тягу дав*. *П'ятами з Трої наживав*. *Уплітає* і Рима *строїти чухрає*. Ну всі *драла* до нори. Дать *драла*. *Дав* відтіть *драпака*.

Пити: Зевес тоді *кружав* сивуху. Пінної так *нахлистався*. І кухля сирівцю не *втер*. Бахус пінненьку *лигав*.

Часом Котляревський сипне зразу кілька синонімів, наче грається ними. Ось, наприклад, опис того, як пили й їли зголоднілі троянці:

І страву всякую, без мови,
В голодний пхали все куток.
Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глитали,
І брагу кухликом тягли;
Та і горілочку хлистали...

Або:

Бандура горлиці *бриньчала*,
Сопілка зуба *затинала*,
А дудка *грала* по балках...

Одним із гумористичних прийомів, до якого вдається Котляревський, є латинсько-український жаргон («Енеус ностер магнус панус і славний троянорум князь...» — рація старшого з Енеєвих послів; «Пекк атум робиш, фратер милий!», — кричить Низ до латинця Волсента; «Латинус рекс єсть невгомонний...» — каже Еней латинським послам, та ін.). Цей прийом, правда, в меншій мірі, бачимо в травестії Осипова. Зв'язує він Котляревського і з гумористичною українською літературою XVIII ст., зокрема з творчістю «мандрованих дяків».

В одній різдвяній вірші знаходимо, наприклад, такі рядки:

Віршувати не вмю,
Тільки по-латині:
Centoria aremus.
Saeculorum bembemus.
Більше не знаю.

«Мандровані дяки», згадуючи неприємні моменти навчання в бурсі, зв'язані з вивченням латинської мови, якою їх примушували там розмовляти, на свободі пізніше глузували: «Стоїть латина, прив'язана під тином». Мабуть, і Котляревський ішов від живих вражень свого навчання в семінарії, вживаючи цей макаронічний жаргон.

Цікаво також відзначити вживання Котляревським слов'янізмів з гумористичними цілями, коли він осміює представників духовенства. Зразком такої архаїчної мови є промова «якогось філосопа» (за автографом, як ми зазначали, соборного протопопа):

Се мертвий і не дишить,
Не видить, то есть, і не слишить,
Єй-ей! уви! он мертв, аминь!
(ч. VI)

Або характеристика попів: ті, що кричать: «І паки», «ізконебе хаптурний рід».

До цього прийому вдався потім Котляревський у «Наталці Полтавці», характеризуючи возного як представника старої вченості, бачимо його і у Квітки-Основ'яненка (Пістряк з «Конотопської відьми»), а також у багатьох російських письменників.

У вживанні перекрученої мови («Борщів як три не поденькуеш») Котляревський іде за Осиповим («Как едки трои не присутчишь...»), а також за народними жар-

тами. Пор. приказку: «Добривечір, кума! ти не телила моїх бачок?» — «Телила, телила! Під моїм ночом стогували, мої брехи засобачили»¹.

Звичайно, образність «Енеїди» Котляревського має багато спільного з бурлескними поемами Майкова, Чулкова, з творами «мандрованих дяків» та іншими, що були його попередниками у вибраному жанрі. Котляревський як майстер травестійного стилю виріс на ґрунті російської і української літератур XVIII ст. Не спиняючись на цьому докладно, наведемо деякі приклади. Еол

*Рыкнул ей² так, как добрый вол...
Горшок у бабы как со щами
Бурлит в растопленной печи,
Так точно сильными волнами
Кипело море в той ночи...
(М. Осипов)*

*Юнона не в венце была, но в треухе,
А Зевс — не на орле, сидел на петухе...
Вдруг брат мой в помощь нам, как ястреб, налетел,
Смутил побоище, как брагу он в ушате...
(В. Майков)*

В одній різдвяній вірші читаємо:

*Хлопці, дівки навпередки бігають під хатки
І, як вовки або свинки, скиргичуть колядки...*

Інша вірша описує царя Ірода так:

*Побілів, як глина.
Тече з рота слина...
Пропав без вісті,
Мов у ярмарку собака,
В пекло попхався...*

---

¹ М. Н о м и с. Українські прислів'я, приказки і таке інше, 1864, стор. 253.

² Юноні.— П. В.

Українська бурлескна вірша мала чимало побутових елементів. Наприклад, в одній різдвяній вірші так змалювано радість людей:

Родивсь Христос, Адам гуляє,
Є нова свитка і кожух,
І Єва в плахті походжає,
І знов радіє дух.

Інша вірша (великодня) змальовує гуляння праведників під час великодніх святко:

Старики всі сіли вкруг,
Посідавши, розмовляли,
Дещо, бач, про старину,
В Січі як колись гуляли...

Ряд місць «Енеїди» із згадками про Січ є ніби ілюстрацією до цих рядків.

Далі вірша розповідає, як завелися ігри в м'яча, в жгута (парубки), в ката (діти), пішли співи:

Тут Давид гуслі підстроїв,
Козацької як дернув,
Так уже ніхто не встояв,
І неживий би скакнув...
Перше навприсядки брали,
Потім били тропака,
А дівчата забивали
Підківками гопака...
Потім посідали відпочити,
І хлопці якусь гарненьку,
Либонь козацьку, гули.

Пор. у Котляревського картину танців у Дідони:

Кругом дівчата танцювали
В дробушках, в чоботах, в свитках...
Ганна... пред Енеєм вихилясом
Під дудку біла третяка...

В обох підківки забряжчали,
Жижки од танців задрижали,
Вистрибувавши гопака.

(ч. 1)

Можна знайти у віршах і образи ченців, що шукали «в селах молодниць веселих і дівчат».

У віршах, вміщених на дуже поширеній колись картині «Козак Мамай», запорожець, глузуючи з пана, каже, що той «махнув, мов панський хортяга або ошпарений пес».

Ми навели всі ці уривки не для того, щоб трактувати їх як безпосередні джерела відповідних образів, картин і висловів «Енеїди», а як ілюстрації зв'язку «Енеїди» Котляревського з попередньою літературою XVIII ст.

Не можна не згадати, що в українській літературі перед Котляревським була вже спроба бурлескної переробки античного зразка. Автором цієї спроби був О. Лобисевич. У листі до Г. Кониського (1794) О. Лобисевич писав: «Надсилаю при цьому Вергілієвих пастухів, мною в малоросійський кобеняк переодягнених»¹. Очевидно, мова йде про переробку еклог з «Буколік» Вергілія. На жаль, цей твір не зберігся чи не знайдений досі. Однак сам факт написання його свідчить про те, що в українській літературі були твори значно ближчі до «Енеїди» Котляревського, ніж сатиричні вірші, твори «мандрованих дяків», вертеп, інтермедії.

Не можна проминути тієї важливої обставини, що в бурлескних віршах крізь безтурботний сміх пробивалися часом сатиричні мотиви. Наприклад, в одній великодній вірші так змальовуються наслідки визволення Христом людей з пекла:

---

¹ Н. Петров. Один из предшественников И. П. Котляревского в украинской литературе XVIII в.— «Сборник по славяноведению». СПб, 1904, окремих відбиток, стор. 5.

Зараз тая серед рая свобода засіла,
Тут тишина, вся старшина не має к нам діла.
Тут сіпуга, вийт-п'янюга нам не докучає,
І в підводу тут ізроду ніхто не хапає.
Всі подубли, що нас скубли, сельськії нахали...
Подеречі, колотнечі всі уже пропали.
Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі.
Погибла власть, і вся на ряст вилізла голота;
Вийт не ворчить, і не стучить десятник в ворота.

Тут бачимо сатиричне зображення сільської адміністрації, її здирства і зловживання.

Твори герої-комічного жанру в російській літературі представляли собою не «високу» лінію класицизму, а були певною мірою його запереченням. Дослідники вбачали в них вияв розкладу класицизму. Характерно, що кращі з них (як «Елисей» В. Майкова і «Трумф» І. Крилова) мають виразно сатиричний характер. У творах цього жанру чітко виявлені також реалістичні тенденції.

Але «Енеїда» Котляревського не тільки продовжила традиції герої-комічних поем, але й збагатила їх новими надбаннями.

Жартівливий бурлескний тон поеми своєю простодушністю, а частіше зневажливим ставленням до змальованих персонажів і сцен створює враження розповіді від імені добродушного, трохи наївного, але дотепного і лукавого оповідача-жартуна. Це оповідач-простака, що сміється насамперед з панів, чиновників, попів і т. ін. Це — людина, близька до народних мас, стилем яких зневажливо змальовується життя панівної верхівки тогочасного суспільства.

Маска наївного оповідача-простака, жартуна знайшла пізніше застосування в повістях Гоголя, в повістях і романах Квітки-Основ'яненка, Гребінки та інших письменників першої половини ХІХ ст. Дослідники не

раз вказували, що з гумором Котляревського має спільні риси гумор М. В. Гоголя.

Характерні епіграфи з «Енеїди» в «Сорочинской ярмарке», в яких зіставляються персонажі повісті Гоголя з персонажами поеми Котляревського. При створенні деяких інших повістей («Майская ночь», «Вечер накануне Ивана Купала», «Пропавшая грамота») Гоголь теж, як доводить радянський дослідник проф. В. В. Гіппіус¹, зв'язаний був з Котляревським. Замітки Гоголя в рукописній «Книге всякой всячины», розпочатій в 1826 і перерваній в 1831 році, містять 21 епіграф з «Енеїди» й інші записи, зв'язані з поемою Котляревського.

Аналізуючи зв'язок «Вечеров на хуторе...» з «Енеїдою», Гіппіус приходять до висновку, що «в своїх художніх шуканнях Гоголь спирався на своєрідний експеримент Котляревського».

Дослідник стилю Гоголя І. Мандельштам писав: «Аналіз гоголівського гумору приводить до висновку, що головна сила його полягає в своєрідному поєднанні понять, ідей, що не мають нічого спільного з погляду звичайного розуміння. Гоголь відкриває яку-небудь ознаку схожості, робить її ймовірною, внаслідок чого встановлення взаємин поміж ними набуває вигляду зовсім логічного судження в застосуванні до умов життя з негативного боку»². І в цьому Гоголь споріднений з Котляревським.

Справді, у Гоголя знаходимо чимало порівнянь, в яких зіставляються предмети з різних сфер, що не відповідають одна одній, наприклад: «Я готов вскинуть на

---

¹ В. В. Гиппиус. Вечера на хуторе близ Диканьки Гоголя.— «Труды отдела новой русской литературы Института литературы (Пушкинского дома) Академии наук СССР», т. I, 1948.

² И. Мандельштам. О характере гоголевского стиля. СПб, Гельсингфорс, 1902, стор. 363.

себя петлю и болтаться на этом дереве, как колбаса перед рождеством на хате, если мы продадим хоть одну мерку», — каже Черевик («Сорочинская ярмарка»). «Казакі наші ехали бы, может, и далее, если бы... в поле не стало так же темно, как под овчинным тулупом («Тарас Бульба»). «На душе было так тяжело, как будто на тебя ввалил кто дохлую корову» («Тарас Бульба»). А ось таке гіперболічне порівняння: «...Как полоумный бежал (Черевик.— П. В.) по улицам, не видя под собою земли... Сердце его колотилось, как мельничная ступа...»¹

Талановитий майстер реалістичного змалювання побуту, Котляревський надзвичайно широко використав у своїй поемі живі джерела народної побутової лексики. Його «Енеїда» є багатою скарбницею цієї лексики; користуючись поемою, можна скласти широкі реєстри назв чоловічого й жіночого вбрання, їжі, напоїв, предметів обстановки, ігор, звичаїв, повір'їв і т. д. часів Котляревського.

Подамо деякі приклади.

З лексики чоловічого вбрання: сорочка, штани, галанці, сіряк, каптан з китайки, цвітний жупан, свита, кожух, пояс, чорний шовковий платок, постолі, шкапові чоботи, сап'янці та ін.

З лексики жіночого вбрання: спідниця, шнурівка, за-паска фаналева, свитка, кунтуш з усами люстровий, червона юпочка баєва, корсет шовковий, охвота, дульет, кибалка, очіпок грезетовий, караблик бархатовий, дробушки, стьонжки, намисто, ковтки, ланцюжок, червоні чоботи та ін.

З назв їжі і напоїв: галушки з салом, лемішка, куліш, свиняча голова до хрину, локшина, з підливою індик,

---

¹ Розрядка наша.— П. В.

каша, зубці, путря, кваша, шулик, тетеря, буханці пшеничні, горілка, сивуха, варенуха, чикилдиха, пінна, пінна горілка з імбером, слив'янка, перегінна, третепробна, тю-тюнкова горілка, калганка, брага, пиво, мед, сита із меду, грушевий квас, сирівець та ін.

З назв речей домашнього вжитку: мітелка, ліжник, ветушка, вагани, полив'яні миски, кленові тарілки, казан, пuzдерко, кубок, філіжанка та ін.

Характерною особливістю розповіді Котляревського в «Енеїді» є насичення її народними прислів'ями, приказками, ідіоматичними висловами української мови. Розповідь поета часто нагадує казку, народний анекдот, переказ. Але ця розповідь не наслідування, не стилізація казки, анекдота, а притаманний поетові його оригінальний голос.

Розглянемо деякі приклади. Наведена нами вище характеристика знахаря Невтеса відбиває, як ми бачили, коло понять українського селянина давніх часів. Цю характеристику дано в душі простакуватої розповіді. З позиції неосвіченого простака підносяться розумові здібності Невтеса: «розумний, як письменний», «слова так сипав, як горох», умів добре «порахувати», «розказати».

Склад думок і понять селянина давніх часів також відчувається, коли поет описує «по правді панський дворець» підземного царя, будинки Латина, прийом послів та ін. Особливо показові картини пекла й раю, в яких значною мірою знайшли відбиття суспільні симпатії і антипатії тогочасного селянства.

В душі фольклорних творів передає поет розмову Невтеса з Енеєм:

До його зараз підмостився,
За білу рученьку і взяв...
Таку Енею річ сказав:
«Чого ти сильно зажурився
І так надувся, як індик?»

Зовсім охляв і *зандився*,
Мов по болотові кулик?
Чим більш журитися — все гірше,
Заплутаєшся в лісі більше,
Покинь лиш горе і заплюй,
Піди вкладися гарно спати,
А послі будеш і гадати...»¹

(ч. II)

Тут бачимо використання постійних народних епітетів, приказок, типових казкових зворотів. Широке застосування художніх засобів усної народної творчості взагалі характерне для «Енеїди».

В поемі можна знайти багато постійних народних епітетів, наприклад: сине море, чисте поле, жовтий пісок, рученьки біленькі, ясні очі, сльози гіркі, тіло біле, меч булатний, святая правда, брови соболині, очі ясні соколині, русі кудрі та ін. Еней «ішов, ішов, аж з *русих кудрів* в три ряди капав піт на ніс». Навіть жителька Африки карфагенянка Дідона «з *білого* свого *лиця* платочком сльози витирала».

Мати Евріала голосить за ним у душі народних голосінь:

О сину! світ моїх очей!
Чи я ж тебе на те родила,
Щоб згинув ти од злих людей?

.....
На вічний вік осиротив.
Моя ти радість і отрада,
Моя заслона і ограда...

.....
Тепер до кого прихилюся...

(ч. V)

.....
За дивні брови соболині,
За ясні очі соколині...

Багато в поемі казкових образів.

Курсив наш.— П. В.

Виводячи пророчицю Сівіллу, Котляревський використовує казковий образ баби-яги і навіть називає її ягою. Живе вона в хатці на курячій нішці, вміє ворожити на зорях, шептати од заушниці, одганяти уроки, виливати переполох, замовляти гадюк.

Описуючи у V частині облогу рутульцями кріпості троянців, поет говорить про ці події, як про «чужу казку», вказуючи, зокрема, цим, що міфологічну основу поеми Вергілія він оцінює як казку.

Та і свою розповідь він теж називає часом казкою («казку мні скажи таку, якої іще ніхто не чув»,— звертається він до музи в IV частині).

Казкові образи використовує Котляревський, описуючи подарунки, які надіслав Еней Латинкові. Це — килим-самольот, скатерть-самобранка, сап'янці-самоходи. Розповідаючи, які малюнки було зображено на чудесному щиті, викуваному Вулканом для Енея, поет використовує героїв і епізоди з казок (Телесика, Котигорошка, Івана-царевича, дурня із ступою, Кашея та ін.).

Не випадково він вплітає в розповідь казкові звороти, як, наприклад:

Не так то діється все хутко,
Як швидко кажуть нам казок...
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати...
Піди вкладися гарно спати,
А послі будеш і гадати...

А ось кілька приказок і прислів'їв:

Охляли, ніби в дощ щеня...
Не до солі примовлявши...

(Пор. приказку: «Тепер мені не до солі, коли грають на басолі»).

Приїхала, загримотіла,
Кобиляча мов голова.

(Пор. приказку: «Стукотить, грюкотить... А що там? Кобиляча голова лізе»).

Пропали, як сірко в базарі.

(Пор. прислів'я «Пропав, як собака в ярмарку»).

...військо убирало,
Аж поза вухами лящало...

(Пор. приказку: «Оце їсть! аж поза вухами лящить»).

Біда біду, говорять, родить...
Біда не по деревах ходить...

(Пор. прислів'я: «Біда не по дереву ходить, а по тих людях»).

От на ловця звір наскакав...
Коли його на міль, як рака,
Зевес допустить посадить...

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслuzі, як котам.

Тут використовується народна приказка: «Котюзі по заслuzі».

Або ось як Котляревський описує будинки підземного царя (рай):

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодніх як святках.

Це відповідає старій народній приказці: «Ні холодно, ні душно, як на святках у сіряках».

Зрозуміла річ, що деякі вислови з «Енеїди» перейшли в народ і стали прислів'ями та приказками. Це зауважив уже О. В. Терещенко і навів ряд прикладів, які йому вдавалося чути: «Він, взявши торбу, тягу дав» (говорять про мнимого сміливця), «Хіба ріжна ти захотів?», «Кому не жаль своїх зубів», «Пили, іграли, женихались,— ніхто без діла не сидів», «Надувсь, мов на огні лопух», та інші¹.

Народний колорит розповіді створюється певною мірою і завдяки ідіоматичним виразам, яких чимало в поемі, наприклад: верб'я золоте, слухати чмелів, нема пуття, збити з пантелику, ляпас дати, взяти чвирк, точити бляси, убити грінку, хати холодити, хрін його не взяв, з плигу збився, посадити на лід, веремію підняти, берега пуститися, в три вирви вигнати і т. ін.

В тих місцях поеми, де автор відступає від простацької розповіді і переходить на поважний, героїчний тон, теж відчувається близькість до народної поезії. Розповідаючи, наприклад, про велику «збірницю» війська союзників Турна, яка «валилась» йому на допомогу, поет у дусі народних героїчних пісень і билин пише:

Не хмара сонце заступила,
Не вихор порохом вертить,
Не галич чорна поле вкрила,
Не буйний вітер се шумить:
Се військо йде всіма шляхами,
Се ратне брязкотить збруями...

Стовп пороху під небо в'ється,
Сама земля, здається, гнеться...

(ч. IV)

В іншому місці поеми могутність троянського війська змальовано таким порівнянням:

¹ «Основа», 1861, № 2, стор. 174—175.

А військо — в лотоках як води
Ревуть, все дном наверх вертять...
(ч. VI)

Для характеристики навальності Низа після розправи вогорів з Евріалом вживається таке порівняння:

Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь...
(ч. V)

Могутнім у бою і в гніві змальовано в останніх частинах поеми Енея: «Як вихри на пісках бушують...» і т. д.

Еней, вступивши в єдиноборство з Турном, кинув у нього спис. Поет, ніби в захваті силою героя, пише:

Гуде, свистить, несеться піка,
Як зверху за курчам шульпіка.
(ч. VI)

Характеризуючи могутність Енея, Котляревський вдається до джерел народної поезії:

Махне мечем — врагів десятки
Лежать, повиставлявши п'ятки.
(ч. VI)

Так казки, билини, історичні пісні змальовують богатирів (згадаймо пісні про Нечая, про Перебийноса та ін.).

Про запорожців поет зазначає: «Ні сто не вдержить їх гармат».

Народноепічний героїчний тон поєднується з елегійним у згадках про козацьке військо і деяких його ватажків:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало..
.....

Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак, цвітуть...
(ч. VI)

Було, полковник так Лубенський
Колись к Полтаві полк веде...
(ч. IV)

Перефразовуючи відому народну пісню «Ой на горі та жінці жнуть», згадує поет Сагайдачного.

Читаючи ці ліричні вставки, не можна не помітити тут романтичного сприйняття минулого України, зокрема козацької слави. У згадках поета про козацтво звучать уже характерні для романтиків елементи суму за минулим. Недарма слова «Так вічної пам'яті бувало...» не раз цитували українські романтики першої половини ХІХ ст. (М. Максимович, О. Бодяньський та ін.). Показово також, що молодий Шевченко, захоплений романтичними уявленнями про минуле України, вбачав у Котляревському насамперед співця цього минулого, який

Всю славу козацьку, за словом єдиним,
Переніс в убогу хату сироти.
(«На вічну пам'ять Котляревському»)

Наведені згадки про козацтво створюють характерне поєднання гумору з ліризмом, яке помічаємо в українській усній народній творчості, а також у творах Гоголя на українські теми, що відзначив ще Белінський («О русской повести и повестях г. Гоголя»).

До урочистої лексики і патетичного тону вдається Котляревський, коли йому треба писати про високі громадянські чесноти, які були священними для нього, про любов до батьківщини, честь, «общее добро», «мужичу

правду». Його думки й почуття виливаються у формі відточених афоризмів піднесено-урочистого звучання:

Любов к отчизні де героїть,
Там вража сила не устоїть,
Там грудь сильніша від гармат...
Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять...

Умри на полі як герой...
Одна дороже милой — честь...

Не вдається до бурлескного тону і знижувальної лексики поет і тоді, коли йому треба висловити в певних місцях співчуття до своїх героїв.

З цього боку особливо показовий епізод, в якому змальовано подвиг Низа і Евріала. «Милий Евріал» був «молоденький», у нього на губі «пушок м'якенький», «біленька шкура». Прощаючись з Іулом і троянцями, він згадав матір і «прослізивсь». Він «чулий, «добрий». Коли ж Низові і Евріалові треба тікати від полку Волсента, автор називає їх «бідними», порівнює з «парою горличок невинних», які тікають «од злого кібчика». Про смерть Евріала поет пише в зворушливих виразах: «Уста коральні посиніли...» і т. д.

Навіть Еней прощається з убитим Паллантом, вдаючись до лексики і виразів, характерних для сентиментальної літератури того часу:

Прости, приятелю любезний,
Оддячу я за вид сей слезний...
(ч. VI)

При вираженні сумних почуттів, симпатії до персонажів Котляревський використовував, як бачимо, вироблену сентименталістами лексику і образність. Проте ці

образні засоби у Котляревського вжиті для передачі справжнього співчуття тим, чиїми героїчними подвигами захоплений поет. Дійсність, на основі якої виникли сумні почуття Котляревського, цілком протилежна тій, за висловом Белінського, «аркадській» дійсності, в якій «невинне мекання баранчиків, воркування голубків, поцілунки пастухів і пастушок і солодкі сльози чутливих душ переривалися лише не менш невинними вигуками: *співаю або: о ти, священна добродійність!*» і т. ін.¹

Отже, основною і найголовнішою рисою стилю «Енеїди» є тісний органічний зв'язок з усною народною творчістю. Фольклорна стихія є найсильнішою в поемі.

Звичайно, звернення автора до багатих джерел усної народної творчості виросло на ґрунті близького знайомства з життям народу і його поезією. Разом з тим його не можна відривати від відповідних явищ в тогочасному житті й літературі.

В творах української літератури XVIII ст. зв'язок з фольклором є досить помітним. Навіть у шкільній драмі «Милость божія...» відчутні відгуки народних дум. В інтермедіях використано народні анекдоти, прислів'я, приказки. Лірична поезія пов'язана з народними піснями. Російська література XVIII ст., на відміну від літератури французького класицизму, була зв'язана з фольклором. Наприклад, уже Сумароков у своїх піснях («В роше девки гуляли», «Отчего трепещет сердце», «Прости, моя любезная» та ін.) наслідував пісенний фольклор. Зв'язок з фольклором відчувається також у дотепному реалістичному слові Фонвізіна. Журнали і твори Чулкова рясніють народними приказками, прислів'ями, описами звичаїв, обрядів, свят. Чулков відомий

---

¹ В. Г. Белінський. Собрание сочинений в трех томах, т. III, 1948, стор. 441.

також як видавець різних фольклорних матеріалів: «Собрание разных песен» (1770—1774), «Русские сказки» (1780—1783), «Абевега русских суеверий» (1780). Хай пісні і казки, видані ним, не стільки справді народні, скільки підновлені й «реставровані», проте вони будили інтерес до народної поезії, і в цьому безперечно заслуга Чулкова. За його збірниками з'явилися інші, як «Собрание русских народных песен с их голосами, положенными на музыку Иваном Прачем» (1790. Упорядником цього збірника вважають Львова), «Собрание русских простых песен с нотами» (В. Трутовського, 1794), «Молодчик с молодкою на гулянье» (1790), «Новый русский песенник» (1791), «Избранный песенник, или Собрание наилучших старых и самых новейших... российских песен» (1792), «Карманный песенник, или Собрание лучших светских и простонародных песен» (вид. І. І. Дмитрієва, 1796). Окремим виданням В. Трутовського вишла «Малороссийская песня «На бережку у ставка» (1794).

В російських пісенниках кінця XVIII — початку XIX ст. вміщалися в чималій мірі українські пісні¹.

Про інтерес до життя України і українського фольклору в кінці XVIII ст. свідчить і видане в 1777 році в Петербурзі Г. Калиновським «Описание свадебных украинских простонародных обрядов», а також вміщення в 1774 році в першому в Росії музичному журналі «Музыкальные увеселения» нот українського танцю «Дергунець» та пісні «Ой під вишнею, під черешнею».

Наведені факти відтворюють ту атмосферу зацікавлення народною поезією, яка сприяла розвитку відповідних інтересів і в Котляревського.

---

¹ Див.: М. Сперанский. Малорусская песня в старинных русских печатных песнях.— «Этногр. обозрение», 1902, № 2—3.

Заслугою його є те, що вже з перших частин поеми він пішов значно далі за своїх попередників. Він не збився на шляхи умовно-літературної «народності», яка властива багатьом творам кінця XVIII — початку XIX ст. Він звернувся безпосередньо до джерел народної творчості — пісень, казок, прислів'їв тощо, і в цьому зверненні виявилось його прагнення до реалістичного змалювання життя, до відтворення дійсності в народному дусі.

Котляревський послідовно використовує народну лексику й фразеологію на відміну від Сковороди, авторів шкільних драм і йде в цьому напрямі далі навіть від авторів сатиричних віршів та інтермедій XVIII ст.

Тісний органічний зв'язок з усною народною творчістю є однією з найістотніших ознак реалістичного творчого методу автора «Енеїди».

10

Поема Котляревського була першим паростком нової української літератури, першим зразком художнього твору на народній основі.

В «Енеїді» досить широко відтворено життя різних верств населення України кінця XVIII — початку XIX ст. Як передова людина свого часу, як гуманіст Котляревський гостро осміяв поміщиків, чиновників, духовенство і з симпатією змалював трудящих, бідних та покривджених, виступив поборником «мужичої колючої правди», відбиваючи незадоволення мас кріпосницьким гнітом. Разом з тим поет підніс ідею патріотизму, змалював героїзм народних мас у боротьбі за батьківщину. Поема оспівує патріотичну гордість російського і українського народів, що розгромили загарбників-шведів під Полтавою; в останніх частинах вона відбиває національне піднесення, викликане Вітчизняною війною 1812 року

і розгромом Наполеона. Поема пройнята оптимізмом, вірою в народ. Побудувавши свою поему як переробку «Енеїди» Вергілія, Котляревський сприйняв її міфологічну основу як казку і в образах богів осміяв українське панство, а в образах жерців — християнське духовенство. Через це його «Енеїда» набрала і антирелігійного звучання.

Травестія — розважальний жанр, але Котляревський подекуди перемагає традиції жанру. «Енеїда» — не чисто літературна травестія, яка осміює риси оригіналу. Котляревський сміється не з Вергілія і його героїв, а із своїх сучасників. Значення «Енеїди» насамперед у тому, що вона відтворила життя українського народу, змалювала сутність його національного характеру в різноманітних проявах. Вона розкрила багатства народного гумору й сатири. Сміх її, зберігаючи традиційний для жанру розважальний характер, виконує водночас нові естетичні функції, набрав викривальної сили.

І це піднесло українську травестійну поему над іншими бурлескними творами, що відзначив уже сучасник Котляревського, критик декабристських кіл О. Сомов. Розглядаючи «Комическую Энеиду» Неведомського, критик зазначав: «З усіх попередніх Енеїд, Язонів і Прозерпин навиворіт уціліла тільки малоросійська пародія «Енеїди» Котляревського, тому що автор її умів приправити свою поему малоросійською сіллю і живо вивести в ній, замість троянців, карфагенян і латинян, земляків своїх малоросіян з їх домашнім побутом, звичками й приказками» («Обзор российской словесности за 1828 год») ¹.

«Енеїда» Котляревського — твір значно вищий за всі інші зразки бурлескного жанру. Поетові вдалося пока-

---

¹ «Северные цветы на 1829 год», СПб, 1828, стор. 53.

зати, що в окремих випадках бурлескні твори можуть підноситись до змалювання реалістичних картин життя і виконувати важливі сатиричні завдання.

О. М. Горький, високо цінуючи поему Котляревського, вказував саме на сатиричну функцію його бурлеска. На нараді письменників 10 квітня 1935 року він рекомендував українським радянським письменникам створити бурлескну поему на зразок «Енеїди», щоб висміяти ворогів.

«Чому б вам не написати такий веселий бурлеск, як, скажімо, «Енеїда», про наших ворогів? Зібралися буржуазні дипломати десь на острові і думають, що вони рятують увесь світ... Комічні люди... А хіба петлюрівська еміграція не дає скільки завгодно матеріалу для того бурлеска?»¹

І наші радянські читачі цінують в «Енеїді» саме народний гумор, гостре, дотепне народне слово. «Енеїди» владний сміх» оспівав М. Рильський у «Слові про рідну матір». П. Тичина ставив Котляревського в ряд сатириків (Гоголь, Салтиков-Шедрін, Шолом-Алейхем, Ованес Туманян), для яких сміх був знаряддям у боротьбі проти ворогів людства (стаття «Ованес Туманян»).

В «Енеїді» вже виявились інші естетичні принципи відтворення дійсності, ніж у попередників Котляревського в бурлескних творах. Це — ті принципи, які здобули далі широкий розвиток у творах письменників-реалістів ХІХ ст.

На відміну від інших травестійних творів, «Енеїда» дає широку галерею типових образів тогочасної України в характерних для них життєвих виявах, у характерних вчинках, звичаях, взаємовідносинах. Поет показує їх

---

¹ «Комуніст», 1935, 22 квітня.

поведінку в певних суспільних умовах, отже, по суті, як соціально обумовлену. Звичайно, ступінь художніх узагальнень в усіх цих образах ще не той, який становлять образи майстрів критичного реалізму в літературі наступних десятиріч, проте це не дає підстав взагалі заперечувати їх типовість. Поема Котляревського є важливим кроком у типізованому зображенні дійсності, незважаючи на недостатню індивідуалізацію ряду персонажів, а також на наявність елементів емпіризму в змалюванні деяких дійових осіб. Українська «Енеїда» стала значним досягненням у розвитку реалістичного мистецтва.

Котляревський звернув велику увагу на відтворення в поемі тогочасного побуту, змалюючи його картини, подаючи деякі образи чисто в побутовому плані, наповнюючи розповідь численними побутовими деталями. Широке відтворення побуту є теж однією з характерних рис реалізму «Енеїди». Продовження цієї традиції бачимо згодом у багатьох українських письменників (Гулака-Артемівського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки та ін.).

В «Енеїді» яскраво виявився дужий і оригінальний талант Котляревського, проте це не знімає необхідності вивчати творчість письменника в зв'язку з явищами його епохи. Ідейний зміст поеми Котляревського, стильові і жанрові особливості її можуть бути з'ясовані на фоні суспільного і культурного руху того часу.

Питання про зв'язок «Енеїди» Котляревського з попередньою літературою порушувалось давно на сторінках критики. І тут багато нашкодили й наплутали українські буржуазні націоналісти, які за допомогою всякої хитромудрої плутанини або зовсім заперечували ідейний і естетичний зв'язок української поеми з російською літературою, або обмежували його фактом використання трагедій Осипова та Котельницького.

Ці націоналістичні махінації заважали розкриттю літературного генезису поеми Котляревського і з'ясуванню зародків нової української літератури.

«Енеїда», безперечно, продовжує традиції української літератури XVIII ст., зокрема сатиричних і бурлескних віршів, проте за жанровими ознаками вона ближча до відомих у російській літературі бурлескних поем, ніж до віршів «мандрованих дяків». Разом з тим образи, змальовані Котляревським, наблизились до російської сатиричної літератури XVIII ст. Зовсім невірно зводити її значення до опозиції класицизму, вважати її пародією на класицистичну поему, як це робили деякі дослідники й критики (О. Котляревський, Онишкевич та ін.).

Елементи сатири в «Енеїді» Котляревського значно сильніші, ніж в інших бурлескних поемах того часу. Адже вибір самого об'єкта сатиричного змалювання (панство, чиновництво, духовенство) підніс уже соціальну значимість поеми. І цілком природно, що тематикою і мотивами «Енеїда» зв'язана з сатиричною літературою російських просвітителів XVIII ст. Звичайно, це не заперечує зв'язку поеми Котляревського і з українською сатиричною літературою XVIII ст.

В останніх частинах «Енеїди», оспівуючи високі громадянські чесноти, любов до батьківщини, честь, «общее добро», Котляревський деякою мірою наближається до декабристської поезії.

Героїчно-романтичний тон відповідних місць, як і елегійні згадки про козацтво, передвіщав зародження романтизму в українській літературі.

Не можна проминути й того, що віршовою будовою поема Котляревського близька до відповідних російських зразків. «Енеїда» написана чотиристопним ямбом, укладеним у десятирядкові строфи з таким порядком рим: *аб аб вв гд дг*. Це звичайна строфа урочистих од (її

бачимо у Ломоносова, Державіна та ін.). Загалом же ямб був найпопулярнішим розміром у російській літературі кінця XVIII ст. О. М. Радішев про це писав: «Парнас окружен ямбами, и рифмы стоят везде на карауле. Кто бы ни задумал писать дактилями, тому тотчас Третьяковского приставят дядькою, и прекраснейшее дитя долго казаться будет уродом...»¹

Котляревський узяв ямбічну десятирядкову строфу від свого попередника в травестії — Осипова. Поеми в російській літературі XVIII ст. писалися звичайно шестистопним ямбом, т. зв. олександрійським віршем. Приклади порушення цієї традиції дали Богданович («Душенька»), а потім Осипов («Вергилиева Енеїда...»). Правда, в старовинних українських віршах (напр., віршах «мандрованих дяків») ми зустрічаємо вже спроби переходу від силабічного вірша до силабо-тонічного — до хорей, ямба, зокрема чотиристопного, як-от у різдвяній вірші:

Пішов же вон, Адаме, з раю!
Об'ївся яблук, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю —
Без попиту, що хоч, і рвеш?

Зв'язки Котляревського з російською літературою такі ж природні, як і з українською, бо Котляревський виховався і зріс як людина української і російської культур (школа, інтелігентне середовище поета переважно були російські). Та й сама «Енеїда» видавалася не тільки для українських, а й для російських читачів — з російським заголовком і із словником українських слів, які можуть бути незрозумілі, звичайно, насамперед російському читачеві.

---

¹ А. Н. Радішев. Путешествие из Петербурга в Москву (гл. «Тверь»).

Величезне значення має тісний зв'язок «Енеїди» з усною народною творчістю. І основне не в тому, що троянці, наприклад, співають народні пісні, виконують народні танці, що на щиті Енея зображені епізоди з казок (хоч це теж важливо, бо надає «Енеїді» народного колориту), а в тому, що Котляревський для оцінки зображуваних явищ, осіб, подій вдається в ряді випадків до народної поезії. Дуже показові з цього погляду картини пекла й раю. Сміх поеми пов'язаний з джерелами народного гумору й сатири. Звернення поета до усної народної творчості поєднувалось з його прагненням до реалізму й народності.

Фольклор з його відбиттям народного життя і прагнень трудящих мас, з реалізмом в методі і стилі дав опору для перемагання традицій бурлеска в «Енеїді» та посилення життєвості змальованих письменником картин і образів.

ПОЕЗІЇ

Деякі біографи Котляревського (Сементовський, Савінов) зазначали, що він у молодості писав чимало віршів, які або розходилися в рукописному вигляді, або залишалися у поета, але потім загинули. Стеблін-Камінський повідомляв, що Котляревський перекладав українською мовою байки Лафонтена. Трудно сказати, скільки правди і скільки вигадки в цих повідомленнях. В усякому разі, із віршової спадщини Котляревського під його ім'ям до нас дійшло дуже мало: «Пісня кн. Куракіну», «Ода Сафо». Були спроби приписати Котляревському авторство деяких анонімних од, присвячених боротьбі проти Наполеона, проте ніяких певних даних для обґрунтування цієї думки не наводилось.

«Пісня на новий 1805-й год пану нашому, батьку, князю Алексію Борисовичу Куракіну» надрукована була вперше в Галичині в журналі «Пчола» (1849), який видавав Я. Головацький. Потім П. Куліш вмістив її у журналі «Основа» (1861, № 1). Проте вона і до того була досить відомою на Україні, поширюючись у рукописних копіях з ім'ям і без імені автора. Про це писав М. Максимович. Згадує цей твір і Т. Шевченко в повісті «Близнецы».

Поширеність її характеризують певною мірою і рукописні копії, які збереглися до наших днів. І. Айзеншток знайшов ранні списки пісні-оди у двох рукописних збірниках харківських архівів. У одному з них пісня-ода вміщена поряд з документами родини Куракіних, а також

паперами про Куракіна як малоросійського генерал-губернатора. Другий «Севский сборник 1800—1812» містить віршові і ораторські спроби севських семінаристів, поезії Сумарокова, Державіна й інших поетів XVIII ст.

Цікаві копії пісні-оди зберігаються у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР. Неповну копію твору без імені автора п. з. «Поздравление на новый год от малороссийских казаков князю Алексею Борисовичу Куракину» знаходимо в одному збірнику першої половини XIX ст. (папір із знаками 1808 року)¹. З підписом автора і в повному вигляді подає оду зошит п. з. «Собрание малороссийских песен и других стихотворений на малороссийском наречии, 1846 года, составленное в городе Каневе, Киевской губернии, т. сов. И. Ск.»².

В копії середини XIX ст. твір має нову відміну в заголовку «Пісня на новый 1805 год пану нашему и брату князю Алексею Борисовичу Куракину»³.

За цю пісню-оду на Котляревського, починаючи з Куліша, було чимало нападок, обвинувачень у прислужництві. Неодноразово доводилась і безпідставність цих обвинувачень.

Правильне розуміння твору може дати лише розгляд його в конкретних історичних і історико-літературних умовах.

Пісня-ода оспівує Куракіна як правителя краю, діяльність якого принесла багато користі суспільству, який робить «всім добро», і то робить «з доброї волі, не за гроші і срібло». Про які ж групи суспільства говорить автор?

---

¹ Держ. публ. бібл. УРСР, відділ рукописів, I, 6894.

² Там же, I, 1901.

1572

³ Там же, I, 3921.

В 3596

Вказавши на невтомну діяльність Куракіна, поет на-самперед підкреслює справедливість генерал-губернатора і суворі вимоги його до панів:

...Крутенюкую загадку
Нашим ти задав панам:
Бо щоб мали чисті душі,
Щоб держали строго уші,
Ти собою їх учиш сам.

Далі в творі звучать антипанські і античиновницькі мотиви. Описуючи приймальню Куракіна, Котляревський характеризує знущання панів з народу:

Хто чолом бив на сусіда,
Хто на пана-людоїда,
А попросту — на суддю,
Що за цукор та за гроші,
Ізробив суд нехороший,
Цілу розорив сім'ю...
І таких було доволі,
Що прохали на панів,
Що пани, зо злої волі,
Не дають пахати нив;
Що козацькими землями,
Сінокосами, полями
Вередують, мов своїм.
Суд у правду не вникає,
За панами потакає,
Щоб було йому і їм.

Змальована в останніх рядках картина нагадує початок відомої Турбаївської історії. Загалом у наведених словах поет сміливо говорить начальникові краю про «му-жичу колючу правду».

Далі Котляревський вихваляє заступництво Куракіна за скривджених:

Скільки удовам та бідним,
Скільки сиротам посліднім,
Скільки, скільки сліз утер.

Пісня
На новий - 1805. 222.

пант патомит и бастьит. князь олексею
бурсовити ктракинт.

Тей орфето небугаете
де ты змакдуровавъ виднась,
яильби тивлю ты козаете
мать пидьсей звадився таов.
кадутъ протее и зживна
що чатее кобья зупол
кобья зивкав ташел,
що ливш зибурзеш в Ринами
то и зари зибей ра на ми
станчть вилити зотанол

* * *
Тей орфето гадъ на себъ
зай кобзри мать своей,
мив и гражи твснго тарбо
птьсно зупитв на сей.
тубетв золовь подыматт
в повилъ зедомъ подравлят
папа и кобогъ того,
що и пачомъ ебтъ тивъ
и ай батламо не зиде
зубовитов для кобь сей зов.

Група українських та білоруських письменників у музеї І. П. Котляревського (зліва направо: І. Шамякін, О. Ющенко, М. Чабанівський, Ю. Збанацький, М. Танк).

Крізь увесь твір виразно проходить думка про службу як чесне виконання обов'язків, як працю на благо народу. Поет прославляє Куракіна як заступника за право трудящих, зокрема козаків, яких кривдили пани.

Дослідник історії Полтави І. Павловський навів у свій час чимало фактів діяльності Куракіна, які Котляревський міг мати на увазі, вихваляючи його турботи про населення. Це — відкриття лікарень, родильного притулку, богадільні, гімназії, ремісничого училища, турбота про будівництво та ін.

Зокрема слід ще згадати заходи, вжиті Куракіним для певного поліпшення стану козаків. Як відомо, в кінці XVIII — на початку XIX ст. українські поміщики, особливо з колишніх козацьких старшин, часто захоплювали козацькі землі і самих козаків намагалися записати в кріпаки. Куракін виступив проти цих зазіхань. В липні 1803 року сенат на підставі подання Куракіна видав указ, який підтверджував положення про дозвіл козакам розпоряджатися нерухомим їх майном¹. В пісні-оді Котляревського саме і говориться про захист Куракіним козацьких земель від захоплення їх панами.

Не позбавлена також переконливості увага І. Павловського, що Котляревський, пишучи оду, не служив при Куракіні і не залежав від нього, отже, не мав підстав запобігати перед ним. І разом з тим генерал-губернаторам Лобанову-Ростовському і Репніну, при яких поет служив і які дуже прихильно ставились до нього, він «не присвятив... жодного рядка»².

---

¹ Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века.— «Киевская старина», 1897, № 5, стор. 466.

² И. Ф. Павловский. Очерк жизни и деятельности малороссийского генерал-губернатора князя Куракина. Полтава, 1914, стор. 123.

В пісні-оді князю Куракіну, безумовно, знайшли вияв просвітительські погляди автора, обстоювання ним інтересів трудящих і разом з тим віра в освічених правителів, діями яких ці інтереси нібито можуть бути забезпечені. Не можна забувати і тієї обставини, що в літературі XVIII ст. (наприклад, у творах Ломоносова, Новикова, Фонвізіна, Державіна та ін.) формою піднесення певних позитивних ідеалів часто було зображення відповідних явищ як нібито реально існуючих. Так, Ломоносов і Державін писали про царів і вельмож, Новиков — про «поміщиків-батьків», кріпаки яких нібито зазнають щастя, і т. ін. Продовження цієї традиції «реалізованого ідеалу» можна певною мірою вбачати і в оді-пісні кн. Куракіну.

Подавши в цьому творі «високий» зміст у жартівливій формі, Котляревський поєднав тут традиції російської і української літератур XVIII ст. Вірно, на нашу думку, зауважив І. Айзеншток, що для Котляревського і його сучасників пісня-ода Куракіну була не пародією, а цілком серйозним твором, в якому автор зробив «спробу поєднати традиційну українську різдвяну або новорічну віршу з російською одою часів розквіту класицизму»¹. Під маскою простака, як і в «Енеїді», автор висловив тут серйозні думки.

На той час, коли писав свій твір Котляревський, традиції високої оди вже значною мірою занепадали (показником цього може бути хоч би сатира І. Дмитрієва «Чужой толк», що вийшла в 1795 році). Крім того, деякі автори од самі не в усьому дотримувались класицистичних канонів. Навіть Сумароков поряд з «торжественными одами» писав і пародії, або «вздорные оды». Державін вніс в оду елементи середнього і навіть низького стилю, що пізніше приводило в ніяковість Мерзлякова. Гоголь

---

¹ Українські пропілеї, т. І. ДВУ, 1928, стор. 63.

зазначав, що Державін допускав «незвичайне поєднання найвищих слів з найнижчими і простими» («В чем же, наконец, существо русской поэзии, в чем ее особенность»). Мова його од має деякі риси, що ріднять їх з прозою сатиричних журналів.

Жанр пісні-оди, до якого слід віднести цей твір, теж був відомий у російській літературі. Державін у статті «Рассуждение о лирической поэзии» висловив про це таку думку: «В оді й пісні так багато спільного, що обидві мають право на присвоєння собі обопільної назви».

Можна назвати ряд творів російських поетів XVIII ст., що належать до цього жанру, наприклад, ода Державіна «На взятие Измаила» в першому виданні мала назву «Песнь лирическая Россу на взятие Измаила» (1790). Свою оду «На рождение на севере порфирородного отрока» (1779) сам Державін відніс до анакреонтичних віршів на тій підставі, що вона «легкістю форми і грацією сильно різниться від урочистих од»¹.

«Пісня кн. Куракіну» написана чотиристопним хореєм, об'єднаним у 10-рядкові строфи з порядком рим — *аб аб вв гд дг*.

Цей розмір зустрічається в одах Державіна, Сумарокова та ін.

Показовою є спроба Котляревського творити російською мовою, спроба, про яку давно відомо, але на яку дослідники майже не звертали уваги.

В альманасі «Молодик на 1844 год» було надруковано переклад І. Котляревського із Сафо. Наведемо текст його:

Ода Сафо

Счастлив, кто близ тебя и о тебе вздыхает!
Кто сладостью твоих пленяется речей;

---

¹ Русская поэзия. Собрание произвед. русских поэтов под ред. С. Венгерова, вып. 5-й. СПб, 1895, стор. 122.

Кого привітствуєш улыбкою своєю!
Бессмертних тот богів в блаженстві перевищує.

Увижу лиш тебе жар в теле відчуваю,
Палящий льється вогонь по жилам всім моїм;
Душа смущається, предавшись почуттям сим,
Язык немеє мій, і слова дар терю.

Темніє світ в очах; слух нічому не внемле,
Пот холодний на чолі, бліднею — чуть дихаю.
В смятінні боюся, в безпам'ятстві тремлю,
І представляється, що смерть мене об'ємле.

Полтава, Априля 8 дня 1817 г.

Можливо, що Котляревський був автором вірша, присвяченого Олександрові І, на щасливе закінчення війни з Наполеоном — «Малоросійських губерній общій хор».

Твір цей у свій час не друкувався. Рукопис його було знайдено в архіві Ленінградської державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, але він загинув під час Вітчизняної війни. Внизу підпис — «С. И. Котляревский», який дослідники розшифровували «Сочинил И. Котляревский», оскільки в «малоросійських губерніях» того часу (тобто Полтавській та Чернігівській) іншого поета під цим прізвищем не було. Під текстом були ноти. Рукопис був опрацьований в шовкову зелену обкладинку. Все це свідчить, що твір був офіційним вітанням. Можна допустити, що Котляревський написав його за дорученням місцевого дворянства.

Змістом і формою — це вітальна пісня (урочиста кантата), в якій прославляється Олександр І як переможець, що «тиранству положил предел», урятував Європу «от люта бедства», що в своєму правлінні «для блага общого дерзил». Подібних віршів, у зв'язку з перемогою російських військ, написано було багато.

Вперше вірш був надрукований у журналі «Наше минуле» у 1918 році, передрукований у першому томі академічного видання творів Котляревського. Редактор видання проф. А. П. Шамрай вважає безсумнівною належність цього вірша Котляревському. Ця думка зазнала гострих нападок з боку деяких органів преси, які, проте, ніяких серйозних аргументів для спростування її не навели, крім загальних міркувань про демократизм поета та грубих окриків.

Відомі дані про вірш не можна вважати достатніми для остаточного розв'язання питання про авторство.

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

I

Надзвичайно широку популярність здобула п'єса «Наталка Полтавка». Сам Котляревський у листі до Гнедича (1821) писав про те, що вона була «прийнята досить добре в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях»¹.

Сценічна історія її розпочинається з 1819 року, коли вона вперше була поставлена в Полтаві. Полтавська трупа, як ми зазначали, виїжджала на гастролі до Чернігова, Харкова і різних міст Полтавщини, незмінно зберігаючи в своєму репертуарі п'єсу українського драматурга. В 1821 році «Наталка Полтавка» була поставлена М. Щепкіним у Києві. Рецензент «Отечественных записок» з захопленням зазначав, що «грили її в Полтавському театрі не раз, не десять, не сто разів, і театр завжди був повний, захоплення загальне, оплескам не було краю»². З великим успіхом ішла «Наталка Полтавка» і на столичних сценах. В. Белінський у рецензії на виступи М. Щепкіна в Петербурзі в 1844 році писав, що коли «нарешті в останній раз піднялася завіса і почалися сце-

---

¹ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. II, стор. 85.

² «Отечественные записки», 1839, № 3.

ни з «Наталки Полтавки», захоплення публіки доходило до найвищого ступеня»¹.

Як видно з листів Котляревського до М. Гнедича (1821) і до полтавського поліцеймейстера (1829), до «Наталки Полтавки» була відразу ж написана й музика (правда, письменник не називає її автора). В альманасі «Утренняя звезда» (кн. 2, Харків, 1833) надруковано було ноти трьох пісень з опери, покладених на музику О. М. Барцицьким. Пізніше відома була до неї музика чеха А. Єдлічки, далі І. Ляндвера, О. Маркевича, Васильєва. Нарешті, прекрасна музика М. В. Лисенка завершила музичне оформлення «Наталки Полтавки». Надрукована тільки в 1838 році, п'єса ще в 20-х роках ХІХ ст. стала поширюватись у рукописних копіях. З копій, які збереглися до наших часів, декілька відносяться до років перед надрукуванням п'єси².

2

«Наталка Полтавка» заклала ідейно-естетичні основи нової української драматургії, бо й сама була визначним новаторським явищем. Новаторство її виявилось насамперед у відношенні автора до дійсності, в творчому методі його.

Сюжет п'єси має певну соціальну спрямованість. Пан возний, користуючись своїм привілейованим становищем, намагається примусити бідну селянську дівчину Наталку вийти за нього заміж. Допомогає йому здійснити

---

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. XIII. Л., 1948, стор. 176.

² Характерно, що копії, які зберігаються в Державній публічній бібліотеці УРСР та в Інституті літератури АН УРСР, подають текст, відмінний від першого видання п'єси, але близький до автографа, який теж знаходиться в Інституті літератури (у відділі рукописів).

ці наміри «старший у селі» — виборний Макогоненко. Це — одна важлива соціальна ситуація. Друга — не менш характерна. Наталка любить Петра — бідного парубка, сироту, що служив наймитом у її батька, потім пішов бурлакувати, бо старий Терпило (що був колись багатий) вигнав його, не погодився на одруження з ним своєї дочки. Отже, основні вузли розвитку дії — соціальні перешкоди на шляху до одруження закоханої пари.

Мотиви, покладені в основу цього сюжету, розроблялись на той час і в літературі, і в народній поезії. Проте Котляревський, спираючись на літературні та фольклорні традиції, вийшов за їх межі і виступив як новатор. Сюжет «Наталки Полтавки» відбиває насамперед реальні відносини старого села. Стеблін-Камінський навіть зазначив, що п'єсу написано на основі дійсного факту. Однак головне не в цьому, а у відношенні письменника до дійсності, в основі якого лежать нові принципи — реалістичні. Котляревський змалював у п'єсі типові картини життя й типові образи.

Конфлікт, який лежить в основі сюжету п'єси, дало життя. Він відбиває в побутовому плані суперечності, що мають виразний соціальний смисл. Не випадково мотиви, які є основою для розвитку сюжету п'єси, — віддання дівчини заміж за багатого, нелюбимого, розлучення з коханим парубком бідняком, — зустрічаються часто в народних піснях.

Кохав мене батько, як білу тополю,
Дала ж мене мати в тяжкую неволю.
Мати, мати, що ж ти гадала,
Що за нелюбом світ зав'язала,—

співається у відомій народній лірично-побутовій пісні¹.

¹ Южнорусские песни. К., 1857.

В пісні «Ой не сама, не сама та билиночка в полі» дочка скаржиться на матір, що видала її за нелюба: «Ти мене, моя мати, та навіки затопила»¹.

Зворушливо звучить подібна скарга в іншій пісні:

Десь ти мене, мати, на місті купила,
Що ти мене, мати, навіки втопила!
Ой мати, мати, що ти гадала,
Що за нелюба світ зав'язала!

.....
Лучше мені, мати, гаряч пісок їсти,
Ніж з нелюбом вечеряти сісти!

.....
Лучше ж мені, мати, тяжкий камінь зняти,
Ніж за нелюбом та вік коротати².

Мотив віддання за нелюба звучить і в багатьох інших лірично-побутових піснях, наприклад: «Ой оддала мене мати за нелюба заміж...», «Да й у лузі калиночка, да на воду схилилася...», «Брала дівка льон, да забула пов'язать». Мотив цей проник і в обрядові пісні. Веснянки «Віночок», «Розлилися води на чотири броди» передають плач дівчини, яку мати видала за нелюба. В купальській пісні «Чорна хмаройка наступає» виведено дівчину, яка вбиває себе, щоб не йти заміж за нелюба. Баладні пісні, як відома «Лимерівна», «Що за слава в світі стала», теж оспівують трагічні наслідки віддання дівчини за багатого, нелюбого.

Про багатство як перешкоду до одруження співається в пісні: «Ох, я нещасний, що маю діяти?» Парубок, прощаючись, каже дівчині:

Прощай же, мила, я смерть собі зроблю,
Принаймні ти мя не забудь в гробі.

---

¹ Народные южнорусские песни. Издание А. Метлинского. К., 1854, стор. 262—263.

² Там же, стор. 274.

Дівчина відповідає йому:

Ах, волю сама собі смерть зробити,
Як в багатстві з нелюбом жити¹.

Силу кохання (як кохання до смерті) змальовують ряд пісень. Наприклад, у пісні «Піду я в ліс на мішкання» співається:

Піду ж бо я утоплюся
Або в камінь розіб'юся,
Нехай теє люди знають,
Що з кохання умирають².

Той же мотив звучить і в пісні «На розсвіті добре спання». В чумацьких піснях «Ой поїхав чумаченько», «Горе мені на чужині» розповідається про одруження дівчини з іншим під час розлуки з милим. Мотив одруження з нелюбом зустрічається пізніше і в Шевченка («Мар'яна-черниця»), і у Гребінки («Українська мелодія»), і у Марка Вовчка («Данило Гурч», «Чумак»), і в інших письменників.

В драматичній літературі XVIII ст. можна назвати ряд п'єс, в яких головною перешкодою до одруження виступає соціальна (станова або економічна) нерівність закоханих, наприклад, «Бобыль» Плавильщикова, «Анюта» Попова, «Розана и Любим» Ніколева й ін.

В комедії «Бобыль» героєм виступає молодий селянин Матвій, який працює у старости Власа і закоханий в його дочку Анюту. Анюта кохає бідняка Матвія, а батько хоче видати її за сина багатія Парамона. Власові допомагає панський камердинер. Але інтриги проти закоханих молодих людей зазнають краху. Нарешті, сватом від

---

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т. V, 1874, стор. 116—117.

² Там же, стор. 34.

Матвія виступає поміщик, і комедія закінчується весіллям.

«Драма з голосами» — «Розана и Любим» — має такий зміст: поміщик Шедров уподобав селянську дівчину Розану, але Розана кохає рибалку Любима. Поміщик силоміць захоплює Розану, але вона не піддається на всі його спокуси. Батько й жених дівчини вдерлися до поміщика і почали вимагати її звільнення. Поміщик примушений був поступитися. Доброчинність селян перемагає розбещеність поміщика.

П'єса має антикріпосницький характер. Автор, з одного боку, викриває в ній зловживання поміщиків, а з другого боку, показує, що

Быть может и мужик
Душою так велик,
Как сильных царств владетель.

В сентиментальній російській драмі початку XIX ст. селяни виступають як позитивні персонажі, наділені добрим серцем і чутливістю. Сильний у цій драмі також мотив боротьби проти станових упереджень, проти станової і майнової нерівності. І часто ця боротьба відбувається саме в сфері моральній.

В «Наталці Полтавці» Котляревського теж висвітлено соціальний конфлікт і селяни теж перемагають своєю доброчинністю пана.

Особливо виразно відчувається зв'язок Котляревського з російською літературою XVIII — початку XIX ст. в розв'язці п'єси. Перетворення в добру людину возного, черствого чиновника, що, як сам зазначає, «расположен к добрим ділам, але за недосужністю по должности і за другими клопотами доселі ні одного не зділав», нагадує розв'язки багатьох творів XVIII — початку XIX ст. Наприклад, у п'єсі Ніколева «Розана и Любим» поміщик

Щедров під впливом батька і нареченого Розани відмовляється від свого мерзенного наміру насильно оволодіти нею. В п'єсі «Великодушие, или Рекрутский набор» Ілліна гидкий крутій бурмістр розкаюється під впливом великодушних вчинків персонажів.

Багато спільного має закінчення «Наталки Полтавки» з закінченням популярної комічної опери Я. Княжніна «Сбитенщик», в якій, як відомо, сам Котляревський виступав з чималим успіхом. Купець Волдирьов закоханий у свою годованку Пашу і намагається примусити її вийти за нього заміж. А Паші подобається офіцер Извед, теж закоханий у неї. За допомогою збитенщика Степана і робітниці Волдирьова Власівни закохані одружуються. Бачачи своє безсилля, Волдирьов змушений визнати, що «пришло простить, когда нельзя наказать» (це нагадує вимушену згоду возного на одруження Петра й Наталки). Співи в кінці комічної опери Княжніна нагадують прикінцеві пісні з «Наталки Полтавки»:

Х о р

Прочь отсюда грусть, досада!
Нет ни малых в них утех:
Сердцу лишь они надсада,
И стократ полезней смех.

И з в е д

Нет несносней ненавидеть.

П а ш а

Нет приятнее — любить.

В о л д ы р е в, С т е п а н, Б о л т а й
Зверь утеху в злобе видит;
Мы рожденны в дружбе жить.

В с е

Прочь отсюда грусть, и проч.

Традиція шасливого закінчення і торжества справедливості утвердилась у російській комедії і комічній опері другої половини XVIII — початку XIX ст. Так закінчуються комедії Сумарокова, п'єси Хераскова, «Недоросль» Фонвізіна, комедії Княжніна, Лукіна, Плавильщикова, Ілліна, Федорова та ін.

Характерні слова знаходимо в кінці п'єси Хераскова «Гонимые»: «Доброчинність рано чи пізно нагороду свою одержує, і... гнаних людей в плямування злих та неправедних рука божа несподіваним благоденством увінчає».

Подібне закінчення було також однією з основних вимог поезики сентименталізму:

И при конце последней части
Всегда наказан был порок,
Добру достойный был венок...
(О. Пушкін)

Перетворення возного в добру людину зв'язане і з відповідними філософськими поглядами. Просвітителі XVIII ст. взагалі додержувались погляду, що людина від природи добра.

В окремих елементах розвитку сюжету Котляревський, як і загалом драматургія того часу, притримується ще традицій драматургії XVIII ст. Так, дія розвивається за законом трьох едностей¹: всі події відбуваються в одному місці (на вулиці, коло хати Терпилихи та в її хаті), протягом однієї доби, зберігається єдність дії.

Взагалі, розробляючи сюжет п'єси, Котляревський певною мірою йшов слідами просвітительської літератури

---

¹ В комічній опері додержання цих едностей не було обов'язковим, але кращою вважалась та опера, в якій вони були застосовані («Общие правила театра...» А. Писарева. СПб, 1809, стор. 62).

XVIII — початку XIX ст., яка обстоювала показ конфліктів, що виникають на ґрунті суспільних відносин.

І водночас письменник зробив значний новаторський крок уперед, поклав початок новій традиції — традиції реалізму й народності. Він загострив соціальний момент конфлікту. Нелюб, що сватається до Наталки, не тільки багатий, а й людина іншого соціального стану — пан, чиновник. Коханий Наталки Петро — бурлака. Ця обставина посилила соціальне звучання конфлікту. Але головне в тому, що учасниками цього конфлікту виступають персонажі, які відтворюють реальне життя того часу, втілюють посутні риси національного характеру народу.

3

Живо й реалістично змалював Котляревський образи п'єси. Наталка — не тільки образ чесної, доброї, працюючої, шанобливої до старших селянської дівчини. В ній Котляревський підкреслив і інші дуже важливі риси: розум, енергійність, наполегливість у боротьбі за своє щастя. Діалог Наталки з возним у першій дії показує її розумнішою за цього хитрого «юриста», розмова її з матір'ю про женихів показує її здатність до глибокої критичної оцінки людей. Ситуація — селянин чи селянська дівчина розумніші за пана — це ж улюблена ситуація фольклорних творів (казок, пісень; згадаймо, наприклад, казку про дівку-семилітку, народну баладу про Бондарівну або казки «Розумна жінка — сонцева сестра»¹, «Хитра дівка і пан»² та ін.).

---

¹ И. Рудченко. Народные юнорусские сказки, вып. 2-й. К., 1869, стор. 155.

² М. Драгоманов. Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876, стор. 347—348.

Наталка зворушує відданістю своєму коханому Петрові. Батько не погоджувався видати її за бідняка. Пішов Петро бурлакувати, заробляти гроші. Чотири роки жде Наталка свого милого, відмовляє всім женихам, які сватаються до неї. Незважаючи на бідність, її не спокушає багатство возного. У відмові на його залицяння вона сповнена благородства й усвідомлення своєї людської гідності.

Вона готова на самопожертву, щоб заспокоїти стару матір, і погоджується вийти заміж за нелюба, зважаючи на її сльози та благання. «Добра дитина»,— каже про неї Терпилиха. Про її «добре серце» говорить і виборний. Разом з тим Наталка здатна до сміливих, рішучих дій. З особливою силою виявляється її рішучість, коли повертається Петро. Вона сміливо відкидає традиційні звичаї і відмовляється йти за возного, хоч і подавала вже рушники. В цьому образі Котляревський показав кращі моральні риси жіночого народного характеру.

Відданим та здатним на самопожертву виступає й Петро. Він — бурлака, заробітчанин, живе у злиднях, «в дальніх сторонах трудився чотири годи» для Наталки, для того, щоб одружитися з нею. Але він не наважується, як Наталка, поламати давні традиції і виступити проти авторитету й волі старших навіть тоді, коли це загрожує розбити його щастя. В ньому є певна пасивність, готовність покоритися лихій долі, коли несприятливо складаються обставини.

В його образі письменник підніс такі риси трудящих, як відданість, любов до праці, доброту, великодушність. Характеризуючи доброту і великодушність Петра, Котляревський деякою мірою йшов за традиціями сентименталізму. В душі цих традицій його називають «добрий Петро», він нагороджується за великодушний вчинок, дає

обіцянку «вірною любов'ю і порядочною жизнію бути приміром для других».

Взагалі образи Наталки й Петра змальовано з ліризмом.

Мова їх у деяких місцях нагадує народні пісні, наприклад:

«Н а т а л к а. ...Вернися ж до мого серця!.. Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...» (Дія I, ява 1).

«Трудно, мамо, викинути Петра з голови, а ще трудніше із серця» (Дія I, ява 5).

«Страшно й подумати, як з немилим чоловіком увесь вік жити... як нелюба милувати, як осоружного любити!..» (Дія I, ява 7).

«П е т р о. ...Серце моє замирає: чує для себе великого горя... Нехай буду один горювати і сохнути з печалі» (Дія II, ява 4).

«О злая доле! Чому ти не така, як у других?..» (Дія II, ява 8).

Ліризм образів Наталки й Петра посилюється піснями.

Втіленням істотних рис народного характеру є образ бурлаки Миколи. В ньому виступають на перший план волелюбність, енергійність, здатність до відсічі багатим, солідарність з іншими бідняками. «Сирота без роду, без племені, без талану і без приюту», він не може знайти собі роботи, «скрізь опізнивсь», але не впадає у відчай, збирається мандрувати на Тамань, до чорноморців. Він розумний, дотепний. Адже саме його устами Котляревський характеризує возного і виборного.

І це дуже характерно для письменника, це показує, що його погляди на чиновників — хапунів і представників сільської верхівки — відбивають погляди й інтереси селянських мас.

Не випадково з уст Миколи чуємо також патріотичну пісню про Ворсклу, про славу перемогу над шведськими загарбниками під Полтавою. Ця пісня сповнена почуття національної гордості за «козаченьків і москалів», які дружно й спільно

Добре бились за Полтаву,
Всій Росії в вічну славу.

Мотив братнього єднання козаків і москалів увів Котляревський і в першу пісню, з якою виступає Микола на сцені: «Гомін, гомін по діброві». Автограф «Наталки Полтавки» (а за ним і рукописні копії) подає цю пісню з таким закінченням, якого нема у виданні п'єси 1838 року:

У москаля, у москаля добре жити,
Будем татар, турків бити, будем татар, турків
бити¹.

Дуже показово, що тексти пісні «Гомін, гомін по діброві», відомі за різними виданнями, зокрема досить старими, інакше розвивають тему і не мають куплетів, де говориться про єднання козаків з москалями². Отже, слід вважати, що кінець цієї пісні створив сам Котляревський.

Письменник-патріот і в «Наталці Полтавці» підніс ідею любові до батьківщини, показав представників трудящих мас як носіїв патріотичних традицій.

---

¹ Автограф (чернетки з поправками) зберігається у відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР п. з. «Полтавка». Опера малоросійская в 2-х действиях. Автограф досить ранній (водяні знаки на папері «1817»).

² А. Павловский. Грамматика малороссийского наречия. СПб, 1818, стор. 89—90; Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. М., 1827, стор. 5—6. Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем, ч. I. М., 1834, стор. 137—138; «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край», т. V. СПб, 1874, стор. 890.

В сатиричному плані змальовано в п'єсі образи возного й виборного. Возного Микола характеризує як «юристу завзятого і хапуна такого, що і з рідного батька злупить». Коло його інтересів — скарги й позови «об обидах, спорах, грабежах», з чого може пожитися хабарник. У п'єсі показано, як возний збирається одружитися і як він намагається «любов Наталки» «виіграти», ніби судову справу. Вже на початку ХІХ ст. смішно звучав його застарілий канцелярський жаргон, рясно пересипаний слов'янізмами. Особливо комічною через це стає сцена його зустрічі з Наталкою (дія І, ява 2).

Його «душа смятенная» висловлює по-книжному свої любовні почуття. Читач і глядач сміються: а) із старослов'янських виразів («Наталки вид ясний, как райський крин, душистий, прекрасний», «как камень, дух в пучину зол тонеть»); б) з грубості й натуралізму почуттів пана возного (приклади див. далі); в) із використання казенного судового лексику для висловлення ніжних почуттів (статут, позви, копії, синкліт бумажний, зап'яті в Магдебурзькому праві — чи є що більш невідповідне безпосередності, з якою взагалі виявляється кохання?).

Не дивно, що, вислухавши і пісню, і прозову реляцію возного про кохання, Наталка каже, що не розуміє його.

«В о з н и й. Не в состоянїи поставитъ на вид тоби сили любви моеї!.. Когда б я имѣл — тее-то, як його — стільки язиків, скільки артикулів у статуті ілі скільки зап'ятих в Магдебурзькім праві, то і сих не довліло б на восхваленіє ліпоти твоеї!.. Єй-ей! люблю тебе... до безконечності!

Н а т а л к а. Бог з вами, добродію!.. що ви говорите! Я річі вашої в толк не візьму...»

Подібну ж сценку бачимо і в комедії Я. Княжніна «Неудачный примиритель, или Без обеда домой поеду». Студент Сінедохос, закоханий у служницю Марину, так висловлює перед нею свої любовні почуття: «Купідон

серце моє, як вершник коня лозою, підстьобує, і воно до очей моєї коханої поривається, летить, лине». Марина відповідає: «Це для мене тарабарська грамота, чи не можна на словах по-простому пояснити, чого ви хочете?»¹

Невдале залицяння возного викликає сміх. Його претензії на те, щоб «без отстрочек, волокити, проторів і убитків получить во вічне і потомственное владеніє Наталку», «...движимое і недвижимое іменіє для душі... з правом владіти... спокійно, безпрекословно і по своїй волі... розпоряжать», не поетизують, а знижують його кохання.

Але сміх з возного набирає соціального звучання, коли цей образ розкривається далі. Сатирично зображене його хабарництво. Спочатку він одверто зітхає, що йому і подібним «трудно становиться жити на світі», бо «взяточок, сиріч — винуждений подарочок, весьма-очень іскусно у істця ілі отвітчика треба виканючити». Далі, в пісні «Всякому городу», він цинічно підносить мораль хабарництва, обману, пригнічення слабших.

Таке одверте висловлювання своїх огидних поглядів і трактування своїх пороків як нормального явища було поширене і в сатиричних журналах XVIII ст., а також у комедіях.

Наприклад, у комедії Я. Княжніна «Чудаки» бачимо образ судді, який, вийшовши у відставку, хвастається:

Пускай в отставке я; однако же в судах,
Доныне лишь приду, на всех я страх пускаю,
Овчинки добрые по векселям сдираю.

Осміюється в образі возного і та обмежена освіченість, якою пишалися подібні «письменні п'явки». Як

¹ Сочинения Я. Княжнина, т. II, изд. А. Смирдина. СПб, 1848, стор. 384—385.

характерні риси цієї «освіченості» письменник показує потворний канцелярський жаргон, неуцький погляд на театр (мовляв, «за що гроші платити», коли на сцені не вбивають, а тільки вдають, ніби вбивають), наслідування старовинних канцелярських романсів («От юних літ...»). Правда, возний добре обізнаний з фактами української історії та з судовими справами, але це зв'язано з особливостями його фаху. Адже в ті часи багато судових справ стосувалось доведення прав на дворянство тих чи інших потомків козацької старшини, а для цього юристам потрібні були відомості про минуле відповідних козацьких родів.

Виборний «хитрий, як лисиця», «де не посій, там і вродиться», «де й чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже»,— так характеризує розумний, дотепний Микола Макогоненка. Виборний тягнеться за возним і іншими чиновниками. Без труднощів намовляє його возний «ходженіє іміти по... сердечному ділу». Він, правда, «малий грішник» і боїться, що йому скоріше завдадуть «бешкету», ніж «великим грішникам».

Характерна мова виборного. Він у своїх хитрощах то вдається до багатослів'я, щоб заговорити затуркану Терпилиху, то навмисне не докінчує думки, щоб співбесідник сам сказав те, чого він хоче.

Ось, наприклад, він хоче переконати Терпилиху, що Наталка безпідставно відмовляє женихам: «Час би, Наталко, взятись за розум: ти вже дівка, не дитя. Кого ж ти дожидаєшся? Чи не з города ти таку примху принесла з собою? О, там панночки дуже собою чваняться і вередують женихами: той не гарний, той не багатий, той не меткий; другий дуже смирний, інший дуже бистрий; той кирпатий, той носатий, та чом не воєнний, та коли і воєнний, то щоб гусарин... А од такого перебору досидяться до того, що опісля на їх ніхто і не гляне». Він добре знає,

що за змістом його слова не можуть бути в повній мірі застосовані до Наталки, але зливою їх він намагається змалювати становище так, як йому хочеться (показати Наталку надзвичайно перебірливою).

В інших випадках він то навмисне тягне слова, то ставить запитання, наприклад: «Воно так, конешно: всі люди грішні; однак ж...» (Дія I, ява 3); «...Мені здається, якби чоловік надійний грапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказувати: ви люди не багаті...»; «Та можна вашому горю і пособити; *(лукаво)* у мене єсть на приміті чолов'яга і поважний, і багатий, і Наталку дуже собі уподобав».

«Н а т а л к а *(набік)*. От і біда мені!

Т е р п и л и х а. Жартуєте, пане виборний!

В и б о р н и й. Без жартів, знаю гарного жениха для Наталки. А коли правду сказати, то я і прийшов за його поговорити з вами, пані Терпилихо.

Н а т а л к а *(нетерпляче)*. А хто такий той жених?..»

«Скажіте мені перше, для чого люди женяться?» — запитує Наталка виборного, але він примушує її саму відповісти на це питання: «Для чого?.. Для того... А ти будім і не знаєш?»

Коли Терпилиха згадує про Петра, виборний, начебто нічого не знаючи (хоч він про це розказував возному), запитує: «Петро? Де ж він? А скільки років, як він пропав?»

Гумор Котляревського набирає рис сатири в змалюванні образів возного й виборного. Слід рішуче відкинути антинаукові твердження буржуазних націоналістів, які всілякими способами заперечували наявність сатири в п'есі, перекручували очевидні факти, намагаючись довести, начебто Котляревський прихильно показав возного й виборного. Перекручування доходили до того, що возного намагалися оголосити сковородинцем, позитивним

образом (О. Русов). Але чи треба доводити, що повною протилежністю людям, в яких «совість, як чистий хрусталь», є возний — людина, яка свої мерзотні вчинки виправдує аргументом, що «всі грішні... І один другого так обманюють, як того треба!..» Пісню, перші слова якої взято у Сковороди («Всякому городу нрав і права»), в устах його так перероблено, що вона має цілком протилежний зміст:

Всякий, хто вище, то нижчого гне,
Дужий безсильного давить і жме.

Здирщиків-чиновників, «п'явок людських» Котляревський гостро висміяв як в «Енеїді», так і в «Наталці Полтавці» і в водевілі «Москаль-чарівник».

Життєвим є й образ заляканої Терпилихи, люблячої матері, що піклується про долю своєї дочки.

Реалізм образів п'єси не порушується тим, що Котляревський де в чому йшов від літературної традиції.

Петро, а в розв'язці й інші персонажі виступають людьми чулого серця. В автографі п'єси Микола, відповідно до традиції XVIII ст., мав прізвище — «Добренко»¹. Але між дійовими особами «Наталки Полтавки» і типовими персонажами модних сентиментальних творів є істотна різниця. Герої Котляревського не подібні до героїв «Бедной Лизы» Карамзіна, п'єс Ніколева, Ілліна, Федорова. До них не можна прикласти такої, наприклад, характеристики, яку дав пізніше (1829) сентименталістам журнал «Московский телеграф»: «Тоді находили насолоду в тому, щоб плакати, і коли плакали, то були веселі». Герої Котляревського плачуть з горя, що має соціальні підстави, а не просто від чулого серця.

---

¹ І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. II, стор. 136.

Коли п'єси Ілліна, Федорова, вірші Карамзіна і т. д. оспівували «щасливу долю» селян під егідою «добрих» поміщиків, Котляревський цим шляхом не пішов: Наталка зазначає, що становище кріпачки гірше, ніж наймички, говорить про кріпацтво як про найбільше поневіряння. Справді, незначні елементи сентименталізму не порушують загального реалістичного характеру твору.

Слід звернути увагу і на протиставлення образів у «Наталці Полтавці». Два претенденти прагнуть одружитись з Наталкою: пан возний і бурлака Петро. Возного вразила краса бідної дівчини. Кохання його, черствого чиновника, має грубий характер. Згадаймо, як він сам характеризує свої почуття в пісні: у нього «Наталки вид ясний

Утробу всю потряс...
Кров взволновалась...
Безмірно, ах! люблю тя, дівицю,
Как жадний волк младую ягницю...»

Життя з коханою йому уявляється солодшим, ніж «з медом мак». І він за допомогою виборного зав'язує інтригу.

Не таке кохання Петра, який спочатку «любив Наталку без усякої надії», потім самовіддано для неї «одважував життя свою на всі біди», нарешті, здатний був для її щастя пожертвувати особистим щастям. Кохання Петра Котляревський змальовує поетичними фарбами.

Протистоять один одному і образи виборного та Миколи (посередників возного й Петра). Хитрощі й крутість виборного, стимульовані корисливими цілями, стають ще більш несимпатичними, коли бачиш дотепну і спритну допомогу Петрові та Наталці з боку бурлаки Миколи.

Це протиставлення позитивних героїв негативним має важливий ідейний зміст, показуючи, наскільки вищим

у своїх почуттях, вчинках, моралі були бідняки від панів та їх прибічників — представників сільської верхівки. Воно відбиває життєві відносини, соціальну суть конфлікту. Отже, немає ніяких підстав зводити його до традицій класицизму.

Аналіз образів «Наталки Полтавки» приводить до деяких дуже важливих висновків.

По-перше, образи п'єси розкривають зміст народолюбства автора. Змальовуючи саме представників народних мас як носіїв високих моральних якостей, Котляревський цим самим виразив свою віру в моральні сили народу, в його майбутнє, відбив народний оптимізм. Хоч у цьому і не було ще революційних думок про політичну волю для народу, про необхідність скасування кріпосницького гніту, проте такий показ народних мас мав для свого часу прогресивне значення.

Зокрема в образах Наталки і Миколи письменник підніс високі розумові якості представників народних мас, низів тогочасного суспільства. Це було, безумовно, наслідком близькості Котляревського до трудящих, його зв'язків з життям народу. Характерно, що ці ж моральні якості народних мас підносили в ті часи й інші передові люди. Так, Грибоедов писав про «розумний і добрий наш народ». Декабристи теж відзначали розум селянина. Наприклад, Каховський, відвідавши селянські громадські сходки, був вражений саме цими якостями селян: «Серце квітло в мені, бачачи розум і просте переконливе красномовство доброго народу російського. О, як добре вони розуміють і обслуговують потреби свої!.. Не лопочуть наші красномовних нісенітниць; але в міркуваннях розум російський ясний, гнучкий і твердий»¹. Те ж зазначив

---

¹ М. В. Нечкина. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1947, стор. 318.

і інший декабрист — Митьков, роблячи разом з тим відповідний політичний висновок: «Бувши в селі і розмовляючи з селянами своїми, помітив я в них стільки здорових думок і істини в судженнях, що коли тільки зважати на їх мову, то вони швидко й легко зрозуміють як права, так і обов'язки вільного селянина»¹.

Котляревський не ставив прямо питання про політичні права народних мас, проте, підносячи в образах п'єси розум і високі моральні якості трудящих, ішов разом з передовими людьми того часу.

Глибокі симпатії Котляревського до бурлаки, виведені в образах Миколи й Петра. Бездомні бурлаки Микола й Петро з їх високими моральними якостями протиставляються возному й виборному (панові і представникові заможної верхівки села).

Ці образи близькі до того образу бурлаки, який змальовано в народних піснях. Крім того, вони розкривають симпатії самого автора, який, як і народні маси, в цій найбільш волелюбній, своєрідно протестуючій проти гноблення і свавілля панів частині селянства вбачає носіїв душевного благородства, великої моральної сили народу.

По-друге, цей аналіз розкриває важливі риси творчого методу автора. Котляревський — реаліст і в створенні таких позитивних персонажів, як Наталка, Микола, і в показі возного та виборного, яких він змалював у сатиричному плані. Він звертає увагу на розкриття переживань героїв, життя їх серця. І в цьому письменник спирається деякою мірою на традиції сентименталістів. Проте, на противагу школі Карамзіна, яка змальовувала персонажів поза реальною суспільно-історичною дійсністю, Котляревський показує думки й почуття своїх героїв

---

¹ М. В. Нечкина. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1947, стор. 318—319.

на певному соціальному фоні. В такому плані розкривав психологію життя людей Фонвізін, а ще в більшій мірі Радішев.

Образи «Наталки Полтавки» є значним досягненням у створенні українського реалістичного мистецтва. Реалізм автора тут у меншій мірі, ніж в «Енеїді», соціально-побутовий і в більшій мірі соціально-психологічний. Котляревський зміг осмислити й показати залежність вчинків, думок, рис характеру персонажів п'єси від умов їхнього життя, від соціальної обстановки.

Першорядне значення має і те, що основними героями автора тут виступили представники народних низів. Правда, тема селянства й образи селян, зокрема в антидворянському трактуванні, були подані в кращих російських комедіях і комічних операх XVIII ст., в статтях передових сатиричних журналів, у творах Радішева, проте в перші десятиріччя XIX ст. ще часто й сильно звучали голоси реакційних дворянських літераторів проти звернення письменників до зображення народних мас. Наприклад, І. Дмитрієв писав у «Вестнике Европы» в 1802 році: «Правило коміка є забавляти й приносити користь. Яку ж насолоду знайде добре вихована дівчина, слухаючи сварку однодворця з його жінкою, лайку дурного з дурною, яких кожне слово нестерпне для ніжного слуху?.. Для нас незрівнянно приємніше і корисніше бачити на сцені наших знайомих, ніж тих, кого ми не знаємо і не хочемо знати».

Автор критичної статті про драму Ілліна «Великодушие, или Рекрутский набор», вміщеної в журналі «Патриот» (1804, т. II), теж виразно говорить, чому дворянство неприхильно ставилось до селянської тематики: «Головний порок Ілліна був донині той, що він виводив на сцену тих людей, яких стан є останній у суспільстві, яких думки, почуття і сама мова дуже обмежені і яких діла

не можуть служити нам ні повчанням, ні прикладом». Драма, на думку критика, повинна «черпати зразки з того кола суспільства, де є більше цікавіших облич, більше різноманітних пристрастей, більше предметів, вартих пензля митця». Таким він вважає клас дворянства, а не селян.

Звернення О. Пушкіна в поемі «Руслан и Людмила» до джерел усної народної творчості викликало хвилю обурення в реакційних літературних колах.

Котляревський у «Наталці Полтавці» в протигагу антинародним течіям продовжує кращі традиції передової літератури останніх десятиріч XVIII — початку XIX ст., яка поставила тему селянина, яка піднесла народне начало в мистецтві і втілення його вбачала в змалюванні життя народних низів.

Нарешті, першорядне значення має той факт, що в «Наталці Полтавці» Котляревський вивів невмирущі образи представників народу. Образ Наталки є першим позитивним, реалістично змальованим образом жінки-селянки в новій українській літературі.

В цьому образі Котляревський втілив кращі риси народного характеру: розум, енергійність і наполегливість, рішучість, здатність до протесту, працьовитість, чесність, благородство, відданість, протиставлення себе панам.

Овіяний теплою, цей образ продовжив традиції усної народної творчості і знайшов свій дальший розвиток у жіночих образах Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Франка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича та ін. Спроби Г. Квітки-Основ'яненка відобразити в своїх повістях цей позитивний образ жінки-селянки, завдяки консервативним поглядам письменника, привели здебільшого до ідеалізації патріархальності (Маруся, Галочка). Тільки в повісті «Козир-дівка» (образ Івги) в певній мірі вдалося письменникові показати деякі важливі риси цього типу.

Вплив чарівного образу Наталки на глядачів переконливо схарактеризував видатний майстер українського театру й драматургії І. Тобілевич у статті „«Наталка Полтавка» (Сторінка з споминів)”. Панас Мирний, уславляючи пам’ять свого земляка, відзначав, що він «до кону... проти закону, не панну шляхетну подав, а просту дівчину... вивів — і диво! Її, як живу, змалював (вірш «На пам’ять Іванові Котляревському»).

Овіяний симпатією автора образ бурлаки Миколи теж виступає як носій кращих рис народного характеру, його волелюбності, здатності до протесту, гуманності, розуму, дотепності, оптимізму. Цей образ теж має наступників у творах українських письменників ХІХ ст. Це — Гнат у п’єсі Т. Шевченка «Назар Стодоля», Іван Непокритий у «Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького, бурлака в однойменній п’єсі І. Карпенка-Карого.

4

Перша п’єса нової української літератури «Наталка Полтавка» є визначним драматичним твором. Будова п’єси теж розкриває реалістичні прагнення автора.

Дія розвивається швидко, динамічно й природно. З перших слів Наталки глядачеві й читачеві відомо, чому її розлучили з коханим Петром: на перешкоді стала його бідність. Важливий вузол інтриги показаний. Друга ява розкриває наміри пана возного одружитися з Наталкою (зав’язується другий вузол п’єси). Третя ява намічає дальший розвиток інтриги: виборний береться висватати Наталку за возного.

Друга картина першої дії й показує початок здійснення цього наміру. Дія в цій картині доходить до значного напруження в двох гостро драматичних ситуаціях:

а) в сцені, коли мати добивається від Наталки згоди вийти заміж за возного; б) в кінцевому монолозі Наталки: «За нелюбом коли буду, то мушу пропасти» (пісня «Чого ж вода каламутна?»).

Читачі і глядачі відчують, що так просто у вказаному напрямі дія розв'язатись не може. Повернення Петра знов загострює ситуацію. Намір Наталки відкараскатися від возного натрапляє на великі перешкоди: сила звичаїв (Наталка подавала рушники), погрози возного, страх матері перед паном возним і в якійсь мірі бажання мати багатого зятя. Наталка сміливо розрубє цей вузол: коли не можна добитися згоди на одруження з Петром, то й за возного відмовляється йти (тут дія досягає кульмінаційної точки). Але зворушлива добрість і самопожертва Петра приводять до щасливої розв'язки.

В розвитку дії є умовності, які можуть здаватися наївними, але в драматургічній техніці часу написання п'єси вони були звичайними. Це, по-перше, деякі елементи експозиції, а саме: ознайомлення читача й глядача з Наталкою і її матір'ю. Ці відомості автор вкладає в уста виборному, який розкаже про Наталку й її матір возному (дія I, ява 3). Дивно, звичайно, чому це возний не знає нічого про минуле Наталки, про те, як вона з матір'ю з'явилась у село, хоч вони живуть тут уже три роки і до того ж возний закоханий у Наталку. По-друге, автор вводить у п'єсу відгук про постановку п'єси Шаховського «Козак-стихотворец». Це місце не зв'язане з розвитком дії і затримує його, але воно має значний інтерес як вияв літературно-естетичних поглядів автора.

Нарешті, в п'єсі подається розмова дійових осіб про будівництво тротуарів у Полтаві, яка теж не зв'язана з дією твору і становила в свій час вузько місцевий інтерес.

Цікаво вказати в п'єсі деякі прийоми комічного. Автор примушує сміятися насамперед з пана возного, показуючи його у відповідних ситуаціях. Комічна ситуація створюється, коли возний, користуючись судовими канцелярськими термінами, передає свої любовні почуття. Сміх викликає різка невідповідність форми висловлення змістові. І тут, і в наступній ситуації, коли невдалий залицяльник залишається з виборним, сміх драматурга має добродушний характер. Але коли возний скаржить на труднощі діставати хабарі, сміх автора набирає сатиричного звучання.

Широко використовує письменник і словесно-ігрові прийоми, властиві народним оповіданням, анекдотам, казкам. Інколи комічні ситуації створюються через непорозуміння, при якому дійові особи вкладають різний зміст у ті чи інші вирази й слова. Наприклад, виборний, вказуючи, чому Наталка відмовила попереднім женихам, зазначає: «...Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годував і зодягав». Возний наївно заперечує: «Письменство не єсть преткновеніє ілі поміха ко вступленію в законний брак». Можна ще згадати розмову про театр: «...город чи містечко?»

Зустрічається і такий прийом, як неодноразове повторення одного й того ж виразу; наприклад, возний весь час повторює вираз — *теє-то, як його*. Особливо смішною є розмова виборного й возного, коли виборний сім разів підряд повторює запитання «А ви ж їй що?» та «А вона ж вам що?».

В мові виборного зустрічаємо й непотрібне вживання підряд кількох синонімічних виразів, як-то: «Що ж вона говорить? Чим одговорюється і що каже?», «Викинь лиш дур з голови; удар лихом об землю; мовчи та диш» і ін.

Є випадки неправильного, але дотепного вживання

того чи іншого слова; наприклад, виборний змінює почуте від возного слово *лицедійство* на *лицемірство* (це для таких крутіїв, як названі персонажі, дуже до речі). Або, розказавши виборному про своє кохання до Наталки, возний запитує: «Як ти думаєш? Як совітуєш в такому моїм *припадці*?»

Інакше, ніж з возного і виборного, сміється читач і глядач з дотепів Миколи. Згадаймо ті влучні характеристики, які Микола дає возному й виборному, або його звернення до своїх друзів: «Кріпись, Петре, і ти, Наталко! Наступає хмара, і буде великий грім». В цих дотехах насамперед відчуються народний гумор, народні позиції в оцінках людей і життєвих явищ, а також симпатії самого автора, його гуманні погляди, його любов до трудящих.

Мова персонажів «Наталки Полтавки» є важливим засобом типізації, відбиває характерні особливості кожного з них.

Мова Наталки й Петра в передачі ніжних і сумних почуттів, як уже зазначалось, близька до мови народних ліричних пісень як своєю лексикою, так і фразеологічними зворотами та інтонаціями. Разом з тим у поважних міркуваннях вони, а також і інші дійові особи, досить часто вживають народні прислів'я, приказки, наприклад: «Знайся кінь з конем, а віл з волом»; «От живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не схоче, той не вскубне!..»; «Ніхто не віда, хто як обіда»; «Спхнути... із мосту та в воду» (Наталка); «Нема у мене ні кола, ні двора» (Петро); «Один собі живу на світі, як билинка на полі»; «Де не посій, там і уродиться»; «Не взяв його враг» (Микола); «На нас, бідних, безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть» (Терпилиха); «На здогад буряків»; «Лучче синиця в жмені, як журавель у небі» (возний) та ін.

Старовинний канцелярський жаргон возного, далекий від розмовної народної мови, є засобом сатиричного розкриття образу цього «завзятого юриста і хапуна», який «бундючиться, що помазався паном». Цей штучний жаргон різко відгороджує возного від мови народних мас.

Засобом сатиричного розкриття образу є мова виборного з її багатослів'ям, недомовками, удаваною простодушністю в розмові з паном возним і напускною важністю в розмовах з Миколою, Петром, Терпилихою. Це характерна мова хитрого представника сільської верхівки, що вислужується перед панами і намагається при цьому мати вигоду, нажитися.

Отже, реалістичні прагнення поєднуються в п'єсі з її народним колоритом. У створенні цього колориту особливо значну роль відіграють пісні.

5

Однією з істотних рис «Наталки Полтавки» є її пісенний матеріал. В п'єсі Котляревського багато пісень. Деякі з них автор узяв з джерел усної народної творчості, деякі написав сам у народному дусі. Дослідники творчості письменника досі мало займалися цим питанням. Проте його не можна вважати другорядним. Розгляд його має значення як для розуміння деяких питань ідейного змісту п'єси, так і для характеристики рис творчого методу автора. Розглядаючи пісні «Наталки Полтавки», натрапляємо на ряд таких, які в часи Котляревського були відомі не тільки в усній традиції, а й з різних друкованих джерел. Так, пісні «Ой під вишнею, під черешнею», «Та йшов козак з Дону» зустрічаються в друкованих пісенниках і в ру-

Цей збірник укладений І. Мерзунком

Полтавка

Опера Малоросійська.

Въ 2.^х дійствіяхъ.

Дійствующі в Лѣто.

Возвѣ: мстервадский

Торликъ Терпиха, вдова Ступа.

Наталка — дочь св.

Петро — любовникъ Наталки.

Михола — фальшивый розсылающій Терпиху

Миколюшка — влюбленный села.

Титул автографа «Наталки Полтавки»

Менюв прогоспававамъ все по рѣтъ выхитъ
зодъ ежену чиня махрмисійскыи латвъ есъ рѣтъ рѣтъ
вездатъ и объ въ динъ лана махрмисіи.

АВЛІІА I:

Наташка свихувамъ събъ лана едъ рани
махрмисіи, махрмисіи, махрмисіи
Снаванъ въра махрмисіи, махрмисіи
махрмисіи ежену въ махрмисіи
и махрмисіи.

АВЛІІА I:

Винитъ винитъ, винитъ винитъ амъ дара рани,
О ланъ ланъ свихувамъ, а махрмисіи махрмисіи. 2

†

мрачу ланъ въ ланъ рани и махрмисіи махрмисіи
махрмисіи махрмисіи и махрмисіи махрмисіи махрмисіи 2

†

не махрмисіи махрмисіи махрмисіи, махрмисіи махрмисіи,
махрмисіи махрмисіи махрмисіи махрмисіи, махрмисіи махрмисіи:

†

Ежеже же ланъ махрмисіи махрмисіи махрмисіи,
махрмисіи махрмисіи махрмисіи махрмисіи махрмисіи? 2

†

махрмисіи махрмисіи махрмисіи махрмисіи, махрмисіи махрмисіи?
махрмисіи махрмисіи махрмисіи махрмисіи махрмисіи.

†

кописах збірників кінця XVIII — початку XIX ст.¹; пісню «Гомін, гомін по діброві» в 1818 році надрукував О. Павловський в «Грамматике малороссийского наречия».

Порівнюючи тексти цих пісень в п'єсі з текстами їх в інших друкованих джерелах (не тільки тих, які вийшли до написання п'єси, а й пізніше), помічаємо одне дуже важливе явище. Так, пісня «Гомін, гомін по діброві» має в п'єсі, як ми зазначали, створену самим автором кінцівку про єднання козаків з москалями.

Те саме бачимо і в пісні «Та йшов козак з Дону». Різні її варіанти, вміщені як у старовинних співанках, так і в пізніших фольклорних збірниках², при різних відмінах містять скаргу на долю. Але жоден з цих варіантів не має того закінчення, яке вніс Котляревський у пісню:

Не спасибі долі, коли козак в полі,
Бо коли він в полі, тоді він на волі.
Ой коли б ти, доле, вийшла ко мні в поле,
Тоді б ти згадала, кого обижала³.

Внесення письменником такої кінцівки в пісню не випадкове. В біографії Котляревського, складеній О. Терещенком, згадується, що одним з улюблених виразів письменника був такий: «Коли козак в полі, тоді він на волі»⁴. Як саме прислів'я, так і факт внесення його

¹ М. Сперанский. Малорусская песня в старинных русских печатных песенниках.— «Этнографическое обозрение», 1909, № 2—3. Пісня «Ой під вишнею, під черешнею» була також надрукована в журналі «Музыкальные увеселения» в 1774 році та в збірнику, виданому Новиковим, «Новое и полное собрание российских песен», ч. IV. М., 1780—1781.

² М. Сперанский. Малорусская песня...; М. Максимович. Украинские народные песни, ч. I. М., 1834. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, т. V.

³ Наведене закінчення подає автограф п'єси, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР, а також рукописні копії її. В тексті видання 1838 року його нема.

⁴ «Основа», 1861, № 2, стор. 165.

в пісню бурлаки Петра є показником вільнолюбності письменника, яку він неодмінно пов'язує з козаками і бурлаками.

Симпатії до козаків знайшли відбиття і в обробці пісні-нісенітниці виборного «Дід рудий, баба руда». Взагалі цей вокальний номер опери складено з уривків різних пісень (це ж нісенітниця!). Початок третього куплета («Ішли ляхи на три шляхи») зустрічається в різних піснях, як:

— Відкіль їдеш? — Од Дунаю!
— А що чував про Михайлу?
— Еге, чував! А сам видав:
Ішли ляхи на три шляхи,
Козаченьки на чотири,
А татари поле крили.
А в тім війську козацькому
Їхав візок да й покритий
Червоною китайкою,
Заслугою козацькою.
А в тім візку біле тіло,
Порубане, почорніло...¹

Цей образ бачимо і в інших піснях про «рубаних козаків», про смерть козака. Але Котляревський, взявши для початку цитату з пісень про «рубаних козаків», додав до неї свій кінець, в якому оспівується могутність козацтва:

Козак в лузі окликнувся —
Швед, татарин, лях здригнувся,—
В дугу всякий зігнувся.

Пісні «Чого вода каламутна», «У сусіда хата біла», «Вітер віє горою» теж, очевидно, народного походження. Більшу чи меншу кількість варіантів кожної з них можна

---

¹ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. М., 1827, стор. 15—16; Украинские народные песни, изданные Максимовичем. М., 1834, стор. 149—150.

знайти в різних фольклорних збірниках. Правда, можливе було і засвоєння народом пісень, складених Котляревським, проте в даному разі це, на наш погляд, виключається. Ці пісні у варіантах, поданих у фольклорних збірниках, значно ширші і різноманітніші. Ось, наприклад, деякі варіанти до пісні «Чого вода каламутна».

Пісня «Циганочка да волошечка шатер будувала» в збірнику М. Максимовича має в середині такі куплети:

Чого вода да така руда,
Чи филенька збила?
Чого дівка да така смутна,
Чи мати побила?
Ой хоть била, хоть не била,
А ще буде бити:
Прийди, прийди, вражий сину,
Хоч оборонити!
Ой ти, луже, не шуми дуже,
Зелений байраче.
Не зводь з ума да дівчиноньки,
Молодий козаче! ¹

Близький до тексту Котляревського варіант її подає А. Метлинський:

Чому в ставу вода руда, мабуть, хвиля збила?
Чом дівчина невесела, мабуть, мати била?
Мене ж мати вік не била, самі сльози ллються:
Од милого людей нема, од нелюба шлються.
Пришли ж, пришли ж, мій миленький, хоть нароком люди;
Нехай мені од матусі наруги не буде.
Од матусі наруженька, од батенька друга;
Нема ж мого миленького, нема ж мого друга,
Шумлять верби в кінці греблі, що я насадила;
Нема ж мого миленького, що я полюбила.
Нема ж мого миленького, нема ж мого сонця;
Ні з ким мені розмовляти, сидя у віконця.

---

¹ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. М., 1827, стор. 94.

Нема ж мого миленького, що карії очі;
Ні з ким мені розмовляти, сидя до півночі¹.

З варіантів, поданих П. Чубинським, один має такий же початок, як і щойно наведений, але інше закінчення:

Ой не пускають мене погуляти,
А ще ж бо я молодая,
Пусти, мати, мене погуляти —
Я не забаруся:
Ой первий півень заспіває,
Додому вернуся.
Піють півні, піють другі,
А дочки немає —
А десь сука, а десь ледащиця
З хлопцями п'є, гуляє².

Другий варіант із цього ж збірника майже тотожний з текстом пісні в п'єсі.

Порівнюючи подані варіанти з текстом пісні в п'єсі, можна зробити такий висновок: в основі тексту, поданого в п'єсі, очевидно, є народна пісня, яку письменник міг деякою мірою скоротити або й дещо змінити. Останній, згаданий нами варіант міг перейти з п'єси в народ.

Так само, мабуть, створена й пісня про Петруся, варіанти якої, відмінні від поданого в п'єсі, зустрічаються в різних збірниках.

Наприклад:

Я петрушку копала,
На Петруся моргала.
Ой лихо не Петрусь,
Біле личко, чорний ус.

¹ Народные южнорусские песни, издание А. Метлинского. К., 1854, стор. 113.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т. V, стор. 141.

Била ж мене матуся
А за того Петруся.
Ой лихо... і т. д.
Присяй богу: далєбіг,
Таки буде Петрусь мій.
Ой лихо... і т. д.¹

Пісня «У сусіда хата біла», як і згадана раніш «Ой під вишнею, під черешнею», є просто скороченням відповідних народних пісень, як показують варіанти їх з різних фольклорних збірників, наприклад:

Сусід уже жито сіє,
У сусіда зеленіє;
А у мене не сіяно,
Ані поле не орано.
У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила;
А у мене ні хатинки,
Ані щастя, ані жінки!
За сусідом молодиці,
За сусідом і вдовиці,
І дівчата поглядають,
Що сусіда всі кохають.
Одна була полюбила
І рученьку заручила.
І та потім так сказала:
Що я тебе не кохала!²

До пісні Петра «Сонце низенько» фольклорні збірки дають багато зразків з таким же початком, але з іншою темою, наприклад:

Сонце низенько, вечір близенько:
Вийди до мене, моє серденько!
Ой вийди, вийди, да не барися:
Моє серденько розвеселиться.

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т. V. СПб, 1874, стор. 101.

² Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. М., 1827, стор. 136—138.

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє золото! ¹
I т. д.

Або із збірника П. Чубинського:

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько!
Ой вийди, вийди, як виходила,
Промов словечко, як говорила.
Ой вийди, вийди, не бійсь морозу,
Я твої ніженьки в шапочку вложу.
Ой вийди, вийди, не чий ти жалю,
Вийди до мене, дорогий кришталю ².

Ми вважаємо, що тут письменник, взявши початок народної пісні, подав далі свій варіант, який безпосередньо передає почуття героя і є, таким чином, своєрідним пісенним монологом.

Такий же органічний зв'язок з розвитком сюжету п'єси мають і пісні Наталки «Віють вітри» та «Ой мати, мати!». Тексти їх подані були в фольклорних збірках: перша — в збірнику М. Максимовича («Малороссийские песни», М., 1827) і ще раніше в альманасі М. Погодіна «Уралия» за 1826 рік; друга — у Метлинського («Народные южно-русские песни», К., 1854) і у Чубинського («Труды этногр.-статист. экспед.», т. V, стор. 228). Проте нам здається, що вони складені самим письменником і потім перейшли в народні маси. Крім того, що вони є ніби пісенними монологами Наталки, за це говорять і такі обставини: варіантів їх записано дуже мало, і ті дуже близькі до текстів, поданих у п'єсі. Між іншим, Максимович пізніше

¹ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. М., 1827, стор. 87—88.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т. V. СПб, 1874, стор. 39.

В тому ж збірнику зустрічаємо і пісні трохи іншого змісту, але з тим же початком (стор. 44 і 1200).

(«О стихотворениях червонорусских», «Киевлянин на 1841 год») називає Котляревського автором пісні «Віють вітри».

Так, пісня «Віють вітри», надрукована в альманасі «Уранія» як народна (доставлена видавцеві Д. Ознобишиним), має такі головні відміни від тексту її в п'єсі:

Самі сльози ллються...
Чахну, сохну,
Все горюю,
Всяк час умираю...
Тільки ж мені
Легше стане,
Як трошки поплачу.
Не допоможуть
Горю сльози...
Нещаслива
Та билинка...
Тяжко жити
Без милого
На чужій сторонці¹.

Крім того, тут змінено порядок куплетів і випущено деякі рядки. Текст пісні, поданий у збірнику Максимовича, теж має незначні відміни від тексту Котляревського. Найголовніші з них:

Самі сльози ллються!..

Тільки мені й легше стане,
Як трошки поплачу!

Не допоможуть сльози щастю...

Тяжко жити без милого
На чужій сторонці!

---

¹ «Уранія». Карманная книжка на 1826 г. Для любителей и любителей русской словесности, изданная М. Погодиным. М., стор. 148—150.

Як без тебе я горюю,
Прийди подивися!..

Коли нема того тута,
Який мене любить...

Сохну, чахну я без тебе,
Всяк час умираю.

В цьому варіанті в текст додано такий куплет:

Без милого долі нема,
Стане світ тюрмою;
Без милого щастя нема,
Немає й покою...¹

Отже, вводячи в п'єсу пісні, Котляревський ішов своєрідним творчим шляхом, скорочуючи деякі з них, а в інші вносячи певні зміни, щоб передати відповідні почуття й думки персонажів. Він ішов таким шляхом, яким ідуть звичайно складачі фольклорних творів, вносячи в свій текст деякі вирази, куплети й цілі частини з інших відомих пісень, пристосовуючи їх до своєї теми.

Цей метод складачів народних пісень можна проілюструвати на порівнянні хоч би таких пісень:

Ой у полі озеречко,
Там плавало відеречко,
Там козаки молодії
Кониченьки напували.
Коні іржуть, води не п'ють,
Вони на себе поход чують².

Інші відомі пісні, що мають такий же початок, оспівують розлуку з милою, наприклад:

¹ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. М., 1827, стор. 47—48.

² Сборник украинских песен, изданный М. Максимовичем, ч. I. К., 1849. стор. 110—111.

Ой у полі озерце,
Там плавало відерце,—
Соснові клепки, дубове денце.—
Не цураймося, серце.
І не раз, і не два
Стояв же я під вербою.
«Вийди, дівчино, вийди, рибчино,
Поговоримо з тобою».
«Ти, козаче, молоденький,
В тебе коник вороненький.
Сідлай коня да їдь з двора,
Бо ти не мій, я не твоя»¹.

Проте ця ж сама тема в іншій пісні при подібному початку розвивається зовсім інакше, наприклад:

Ой на полі та озеречко,
Там плавало відеречко,
Соснове відеречко —
Дубове денечко;
Ходім повинчаймось,
Моє сердечко!
— Не будем вінчатися
Й слави набиратися,
Ой будуть люди сміятися².

В п'есі є ще ряд вокальних номерів. Деякі з них теж зв'язані з народними піснями (як «Ворскла річка невеличка», «Ой доля людська»), інші є типовими куплетами дійових осіб, дуетами, тріо, обов'язковими для обраного письменником жанру. Основне місце в музично-вокальній частині «Наталки Полтавки» посідають пісні — народні та складені автором у народному дусі. Наталка, Петро, Микола — герої з народного середовища — свої задушев-

---

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т. V. СПб, 1874, стор. 169.

² Народные южнорусские песни, издание А. Метлинского. К., 1854, стор. 27.

ні переживання, ніжні почуття передають через пісні. В піснях Наталка виливає свій сум за милим, відданість йому і своє глибоке горе, коли виникла загроза одруження з нелюбом. З глибоким ліризмом передають пісні почуття Петра, його любов до Наталки, його скарги на свою бурлацьку злую долю. В піснях Миколи («Гомін, гомін по діброві», «Ворскла річка невеличка») письменник показує його як носія патріотичних традицій народу. В сатиричному плані змальовується возний у піснях, вкладених в його уста.

Отже, пісні є важливим засобом драматурга в змалюванні образів і розкритті ідейного змісту твору. Вони вносять у п'єсу сильний струмінь ліризму, надають їй народного колориту. В них теж виявляються реалізм і народність як творчі принципи автора.

Показово, що пісні з «Наталки Полтавки», створені самим автором («Віють вітри», «Ой мати, мати», «Сонце низенько» та ін.), ще до надрукування п'єси стали поширюватись і жити також незалежно від неї. І давніша, і нова критика високо оцінила їх як зразкові ліричні твори.

Традиція введення в п'єсу пісенного матеріалу після Котляревського широко утвердилась в українській драматургії, її продовжили Квітка, Шевченко, далі Кропивницький, Старицький, Тобілевич, Франко та ін. Внесення народних пісень у п'єсу і тісне їх пов'язання з сюжетом надало українській класичній драматургії своєрідного колориту, стало однією з характерних рис її національної форми.

6

Вже йшла мова про зв'язки «Наталки Полтавки» в розробці сюжету, образів з драматичною літературою того часу. Однак це питання потребує і окремого розгля-

ду. П'єса Котляревського в історії української літератури посідає визначне місце, отже, з'ясування її історико-літературних зв'язків становить одне з важливих завдань радянського літературознавства. А зв'язки ці широкі й різноманітні.

«Наталка Полтавка» — п'єса, позначена яскравим національним колоритом. Водночас вона тісно зв'язана з російською драматургією другої половини XVIII — початку XIX ст. Спроби буржуазно-націоналістичних авторів якщо не відкинути, то хоч би обмежити коло цих зв'язків невеликою кількістю явищ — явно тенденційні і спростовані нашою наукою. Тепер уже ніхто не буде твердити, що «Наталка Полтавка» зв'язана тільки з давно забутим водевілем Шаховського «Козак-стихотворец». Зв'язок між цими двома п'єсами справді є, але він суто зовнішній (Котляревський у «Наталці Полтавці» полемізує з Шаховським); по лінії ж творчих завдань і засобів їх втілення Котляревський іде шляхом кращих російських драматургів того часу.

Комічна опера О. Шаховського «Козак-стихотворец» (1812) як своїм сюжетом, зв'язаним з подіями славного Полтавського бою, так і використанням українських народних мотивів («Іхав козак за Дунай», «Як казала матуся»), безумовно, викликала великий інтерес у Котляревського. Мала вона успіх і на сцені протягом сорока років. Проте Котляревський, як видно з «Наталки Полтавки», негативно поставився до цієї п'єси.

Поява «Наталки Полтавки» зв'язана з історією Полтавського театру, директором якого був письменник. Репертуар трупи, яка грала в Полтаві, був різноманітний. Він включав, з одного боку, такі п'єси, як «Недоросль» Фонвізіна, «Ябеда» Капніста, «Неслыханное диво» Судовщикова, «Роман на большой дороге», «Богатонов» Загоскіна, «Притворная неверность» Грибоедова, «Дон-

Жуан» Мольєра, з другого боку — модні тоді сентиментальні п'єси «Великодушие, или Рекрутский набор» Ілліна, «Русский солдат» Федорова, кілька п'єс Коцебу. Значне місце посідали в ньому комічні опери, зокрема «Мельник — колдун, обманщик и сват» Аблесімова, «Сбитенщик», «Несчастье от кареты» Княжніна, «Козак-стихотворец», «Крестьяне, или Встреча незваных» Шаховського, «Днепровская русалка» Краснопольського, «Удача от неудачи» Семенова і т. ін.¹

Сучасники свідчать, що в ті часи найбільшим успіхом користувались сентиментальні п'єси та опери. Наприклад, Д. Горчаков на початку ХІХ ст. так характеризував репертуар тодішніх театрів:

Один лишь «Сын любви» здесь трогает сердца,
«Гуситы», «Попугай» предпочтены Сорене.
И коцебятина одна теперь на сцене².

Названі тут п'єси німецького драматурга А. Коцебу ставились і в Полтавському театрі. Скарга сатирика, що п'єсам епігона сентименталізму Коцебу надано перевагу над трагедією Ніколева «Сорена и Замир» (яка була заборонена цензурою і не йшла на сцені), зв'язана з засиллям у репертуарі сентиментальних п'єс порівняно з «високими» трагедіями.

Звичайно, репертуаром Полтавського театру не доводиться обмежувати знайомство Котляревського з драматургією попередньою і тогочасною. Але, вивчаючи історико-літературні зв'язки його п'єс, не можна обминути цьо-

---

¹ Про цей репертуар довідуємося з кн. І. Павловського «Полтава», (1910), з різних заміток ж. «Украинский вестник» (1817, № 12; 1819, №№ 1 та 4) та за даними А. С. Щепкіна, брата знаменитого артиста («Записки актера Щепкина», 1933).

² Поэты-сатирики конца XVIII — начала XIX в. Библиотека поэта. Большая серия. Л., 1959, стор. 159.

го репертуару, тим більше, що він був на рівні тодішнього репертуару столичних театрів.

«Наталку Полтавку» автор назвав оперою (подібні п'єси в ті часи називали ще й комічними операми). Комічні опери XVIII — початку XIX ст. склалися з тексту, який вимовлявся, і з музикальних номерів (арій, дуетів, хорів тощо).

Російська комічна опера характерна тим, що в ній широко розроблялися сюжети із селянського життя (такою, наприклад, була вже перша комічна опера в російській літературі «Анюта» Попова.— 1772 р.). Відомі зразки її — Княжніна «Несчастье от кареты», Ніколева «Розана и Любим», Аблесімова «Мельник — колдун, обманщик и сват», Крилова «Кофейница» — порушили важливі суспільні питання, зокрема в плані критики явищ суспільного життя (перші дві в ліберально-дворянському спрямуванні, останні дві — в демократичному). Важливо, що російська комічна опера була жанром, в якому знайшло велике місце змалювання народного побуту. Такі опери, як Аблесімова «Мельник...», Матінського «Санктпетербургский гостиный двор», сповнені виразного національно-побутового колориту. Першу з них В. Белінський оцінив як «прекрасний народний водевіль... твір, такий любий нашими добрими дідами, який іще й тепер не втратив своєї вартості»¹.

Характерно, що автори комічних опер звертаються до народних пісень і більшою чи меншою мірою вводять їх у свої твори. Так, уже в «Анюте» М. Попова знаходимо пісні: «Белолица, круглолица красная девица» і «Кабы да на цветы не морозы». Особливо багато народних пісень і обрядів подали О. Аблесімов і М. Матінський.

---

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, т. I, 1948, стор. 39.

В третій дії опери «Мельник...» на сцені показано було дівич-вечір з піснями.

Пісенні народні мелодії широко використані були і в музиці цих опер (Фоміна до опери «Мельник...» і самого Матінського та Пашкевича до опери «Санктпетербургский гостиный двор»). Досить сильно виявився фольклорний елемент і в комічній опері Княжніна «Сбитенщик», в якій, за свідченням Стебліна-Камінського, виступав Котляревський в аматорських виставах.

Проникли в комічну оперу й елементи українського побуту та народного мистецтва. Журнал «Вестник Европы» в 1810 році (№ 1, стор. 71) повідомляв, що в Москві на різдвяні свята була поставлена улюблена російська опера «Старинные святки», і додавав при цьому: «Автор музики вдало використав голоси деяких пісень малоросійських; ця руда ще недавно відкрита і обіцяє театральним композиторам багатющу поживу, якщо тільки вони звернуть на неї свою увагу. А не можна не побажати цього: в Малоросії пісні, мабуть, чи не кращі за французькі водевілі». Українські куплети пісенного складу були внесені в популярну на початку ХІХ ст. оперу «Днепровская русалка».

Успіх опери Шаховського «Козак-стихотворец» обумовлений був насамперед використанням мелодій народних українських пісень, про що є ряд свідчень сучасників.

Опера Шаховського ставилась довгий час і на Україні, зокрема в Полтаві. Місцеве населення і критика негативно поставились до потворного калічення української мови автором. Зокрема, різка рецензія на постановку опери з'явилася в журналі «Украинский вестник» (1817, № 12). Проте і автор цієї рецензії, нападаючи на неправдиве змалювання Шаховським українського життя і спотворену українську мову, відзначав у п'єсі «чудові тоном і почуттям малоросійські пісні».

В літературі про Котляревського не раз висловлювався здогад, що постановка опери «Козак-стихотворец» наштовхнула нашого автора написати «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника». І це цілком імовірно, не випадково ж у «Наталці Полтавці» автор критикує п'єсу Шаховського.

«Наталка Полтавка», як не раз указували дослідники, в побудові сюжету має чимало спільного з «Козаком-стихотворцем». Але цілком правильно зазначив радянський театрознавець С. Дурилін, який розглянув це питання, зіставив сюжети п'єс, образи, пісні: «...п'єса Шаховського це — анекдот із життя, побуту і епохи маловідомих або зовсім не відомих автору, п'єса Котляревського — це творіння народного поета, взяте з глибин народного життя.

Чим більше ми відчуваємо зовнішню подібність між цими двома п'єсами, тим більше виявляємо їх цілковиту внутрішню несхожість у всьому, що становить справжню життєвість і дійовість сценічного твору»¹.

Пишучи «Наталку Полтавку», Котляревський використав традиції кращих російських комічних опер. Але пішов значно далі за своїх попередників у жанрі комічної опери: він значно рішучіше за них ступив на шлях реалізму й народності. Можна вважати, що він використав не тільки надбання комічної опери, а й комедії, яка на цей час була вже представлена творами Фонвізіна, Капніста, Лукіна, Плавильщикова, Крилова. Комедії Фонвізіна і Капніста, зокрема, ставилися полтавською трупю. До п'єс Крилова у Котляревського був значний інтерес, і жартівливу трагедію «Трумф» («Подщипа») він списав для себе.

---

¹ С. М. Дурилін. М. С. Щепкін та І. П. Котляревський.— В кн.: Російсько-українське літературне єднання, вид. І. К., 1953, стор. 94.

Радянське літературознавство розкрило органічний зв'язок російської комедії і комічної опери XVIII ст. з народним театром, відбиття в них важливих суспільних питань епохи. «Сила російської комедії XVIII ст.,— зазначає дослідник П. Берков,— у її зв'язку з народним життям, в її сміливому зверненні до болючих сторін народного життя. Оригінальність її — в соціально-сатиричному побутовому реалізмі, в тому, що вона відбивала стихійно-революційні настрої російського кріпосного селянства»¹.

Кращі російські комедії й комічні опери були ідейно споріднені з передовими сатиричними журналами свого часу.

«Недоросль» Фонвізіна Пушкін назвав «народною комедією» і «єдиною пам'яткою народної сатири». П'єси Фонвізіна, Крилова та інших передових драматургів XVIII — початку XIX ст. становили не тільки побутову, а й політичну сатиру. Комедія «Недоросль» Фонвізіна гостро картала дворянство — головну підпору самодержавства. В п'єсах Крилова виразно виявились радикальні антидворянські тенденції.

Котляревський писав «Наталку Полтавку» (а також і «Москаля-чарівника»), спираючись на ті творчі принципи, які розвинулись у передовій російській драматургії XVIII — початку XIX ст. Сила «Наталки Полтавки» саме і полягає в її зв'язку з народним життям і народною поезією, в її соціально-сатиричному і побутовому реалізмі. Котляревський, як і кращі російські драматурги XVIII — початку XIX ст., також використав надбання народного театру.

---

¹ П. Н. Берков. Вступна стаття до збірника «Русская комедия и комическая опера XVIII века». М.—Л., 1950, стор. 65—66.

Деякі літературознавці і дожовтневого, і радянського часу відкидали будь-які зв'язки «Наталки Полтавки» з українською драматургією XVIII ст. Проте з цим ніяк не можна погодитися. Звичайно, шкільні драми і зв'язані з ними інтермедії на час діяльності Котляревського вже віджили. Крім того, шкільні драми і змістом, і формою надто далекі від п'єс Котляревського, і шукати тут якихось зв'язків і не варто. Але до інтермедій у часи Котляревського інтерес жив. Так, О. Лобисевич, який переодягав «Вергілієвих пастухів у малоросійський кобеняк», в 1794 році мав намір видати деякі інтермедії, вважаючи їх визначними комічними п'єсами, що стоять нарівні з комедіями Плавта і Мольєра. А вертепна драма жила (між іншим, про неї згадує Котляревський в «Енеїді») і з вжитку «мандрованих дяків» перейшла в народ (в XIX і навіть на початку XX ст. вона ставилась не тільки в ляльковому театрі, а й живими виконавцями).

У вертепній драмі, а також у кращих інтермедіях саме і зустрічаємо деякі риси, що дозволяють їх назвати попередницями п'єс Котляревського. По-перше, в них народне життя змальовано з помітними елементами реалізму, відбито в певній мірі народні погляди, дано веселі сцени з народного побуту. По-друге, в них, особливо у вертепній драмі, використовуються елементи народної поезії. Так, сюжети багатьох інтермедій взято з народних переказів і анекдотів. В змалюванні ряду дійових осіб (як запорожець, російський солдат, польський пан, уніатський піп та ін.) відбилися симпатії й антипатії народних мас. Образи ці змальовані тими ж рисами, що й у фольклорі. Вставлено в них і уривки чи цілі твори народної поезії (наприклад, пісні «Ой під вишнею, під черешнею», «Та не буде лучче, та не буде краще», «Гусар коня напував, Дзюба воду брала», прислів'я, приказки у вертепній драмі). Нарешті, гумор і сатира інтермедій

і особливо вертепної драми мають народний характер: вони спрямовані саме проти тих суспільних явищ життя, проти яких виступає і фольклор (панська сваволя, обдурювання темних мас тощо).

Давно порушено питання про зв'язок «Наталки Полтавки» з сентиментальною літературою. Деякі критики і дослідники намагалися поставити її в один ряд з повістями Карамзіна і його школи, з п'єсами Ілліна, Федорова та ін. Звичайно, на ці питання можна відповісти тільки негативно. «Наталку Полтавку» ніяк не можна зближати з сентиментальними творами карамзінської школи, можна лише вказати, що Котляревський відбив вплив сентименталізму в розв'язці і використав досягнення російського сентименталізму в прагненні змалювати реальний внутрішній світ людини в усій його складності й різноманітності, змалювати «життя серця».

Багато дала Котляревському, авторові «Наталки Полтавки», попередня й тогочасна література: він живився і її просвітительськими ідеями, і тенденціями до реалістичного змалювання народного життя, і елементами народності в ній. Але, використавши надбання попередників, він створив свою невмирущу п'єсу на нових естетичних засадах. Це — засади реалізму й народності, демократизму й живого національного колориту.

«Наталка Полтавка» була запереченням модних сентиментальних п'єс тодішнього репертуару (як оригінальних — Ілліна, Федорова, С. Глінки, так і перекладних — «коцебятини») і вивела на сцену справжніх, невідмальованих представників народу. Персонажі п'єси — типові характери, поведінка яких соціально і психологічно вмотивована. П'єса Котляревського була полемічно спрямована проти «Козака-стихотворця» О. Шаховського та інших псевдонародних п'єс (як «Удача от неудачи» П. Семенова, в якій деякі дійові особи теж розмовляють

каліченою українською мовою і співають народних пісень). Вона протистояла цим творам і глибоким проникненням у народне життя, і зовсім іншим ставленням до народу (любов'ю та пошаною).

В той час, як на сценах столичних театрів «Козак-стихотворец» користувався тривалим успіхом, у Полтаві, як свідчить рецензент журналу «Украинский вестник», «багато добродушних чад природи при другому оголошенні про виставу сказали: «Чого йти в кіатр? Хіба слухать, як за наші гроші да нас же будуть і лаять»¹. Це був голос демократично настроєного глядача. Зрозуміло, що цей глядач захоплено привітав «Наталку Полтавку», яка показала правдиво змальований образ українського народу, простих його людей, як гідних симпатії і пошани.

Показово, що п'єси Котляревського займали помітне місце в репертуарі М. С. Щепкіна і відіграли певну роль в його боротьбі за утвердження реалізму й народності на сцені².

Ставлячи п'єси Котляревського на сцені російського театру, Щепкін у великій мірі сприяв цим зміцненню культурного єднання двох братніх народів. На ювілеї великого артиста 26 листопада 1856 року С. Т. Аксаков так характеризував його роль у цьому: «Щепкін переніс на російську сцену справжню малоросійську народність з усім її гумором і комізмом. До нього ми бачили в театрі тільки грубі фарси, карикатури на співучу, поетичну Малоросію, Малоросію, яка дала нам Гоголя! Щепкін тому міг це зробити, що провів дитинство і молодість свою на Україні, зріднився з її звичаями і мовою. Чи

---

¹ «Украинский вестник», 1817, кн. 12, стор. 369.

² Див. кн. А. Дермана «Московского Малого театра актер Щепкин». — «Московский рабочий», 1851, стор. 106—107, 117, 119, 156.

можна забути Щепкіна в «Москалі-чарівникові» й «Наталці Полтавці»?»¹

В 1846 році молодий О. Серов (майбутній відомий композитор) писав В. Стасову про гастролі Щепкіна в Сімферополі: «Тріумфи Щепкіна — гоголівські характери (городничий, Бурдюков) і малоросіяни»².

Котляревський утвердив в українській драматургії справжню народність, змалювавши картини життя народу, відбивши його погляди, широко використавши естетику народної поезії. Не випадково І. Срезневський, видаючи «Наталку Полтавку», назвав її «не тільки одним з перших книжно-народних творів України, але разом і першою збіркою пам'яток української народності, зразком для всіх наступних»³.

Основні естетичні засади творчого методу автора «Наталки Полтавки» — правдиве відтворення життя народу і використання художніх надбань народної поезії. Цим Котляревський накреслив шлях дальшого розвитку української драматургії.

---

¹ С. Т. Аксаков. Несколько слов о М. С. Щепкине. Михаил Семенович Щепкин. Записки его, письма, рассказы, материалы для биографии, родословная. СПб, 1914, стор. 286—287.

² Цит. за кн. А. Д е р м а н а «Московского Малого театра актер Щепкин», стор. 156. Йдеться про п'єсу Котляревського.

³ «Украинский сборник», X., 1838, стор. 1.

«МОСКАЛЬ - ЧАРІВНИК»

Великий успіх мав свого часу і «Москаль-чарівник». П'єса була написана, очевидно, слідом за «Наталкою Полтавкою» і поставлена на сцені Полтавського театру теж у 1819 році.

Сценічна історія п'єси, як і «Наталки Полтавки», зв'язана протягом кількох десятиліть з діяльністю М. С. Щепкіна. Роль Чупруна була однією з найулюбленіших ролей великого артиста. Щепкін зберіг роль Чупруна в своєму репертуарі до кінця своєї сценічної діяльності. Він ставив цю п'єсу на свої бенефіси в Москві в Малому театрі, виступав у ній під час численних гастролей по всій Росії.

Описуючи прощання великого артиста з петербурзькою публікою під час гастролей у 1844 році, В. Белінський зазначає:

«...Щепкін, зворушений і схвилюваний, як би зрозумівши сумне почуття публіки, затримав ще на мить хвилину розставання і заспівав ці чудові своєю простотою і грацією куплети з п'єси «Москаль-чарівник», якими протягом свого перебування в Петербурзі завжди чарував публіку... Неможливо описати захоплення вдячних глядачів»¹.

О. І. Герцен, чекаючи в 1853 році приїзду Щепкіна

---

¹ В. Г. Белінський. Полное собрание сочинений, т. VIII, Л., 1948, стор. 176.

в Лондон, згадує його в ролі Чупруна і цитує в листі до М. К. Рейхель приспів до пісні:

Чук-чук, Тетяна,
Чорнобрива, кохана ¹.

Приїхавши в 1858 році у Нижній Новгород відвідати свого великого друга Т. Г. Шевченка, Щепкін виступив там у «Москалі-чарівникові». Белінський у своїх листах називав Щепкіна — «знаменитий Москаль-чарівник» (лист до Герцена від 26.І 1845 р.).

В основу сюжету п'єси взято побутовий конфлікт, який відбився в ряді народних оповідань, казок і пісень. До жінки чумака під час його відсутності ходить полюбовник. Раптом несподівано повертається чоловік з подорожі, застає у жінки полюбовника і розправляється з ним та з жінкою.

Котляревський вніс у цю сюжетну схему деякі важливі зміни. До жінки чумака Михайла Чупруна Тетяни залицяється дрібний чиновник Финтик, але Тетяна залишається вірною чоловікові і не стає любовницею Финтика. В прикінцевій сцені, коли все з'ясувалося за допомогою солдата-постояльця і Финтик виліз з-під печі, Михайло не карає, а прощає його. Невдалий залицяльник розкаюється.

Сюжетна схема, яку використав Котляревський для свого твору, зустрічається в фольклорі різних народів і в творах різних письменників. Дожовтневе літературознавство чимало займалося зіставленням «Москаля-чарівника» з творами, що мають у більшій чи меншій мірі подібний сюжет (маємо на увазі насамперед праці М. Дашкевича). Ці «розшуки» літературних джерел п'є-

---

¹ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, под ред. М. К. Лемке, т. III. СПб, 1917, стор. 307.

си Котляревського завели Дашкевича надто далеко. Переглянувши силу середньовічних фавль, французьких, німецьких, англійських комічних опер XVII—XVIII ст. ст. і народних казок та пісень європейських і азіатських народів, він зробив висновок, що джерелом «Москаля-чарівника» була п'єса французького письменника другої половини XVIII ст. Ансома «Le soldat magicien» («Солдат-чарівник»). Радянське літературознавство відкинуло ці «здобутки» компаративізму. Вони відривали вивчення п'єси від того життєвого джерела, з якого вона виросла.

В ряді народних пісень і казок розробляється мотив залицання до жінки — під час відсутності її чоловіка — дяка, писаря чи когось із сільського начальства. Дослідники (Франко, Петров, Сумцов, Перетц та ін.) назвали багато творів фольклору на цей сюжет. Для прикладу можна згадати чумацьку пісню «Святий боже, святий кріпкий». В ній розповідається про чумакову жінку, яка під час відсутності чоловіка запрошує до себе дяка. Але от прийшов чумак з Криму і питає:

— Ой здорова, моя мила,
Чи все гаразд дома?
— Ой все гаразд, ой все гаразд,
Тільки одно нінащо:
Виглядає вражий дячок
Із запічка часто...

Чумак вийшов надвір начебто розпрягати воли, але насправді не для того, а вхопив од воза «бичину» і побив дяка, щоб той не ходив «до чужих жінок»¹.

Відомий у багатьох записах і варіантах народний анекдот «Піп та чужа жінка» розповідає про розправу чоловіка з любовником зрадливої жінки — попом — за допо-

---

¹ И. Рудченко. Чумацкие народные песни. К., 1874, стор. 232—233.

могою спритного і розумного наймита¹. Народний анекдот про дяка й невірну жінку подає і Панас Мирний у своєму щоденнику².

Жартівлива пісня «Добре чужую жінку любити», знайдена в рукописних збірниках XVIII ст., оспівує розправу з полюбовником, який тікає від чоловіка коханки і за яким «дубина шумить».

Були на цю тему і лубочні картини з текстами³.

Оповідання, що стоїть ще ближче до сюжету п'єси Котляревського, можна знайти в популярній у XVIII — на початку XIX ст. книзі Курганова «Письменник». Це — «Повесть о удалом молодом солдате», що є обробкою народного анекдота, в якому В. Перетц вбачав джерело «Москаля-чарівника».

В цьому анекдоті на першому плані поставлено спритного солдата. Попавши на постій до одного міщанина, солдат помітив, що хазяйка під час відсутності чоловіка приймає полюбовника. Аж тут несподівано повернувся чоловік додому — і хазяйка заховала й гостя, і вечерю. Солдат, назвавши себе чарівником, нібито за допомогою демонів показує, де вечеря, а після частування виганяє із схованки полюбовника. С. Стеблін-Камінський у своєму щоденнику зазначив, що «Москаль-чарівник» написаний на сюжет відомої народної казки⁴.

Не може бути сумніву в тому, що подібні народні оповідання й пісні були відомі Котляревському і що якась одна із них або декілька послужили основою для сюжету «Москаля-чарівника». В ті ж приблизно часи на підставі подібних народних оповідань і В. О. Гоголь написав свою п'єсу «Простак».

¹ И. Рудченко. Народные южнорусские сказки, т. I. К., 1869.

² «Радянське літературознавство», № 14, стор. 121—122.

³ Д. Ровинский. Русские народные картинки, т. I, стор. 357.

⁴ «Киевская старина», 1897, № 4, стор. 70.

Народний анекдот про зрадливу жінку зазнав під пером Котляревського значних змін: автор відкинув такі риси персонажів і елементи розвитку дії, як невірність жінки і недоумкуватість чоловіка. Його Тетяна і Михайло — вірне подружжя, розумні й працьовиті люди, отже, образи позитивні. Залицяльником він виводить чиновника Финтика, в образі якого осміюється не тільки моральна зіпсованість, а і мнима освіченість, відрив від рідних і народного життя.

В образі Тетяни автор підкреслює не тільки гострий розум, а й мистецькі здібності — прекрасне виконання пісень. В образі Михайла відображено риси добродушності й народного гумору. В дусі народних анекдотів і оповідань подано образ меткого, спритного і дотепного солдата, який вдало розплутує дуже неприємну ситуацію. Автор з симпатією виводить цих персонажів у противагу розбещеному, відірваному від народного ґрунту Финтикові. В змалюванні їх відчувається теплота, ліризм, а в змалюванні Финтика виразно виявляється сатира.

Але і Финтик розкаюється, визнає свої «дурные поступки» і обіцяє прикласти всі сили, щоб довести ділами своє «исправление». Устами москаля автор під кінець п'єси підносить читачеві й глядачеві думку, що «шутка, кстати сделанная, больше делает иногда пользы, чем строгие наставления». А всі дійові особи роблять повчальний висновок:

Треба дружно з людьми жити,
Треба так жінок любити,
Щоб од бога не гріх,
Щоб і людям не в сміх.

Така розробка сюжету і образів має підкреслено дидактичний характер. Риси дидактизму виявились у цій п'єсі значно сильніше, ніж у «Наталці Полтавці».

Проте Котляревський підкреслює у своїй п'есі не стільки скромну прикінцеву мораль, скільки ряд значно важливіших питань суспільного значення.

Змалювавши Тетяну, Михайла, солдата як носіїв певних благородних рис характеру людей з народу і протиставивши їх морально зіпсованому паничеві-чиновникові Финтику, автор цим висунув думку про моральну вищість народних низів над чиновниками — представниками панських кіл. Цим «Москаль-чарівник» примикає до «Наталки Полтавки», адже в основі протиставлення образів селян образів вожного покладено ту ж саму думку.

Смисл і спрямованість цієї думки повніше розкривається в зв'язку з іншими піднятими в п'есі питаннями, зокрема про народну гідність і взаємовідносини українців і великоросів. Автор подає характерну суперечку між персонажами «Москаля-чарівника» на цю тему.

Наведене москалем прислів'я: «Хохлы никуда не годятся, да голос у них хорош», — викликає гостру відповідь з боку Михайла: «Ні, служивий, така ваша пословиця нікуди тепер не годиться. Я тобі коротенько скажу. Тепер уже не те, як давно було, іскра дотепу розжевілась. Ось заглянь у столицю, в одну і в другу, та заглянь в сенат, та кинься по міністрах, та тоді й говори — чи годяться наші куди, чи ні!..»

Докази про значні посади, які, мовляв, займають українці в державі, мають переконливість і для москаля. Проте головне в цій суперечці — її завершення, яке дається в дуже показовій репліці Тетяни: «Годі вам споритися. Тепер чи москаль, чи наш — все одно: всі одного батька, царя білого, діти...» Отже, в словах Тетяни суперечка розв'язується в дусі єднання братніх народів, історичної їх нероздільності. Цим Котляревський давав відсіч націоналістично настроєним українським дворянам типу Лукашевича і подібним. Письменник вірно показав, що

в народних масах України живе як почуття своєї народної гідності, так і розуміння братнього зв'язку з російським народом. Ці почуття особливо розвинулись після Вітчизняної війни 1812 року.

Характерне для п'єси Котляревського також обстоювання народного начала на противагу панському. Воно виявляється в тій критиці, якій піддає Тетяна дії Финтика.

Тетяна гостро вказує Финтикові на його неповагу до матері і засуджує те, що він протиставляє себе їй: «Ви думаєте, що паньматка ваша вже й гірше од вас затим, що ви письменний, нажили якийсь чинок, що одежа коло вас облипла і ви причепили, не знаю для чого, дворянську медаль?»

Отже, Котляревський поставив тут питання про взаємовідносини народних мас з чиновниками, панами і про роль мас у формуванні української нації, яке вже розпочалось, і розв'язав це питання в демократичному дусі. Носіями кращих рис українського національного характеру драматург вважає народні низи.

Такий підхід до національної теми показує Котляревського як людину, близьку в своїх симпатіях до народних мас, як людину, що підносила це питання з прогресивних позицій.

Разом з цим драматург порушує і проблему народності мистецтва. В цьому плані особливо показове протиставлення різних груп пісень у п'єсі «Москаль-чарівник».

Підносячи пісні народного складу — «Ой був та нема», «Ой не відтіть вітер віє», «Больно сердцу мила друга не иметь», — Котляревський осміює чиновницький романс «Тобою восхищенный», в якому Финтик висловлює ніжні почуття в специфічних канцелярських виразах. Не знаходять прихильності автора і інші пісні, які Финтик

рекомендує як «славні»: «Склонитесь, веки», «С первых весны», «Все забавы», «То теряю», «Не прельщай меня, драгая!», «Почто, ах, не склонна». З названих тут пісень «Не прельщай меня, драгая!» є віршем Сумарокова, який у XVIII ст. був у широкому обігу як романс. Інші теж зустрічаються в старовинних пісенниках.

Це протиставлення народних і складених у народному дусі пісень поширеним у дворянських колах романсам показує Котляревського як людину, що вміла цінити справжню народну поезію і її носіїв. Не випадково Тетяна введена як майстерна виконувачка пісень.

В образі Фінтика висміюються і віджили явища старої культури, які держались ще у відсталих колах чиновництва, наприклад, канцелярський жаргон, старовинні чутливі романси, релігійні псалми («О, горе мне, грешнику сушу») та ін. Їм протиставлено культуру й мистецтво, які творяться на народній основі.

Виводячи москаля, Котляревський висміяв перекручення ним української мови і українських пісень. Беручи до уваги, що «Москаль-чарівник» був написаний і поставлений вслід за «Наталкою Полтавкою», ми вважаємо, що і в цій п'єсі Котляревський продовжував полеміку проти «Козака-стихотворця». Деякі місця «Москаля-чарівника» каліченням української мови і спотворенням пісень, очевидно, повинні були сприйматися полтавськими глядачами як пародія на недавно перед тим поставлену п'єсу Шаховського.

Звичайно називають п'єсу «Москаль-чарівник» водевілем (він і має багато спільного з творами цього жанру, що набув значного поширення в російській драматургії з початку XIX ст.), проте сам автор назвав його оперою. І справді, ця п'єса, як і «Наталка Полтавка», продовжує традиції російської комічної опери щодо жанру і його властивостей. Відрізняється «Москаль-чарівник» від

більшості водевілів свого часу (початку ХІХ ст.) і тим, що автор поставив тут певні суспільно-виховні, а не лише розважальні завдання. Разом з тим слід зазначити, що «Москаль-чарівник» ще більше, ніж «Наталка Полтавка», зв'язаний з народним українським театром.

«Москаль-чарівник», як бачимо, становить своєрідне поєднання поважних думок, народного гумору, народної пісенності з вузьким моралізаторством, яке знизило ідейно-художній рівень п'єси.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ КОТЛЯРЕВСЬКОГО

В особі Котляревського ми маємо письменника, творчість якого знаменувала собою перехід від літератури XVIII ст. до літератури нової. Котляревський жив у той час, коли йшла гостра боротьба нового й старого. Передові кола суспільства (просвітителі, далі дворянські революціонери) виступали проти феодальних порядків, проти старих суспільних взаємовідносин, панування релігійної ідеології, старої філософії, моралі тощо. Зазнає заперечення і старе мистецтво, зв'язане з феодальним ладом.

Своєю творчістю Котляревський став у ряди борців проти старого світу і старого мистецтва. Його твори накреслили початок того шляху, яким пішли прогресивні українські письменники XIX ст. Він зумів реалістично показати важливі сторони життя українського народу, надав своїм творам рис народності, національного колориту, сповнив їх народним гумором.

У творах Котляревського ми знаходимо широку картину життя українського суспільства кінця XVIII — початку XIX ст., яка охоплює різні верстви. Життя панів, чиновників, духовенства (хоч останнє і мало фігурує в його творах) змалював письменник у сатиричному плані.

Хай Котляревський критикує не самі основи кріпосницького ладу, а лише характерні явища його — знущання панів з селянства, паразитизм їх життя, моральну роз-

пусту, політичне недоумство, користолюбство, протиставлення своїх власних інтересів державним, дикунство звичаїв і т. ін.,— все ж його критика мала важливе суспільне значення. Вона картала типові явища в житті дворянства як панівного класу і набувала таким чином цілком певного політичного спрямування.

Позиція письменника в критиці явищ кріпосницького ладу в перших чотирьох частинах «Енеїди» просвітительська. Як просвітитель, Котляревський висунув ідею народолюбства і гасло рівності, що мало прогресивний зміст, спрямований проти феодального поділу суспільства на стани, що відбивало прагнення народних мас. Письменник близько стояв до народу, талановито змалював картини його життя, співчував його стражданням під гнітом кріпосників і прагнув поліпшити його становище.

Те загальне піднесення народної свідомості і патріотичного почуття, яке було викликане Вітчизняною війною 1812 року і визволенням Європи російською армією, особливо виразно відбилосся в творах Котляревського, написаних після цих історичних подій (V і VI частини «Енеїди», п'єси). Він тут підносить представників народних мас як справжніх носіїв любові до батьківщини, уславлює честь, боротьбу за «общее добро», оспівує високу моральність народу. Письменник виступає перед нами як патріот і гуманіст.

У двох останніх частинах «Енеїди» відчуваються відгуки ідей декабризму.

В творчості Котляревського помітні вже засади реалізму як нового художнього методу в українській літературі. Справді, письменник змалював правдиві картини з життя й побуту кінця XVIII — початку XIX ст. В зображенні персонажів він іде шляхом соціальних характеристик, показує соціальну природу дійових осіб, причому симпатії його на стороні народних мас.

Представники народних мас змальовані автором як люди високих моральних якостей, душевного благородства, здорового розуму і т. ін. Цим вони протиставляються образам вельмож, панів, чиновників, яких письменник показує жорстокими, корисливими, нечесними і т. ін. Тут розкривається зміст народолюбства Котляревського, віра в моральні сили народу, в його майбутнє і разом з тим звучить певний моральний суд над кріпосницьким ладом.

Трактуючи тему селянства, взаємовідносини панів і трудящих, Котляревський виступив як передова людина свого часу. Він добре знав життя народу, думав над його долею і відбив у своїх творах ненависть і наростаючий протест народних мас проти кріпосницького гніту. Визвольна боротьба селянства викликала у Котляревського критичне ставлення до взаємовідносин між поміщиками й селянами.

В реалізмі Котляревського виразно виступає критичне начало. В цьому він пішов слідом сатиричного напрямку в російській літературі XVIII ст., в якому Белінський вбачає підготовчий етап розвитку «натуральної школи», тобто реалізму. Велику увагу приділив письменник змалюванню побутових картин, побутової обстановки, і це є однією з характерних особливостей його реалізму.

Реалістичне відображення дійсності було не стихійним прагненням автора, а естетичним принципом, яким він свідомо керувався. Про це свідчать не тільки самі твори його, а й ті літературно-теоретичні заяви, які неодноразово висловлюються в них. Так, в «Енеїді» знаходимо не тільки реалістичні картини з життя українського панства та козацтва, а й деяке теоретичне обґрунтування реалістичних змагань автора. Вже в III частині, приступаючи до опису пекла, поет говорить:

Тепер же думаю, гадаю —
Трохи не годі і писать:

Ізроду пекла я не знаю,
Нездатний, далекі, брехать.
Хіба, читателі, пождіть,
Вгамуйтеся трохи, не галіте,—
Піду я до людей старих,
Щоб їх о пеклі розпитати,
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх.
Вергілій же, нехай царствує,
Розумненький був чоловік,
Нехай не вадить, як не чує,
Та в давній дуже жив він вік.
Не так тепер і в пеклі стало,
Як в старину колись бувало
І як покійник написав.
Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,
Писну, як од старих чував.

Заява автора про бажання бути правдивим не поодинока, подібні вислови знаходимо і в інших місцях поеми, наприклад:

І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі
І стать на шведськую могилу,
Щоб озирнуть воєнну силу
І битву вірно описать.

(ч. VI)

Важливо, що, висуваючи вимогу правдиво змальовувати дійсність, Котляревський тут разом з тим вказує, як розуміє він джерела реалістичного зображення. Таких джерел письменник називає тут два: 1) вивчення життя, спостереження (щоб «битву вірно описать», треба «стать на шведськую могилу» і «озирнуть воєнну силу»); 2) перекази «старих» (про пекло автор збирається писати, як «од старих чував»).

Але хто ж оці «старі»? Сам письменник підкреслює, що це не Вергілій. А коли так, то він міг мати тут на увазі або своїх попередників у літературі XVIII ст., або усну народну творчість. Перше припущення, очевидно, слід відкинути, адже сам письменник протиставляє свою музу «старим» музам:

Ох! скільки муз таких на світі
Во всякім городі, повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас.
Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую,
Старих нехай брика Пегас.

(ч. V)

Очевидно, Котляревський розцінює свою творчість як новаторську і протиставляє її «старим музам» і тій обивательській літературі, якої багато можна було знайти в його час «во всякім городі, повіті» і яку він теж, очевидно, вважає витворами «старої музи».

Правда, Котляревський певною мірою і сам продовжував дещо з традицій української літератури XVIII ст., і зокрема в галузі сатиричної літератури, бурлеска, інтимної лірики, проте не випадково він свою «музу» називає «молодою», підкреслюючи цим нові принципи своєї творчості, якими були звернення до життя і до джерел народної поезії.

Одним з цих принципів для письменника було, за образом висловом його самого, звернення «до людей старих», використання тих переказів, які вони, в свою чергу, «чули від дідів своїх». Ясно, що під «старими людьми» Котляревський розумів тут хоронителів народних поетичних традицій, а не когось іншого.

Поетична практика письменника цілком підтверджує цю його теоретичну декларацію, адже змальовані далі ним у зв'язку з цією декларацією картини пекла дуже близькі до народних казок, анекдотів, пісень і в своїй

спрямованості значною мірою відбивають погляди і прагнення народних мас.

Виразний характер теоретичної літературної декларації мають критичні зауваження дійових осіб «Наталки Полтавки» про п'єсу О. Шаховського «Козак-стихотворец». П'єса засуджується як за спотворення української мови, так і за відступи від життєвої правди, за незнання автором життя й побуту українського народу, за перекручення історичних фактів. Устами Петра Котляревський засуджує «малоросійську кумедію» Шаховського за те, що автор її «дуже поперевертав слова», так що «трудно розібрати», що говорять дійові особи. Коли Петро, розповідаючи зміст п'єси, зазначає, що герой твору Климівський, «виборний козак, служив у полку пана Кочубея на баталії з шведами, під нашою Полтавою», — возний спростовує грубу історичну помилку: «Но в славній полтавській времена — тее-то, як його — Кочубей не був полковником і полка не імів; ібо і пострадавший от ізверга Мазепи за вірність к государю і отечеству Василій Леонтіевич Кочубей був генеральним суддею, а не полковником». І далі підкреслює: «Великая неправда виставлена пред очі публічності. За сіє малоросійська літопись вправі припозвать сочинителя позовом к отвіту». Висновок про п'єсу Шаховського вкладено в уста виборного.

«В и б о р н и й. От то тільки не чепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не знавши звичаїв і повір'я нашого».

Так устами персонажів Котляревський висуває принципи правдивості історичної й побутової, вимогу знати народну мову (вірно передавати історичні факти, знати звичаї, повір'я, побут).

У визначенні суспільної ролі літератури Котляревський, як і інші письменники кінця XVIII — початку

XIX ст., стояв на ґрунті дидактизму. В теоретичних основах своєї творчості письменник ще був зв'язаний з літературними теоріями XVIII ст. І це обумовило межі його досягнень. Не забуваймо, що розуміння завдань літератури в душі утилітаризму й дидактизму в кінці XVIII і на початку XIX ст. було ще дуже поширене. Поетика класицизму проголошувала два основні принципи: наслідування красивої природи і користь.

Принцип «користі» трактовано не в смислі соціального призначення мистецтва, а в смислі повчання, дидактизму.

Свого роду класицистична енциклопедія теорії літератури «Словарь древней и новой поэзии» М. Остолопова (1821) часто підкреслює, що неодмінною складовою частиною різних художніх творів мусить бути повчання.

Характеризуючи розвиток російської літератури до Пушкіна, Белінський, як один з естетичних принципів, що затримував розвиток реалізму, називає дидактизм¹.

Дидактизм був однією з основ сентиментальної літератури і поглядів сентименталістів на поезію. М. Карамзін вказував, що «любимцы Феба»,

Добро искусством украшая,
Велят его любить сердцам.

(«Дарованія»)

В 1824 році Пушкін так писав про відхід нової (романтичної) літератури від дидактизму:

А нынче все умы в тумане,
Мораль на вас наводит сон,
Порок любезен и в романе,
И там уж торжествует он.
Британской музы небылицы
Тревожат сон отроковицы...

---

¹ В. Г. Белінський. Собрание сочинений в трех томах, т. III, 1948, стор. 385.

Лорд Байрон прихотью удачної
Облек в унылый романтизм
И безнадежный эгоизм.
(«Евгений Онегин», ч. III)

Але й пізніше (в 1828 р.) Пушкін виступав проти прихильників дидактизму в літературі, які ставили до поета завдання «давать... смелые уроки» («Поэт и толпа»).

Правда, представники різних суспільних груп по-різному розуміли і здійснювали дидактичну спрямованість літератури.

Дворянська консервативна естетика трактувала соціальний смисл літератури в реакційному дусі.

Навпаки, передові письменники, не відмовляючись від дидактизму в літературі, підносили в повчаннях своїх творів прогресивні ідеї часу.

Антикріпосницькі і волелюбні тенденції «Недоросля» Фонвізін не тільки втілював в образи, а проголошував і в прямій формі устами Стародума.

В літературній боротьбі між діячами реакційно-дворянської естетики, які в літературі вбачали засіб звеличання високопоставлених осіб і втіхи, як від «лимонаду», з одного боку, і, з другого боку, поборниками передових ідей того часу, що визнавали за літературою високу викривальну роль, Котляревський був ближчий до других, ніж до перших, хоч чисто розважальний елемент в його творах і займає певне місце.

Твори Котляревського були новаторським явищем в українській літературі. Новаторство письменника виявилось як у прагненні широко і правдиво змалювати сучасну йому українську дійсність, так і в створенні нових форм. Письменник подолав ті естетичні концепції, на яких базувалась література XVIII ст. Як просвітитель, він досить глибоко проникнув у суть своєї епохи і відобразив її в таких картинах та образах, які були значним

досягненням реалізму того часу. Разом з тим в його творчості широко увійшла в літературу жива розмовна українська мова, зокрема її полтавсько-київський діалект, який ліг в основу української національної мови. Творчість Котляревського збудила інтерес до українського художнього слова в широких колах суспільства. Письменник спрямував українську літературу на ті шляхи, якими йшла тогочасна передова література світу і, зокрема, російська література.

В українській літературі XVIII ст., оскільки вона представлена відомими нашому часу пам'ятками, Котляревський не мав зразків ні такого широкого охоплення дійсності, ні такої ідейно-художньої глибини в реально-сатиричному зображенні життя, ні виробленої літературної мови, ні нових жанрів, ні остільки виробленого віршування, як у російській. Зразки сатиричних, бурлескних і інтимно-ліричних віршів, інтермедії, твори Некрашевича і навіть Сковороди не могли дати письменникові того, що він знаходив у творах Ломоносова і Державіна, Новикова і Крилова, Фонвізіна і Капніста.

Звичайно, Котляревський широко використав надбання української літератури XVIII ст. Його «Енеїда» органічно зв'язана з українськими бурлескними й сатиричними віршами XVIII ст., з творами Г. Сковороди. В комічних сценах його п'єс відчутний зв'язок з інтермедіями, з народним театром, зокрема з вертепною драмою. Письменник щедро черпає з джерел народного гумору, використовуючи прислів'я, приказки, не боячись грубого слова і зовнішнього комічного ефекту.

Проте, незважаючи на великі досягнення Котляревського в реалістичному зображенні життя, утвердження критичного реалізму в новій українській літературі було здійснене Т. Г. Шевченком. Він підніс у своїх творах ряд найважливіших проблем дійсності, відбив ряд «істотних

сторін революції», що є ознакою справді великого митця, як зазначив Ленін у статті про Л. Толстого. В поезії Шевченка українська література досягла єдності блискучої художньої форми і глибокого змісту. У творчості Шевченка знайшли поетичне втілення найзаповітніші прагнення народних мас, з величезною художньою силою змальовано життя українського народу. Завдяки всьому цьому Шевченко став основоположником нової української літератури, зокрема родоначальником її революційно-демократичного напрямку.

Творчість Котляревського мала значний вплив на дальший розвиток української літератури.

Великий успіх «Енеїди» сприяв тому, що чимало українських поетів першої половини ХІХ ст. стали писати в бурлескному дусі. Створилася нова бурлескна традиція (порівняно з бурлеском у літературі ХVІІІ ст.). Оскільки бурлескний стиль на певний час запанував в українській літературі, ця традиція розвивалася в різних напрямках.

У ряді віршів, написаних у перші десятиріччя ХІХ ст. про Вітчизняну війну 1812 року та зв'язані з нею події, бурлескний тон спрямований на висміювання ворогів і боротьбу з ними, поєднується він з високим громадянським пафосом і висловленням патріотичних почуттів (часто з мотивами цареславства). Помітні в ньому і елементи народного гумору. Такими були «Ода, сочиненная на малороссийском наречии, по случаю временного ополчения» (1807) Г. Кошиць-Квітницького, «Ода на случай выигранной Бенигсеном над французами победы 1807 года, января 27 числа» невідомого автора, «Ода малороссийского простолюдина на случай военных действий при нашествии французов в пределы Российской империи в 1812 году» Петра Денилевского, «Стихи малороссийские на случай известия, что Наполеон сослан на остров Эльбу» невідомого автора.

«Енеїда» Котляревського поклала початок ряду трагестійних поем в українській літературі, як «Горпинида» П. Білецького-Носенка, «Жабомишодраківка» К. Думитрашка та ін. Ці наслідування «Енеїди» нагадують лише стиль поеми Котляревського, але картини, змальовані авторами, бліді, дотепи грубіші, мова бідна щодо образності. Ні з ідейного, ні з художнього боку вони не піднеслися до високого рівня і є типовою літературою епігонів.

Бурлескний тон виразно звучить і в поемах, які не є трагестіями в прямому розумінні, як «Вечорниці» П. Кореницького, «Харко, запорозький кошовий» Я. Кухаренка, до певної міри «Вовкулака» С. Александрава.

І ці твори теж не підносили авторитету бурлескного стилю. Якщо в «Енеїді» Котляревського бурлеск мав суспільну спрямованість і сполучався з глибокими думками, то твори її наслідувачів дискредитували бурлескний стильову течію. Не випадково вже в 30-х роках розгорнулася боротьба проти продовження традицій бурлеска.

Але елементи бурлеска і пізніше творчо використовуються навіть великими письменниками в деяких випадках у сатиричних творах. Так, в окремих місцях творів Т. Шевченка (напр., в описі царського палацу в поемі «Сон», вступ до поеми «Старенька сестро Аполлона») є елементи бурлескного стилю. Є вони і в сатиричних поемах І. Франка («Ботокуди», «Дума про Маледикта Плосколоба», «Дума про Наума Безумовича»).

Але традиції Котляревського продовжувались не тільки по лінії наслідування бурлеска. Антипоміщицькі мотиви «Енеїди» та «Пісні кн. Куракіну» знайшли вже на початку ХІХ ст. продовження в ряді сатиричних творів. Ода «Малороссийский крестьянин» К. Пузини, вірші невідомих авторів «Вояж по Малой России г. генерала от инфантерии Беклешова», «Малороссийские стихи, в которых описывается погребение преосвященнейшего

Виктора, архієпископа Малоросійського, Чернігівського, простими сільськими розговорами соображенні», своїми критично-викривальними тенденціями спрямовані на захист покріпачених мас. На жаль, ця опозиційно-викривальна література українською мовою не була в свій час надрукована, а поширювалася лише в рукописах, отже, до нас з неї далеко не все дійшло.

Шляхом, який проклав Котляревський, пішов і Гулак-Артемівський у кращих своїх байках. «Пан та Собака» продовжує викривальну лінію «Енеїди» та «Пісні кн. Куракіну». Та і повісті Квітки, який заперечував хибне тлумачення традицій «Енеїди», виникли на ґрунті, підготовленому творами Котляревського.

Драматичні твори Котляревського вплинули на розвиток української драматургії кількох десятиріч.

Оперети «Чорноморський побит на Кубані» Я. Кухаренка, «Купала на Івана» С. Писаревського, «Любка, або Сватання в с. Рихмах» (анонімна), п'єса К. Тополі «Чари» — всі вони створені під впливом творчості Котляревського. Та й п'єса «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка стоїть на ґрунті опери і, очевидно, зв'язана з п'єсами Котляревського. Має з ними зв'язок і «Назар Стодоля» Т. Шевченка.

П'єси Котляревського рано проникли в Галичину. «Наталка Полтавка» була перероблена і видана в 1848 році в Станіславі І. Озаркевичем п. з. «Дівка на відданню, або На милування нема силування». Переробка полягала в пристосуванні до місцевих умов. Дія була перенесена в Галичину, і Наталка, наприклад, замість «Видно шляхи полтавській» співала: «Видно шляхи коломийські». Вплив «Москаля-чарівника» помітно в опері С. Петрушевича «Муж старий, жінка молода».

Традиції «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» (особливо першої) були досить сильні і в другій половині

XIX ст. Драматургія М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича багато чим завдячує п'єсам Котляревського. Цікаве й авторитетне свідчення про це дає стаття І. Тобілевича про «Наталку Полтавку» («Літературний збірник на спомин О. Кониського», К., 1903).

Високо оцінили творчість Котляревського Шевченко (хоч і вказував на деяку обмеженість «Енеїди» щодо народності), Франко, Панас Мирний, Коцюбинський, Леся Українка. Вони підносили саме прогресивні сторони творів, його зв'язок з народним життям.

Пісні з «Наталки Полтавки» увійшли в фольклор.

На основі п'єси в народі виникли пісні, в яких передаються певні моменти її змісту. Відомі два варіанти пісні «Ти, Наталко, ти, Полтавко», які були записані К. Козубенком і надруковані в газеті «Більшовик Полтавщини» 18 жовтня 1938 року (див.: «Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського», вип. 3-й, Полтава, 1961, стор. 108—110). Окремі вирази з «Енеїди» поширились як народні прислів'я. Читачі з народних мас, переказуючи зміст «Енеїди», склали «казку», яку записав перед Великою Вітчизняною війною М. Є. Сиваченко в селі Ямполі, недалеко від Звенигородки, від 60-літнього колгоспника Є. І. Чернюка. Чернюк її чув у 90-х роках XIX ст. з уст діда Івана Редченка. Редченко ж, мовляв, чув її в містах Катеринославі та в Одесі. Записаний М. Є. Сиваченком твір є обробкою в дусі народної казки першої частини «Енеїди»¹.

Традиції «Енеїди» позначилися і в ряді творів російської літератури. Дослідники вбачають їх у побутовому

---

¹ М. Сиваченко. «Енеїда» І. Котляревського.— «Вітчизна», 1948, № 12; І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. I, додатки.

колериті і в гуморі романів В. Нарезного, у «Вечерах на хуторі близ Диканьки» М. Гоголя, в повістях О. Сомова.

Знайомство з творчістю класиків української літератури збудило думку у великого пролетарського письменника О. М. Горького про видання їх творів. «Дуже хотілося видати Гулака-Артемовського, Основ'яненка, Котляревського — особливо», — писав він про це в одному листі. «Енеїда» Котляревського здобула популярність і в Білорусії, де під її впливом з'явилась на початку ХІХ ст. «Энеида навыворот».

Радянські письменники, творці соціалістичного мистецтва, не тільки високо цінують і шанують пам'ять Котляревського, а й використовують традиції його творчості, зокрема в галузі гумору й сатири, що базуються на народній основі. Вони присвятили пам'яті видатного українського письменника ряд творів.

До днів святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією вийшов у світ переклад «Енеїди» Котляревського російською мовою І. Бражніна. Далі з'явилися переклади К. Худенського, В. Потапової.

Твори Котляревського перекладено і на інші мови народів СРСР та зарубіжних країн.

Радянська громадськість тепло вшанувала ювілейні дати Котляревського (100-річчя від дня смерті письменника в 1938 році, 150-річчя виходу в світ першого видання «Енеїди» в 1948 році, 125-річчя від дня смерті в 1963 році). Його ім'ям названо ряд громадських і культурно-освітніх закладів. У Полтаві відкрито меморіальний музей його імені. В Карлівському районі, Полтавської області, ім'я письменника носить колгосп в селі Попівці, де в 1967 році відбулись 5-і республіканські читання, присвячені вивченню його творчості.

В день сторіччя від дня смерті письменника в 1938 році «Правда» зазначала, що «Енеїда» анітрохи не застаріла».

Радянським читачам близький і сміх «Енеїди», і задушевний ліризм «Наталки Полтавки».

В багатющій скарбниці вітчизняної класичної літератури твори Котляревського посідають видатне місце. «Наталка Полтавка» не сходить зі сцени радянських оперних театрів, робітничих та колгоспних клубів і користується любов'ю наших глядачів. У 1936 році під час Декади українського мистецтва в Москві ця невмируща п'єса була поставлена Київським театром опери та балету ім. Шевченка у Великому театрі. Дуже тепло відгукнулась на цю виставу «Правда», відзначаючи чарівну красу опери і прекрасну її постановку. В дні великих торжеств святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в травні 1954 року Київський театр опери та балету ім. Шевченка знову поставив з не меншим успіхом цю безсмертну оперу в столиці нашої Батьківщини — Москві.

Творчість І. П. Котляревського — першого класика нової української літератури — високо цінують всі народи Радянського Союзу.

200-річчя від дня народження великого письменника відзначатиме все прогресивне людство.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. Полтава 1804 року	32—33
2. Хата І. П. Котляревського. Малюнок Т. Г. Шевченка	32—33
3. Сторінка протоколу зборів «Вільного товариства аматорів російської словесності», на яких було прийнято почесним членом І. П. Котляревського	64—65
4. Титул першого видання «Енеїди». 1798 рік	64—65
5. Виписки М. В. Гоголя з «Енеїди»	96—97
6. Пам'ятник на могилі І. П. Котляревського	96—97
7. Пам'ятник І. П. Котляревському в Полтаві	128—129
8. Медаль на честь відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в 1903 р.	128—129
9. Сторінка рукописного списку «Пісні на новий 1805 год князю Куракіну»	192—193
10. Група українських та білоруських письменників у музеї І. П. Котляревського (І. Шамякін, О. Ющенко, М. Чабанівський, Ю. Збанацький, М. Танк)	192—193
11. Титул автографа «Наталки Полтавки»	224—225
12. Сторінка автографа «Наталки Полтавки»	224—225

З М І С Т

Вступ	3
Біографія	15
«Енеїда»	80
Поезії	190
«Наталка Полтавка»	198
«Москаль-чарівник»	245
Значення творчості Котляревського	254
Список ілюстрацій	269

Петр Константинович Волинский
ИВАН КОТЛЯРЕВСКИЙ

(Жизнь и творчество)
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. І. Василенко*

Художник *А. П. Відоняк*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічний редактор *Є. А. Зіскіндер*

Коректор *Л. М. Кирилець*

Віддруковано з матриць Київської книжкової фабрики № 1 на книжковій фабриці «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, вул. Артема, 23-а.

БФ 30040. Здано на виробництво 12/V 1968 р.
Підписано до друку 28/X 1968 р. Папір № 1. Формат 70×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 8,5. Умовн. друк. арк. 11,9+7 вкл. Обліково-видавн арк. 11,526. Ціна 79 коп.
Замовл. 359. Тираж 7000.

